

З фондів Центрального музею Збройних Сил України

Портрет двічі Героя Радянського Союзу
майора О.В. Алелюхіна. 1944 р.,
папір, пастель

П'ятдесятій річниці Перемоги й шістдесятій річниці визволення України від фашистських загарбників було присвячено виставку „Небо війни”. На ній експонувалися твори з фондів ЦМЗСУ: 16 портретів (олівець, пастель) пілотів 8-ї повітряної армії, виконаних художником Г. Бершадським у 1942 – 1944 рр., і 5 малюнків повітряних боїв – повоєнні акварельні роботи колишнього штурмана 104-го авіаційно-винищувального полку капітана О. Закалюка. Виставка стала першою спробою музею показати війну в повітрі і її героїв за допомогою мистецьких творів.

Репродукції робіт Г.Бершадського,
експонованих на виставці. ЦМЗСУ,
травень – липень, 2004 р.

Портрет Героя Радянського Союзу
лейтенанта І.К. Нестерова. 1944 р.,
папір, пастель

Портрет Героя Радянського Союзу
гвардій капітана В.І. Гараніна.
1943 р., картон, олівець

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

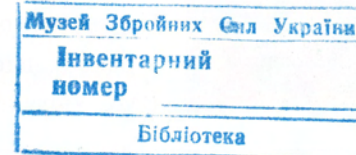
Річник V

Число 2(9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (головний редактор), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (заступник головного редактора),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар)

Київ

2004 р.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Ігор ДАНИЛОВ

Здобуття Хотинської фортеці
1769 року 4

Михайло КОВАЛЬЧУК

Українсько-білогвардійська війна:
трагічний початок
(вересень 1919 р.) 15

Олександр ЗАРУБА

Доля армії – доля людини.
Поручник Михайло Герасимчук 48

Олександр КУЧЕРУК

Генеза військової доктрини ОУН 56

Леонід КУКУРУЗА

Війна в небі Західної України
у Вересневій кампанії 1939 р. 66

Віктор КАРПОВ

Репатріація японських
військовополонених із СРСР
до Японії (1946–1956 рр.) 82

ЗБРОЯ. СПОРАДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Андрій ХАРУК

Військові програми Харківського
авіазаводу (1926 – 1941 рр.) 94

Віталій КОСТРИЧЕНКО

Підводний човен „Запоріжжя” –
первісток підводних сил
ВМС України 109

ВЕКСИЛОЛОГІЯ. ЕМБЛЕМАТИКА

Андрій СОВА

Символіка товариства „Січ” 116

ФАЛЕРИСТИКА

Віталій МАНЗУРЕНКО

Загадка української
фалеристики:
невідомі українські відзнаки 130

Ігор ЧИЧКАНЬ,

Людмила БАЯТА

Ювілейна медаль
„60 років визволення України
від фашистських загарбників” 136

Віктор КАРПОВ

Пропам'ятний нагрудний знак
„10 років повітряній розвідці” 138

МУЗЕЙ

О. К. Ювілейна виставка

„Симон Петлюра –
лицар української революції” 140

КНИГОЗБІРНА

о. Юрій МИЦИК,

Олександр КИСЛЮК

Битви під Збаражем і Зборовим
в описі хроніста XVII ст.
Самуеля Грондського 146

Самуель ГРОНДСЬКИЙ

Історія козацько-польської війни.
Фрагменти 148

ІСТОРІЯ

Ігор ДАНИЛОВ

ЗДОБУТТЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1769 РОКУ

Замок і місто Хотин, що лежать на правому березі Дністра, приблизно за 25 км на південний схід від Кам'янця-Подільського, залишили в українській і європейській історії помітний слід.

Досить згадати лише знакову для України Хотинську війну 1621 р. У листопаді 1673-го тут знову точилися запеклі бої. Намагаючись узяти реванш за втрату в 1672 р. Кам'янця, польський гетьман Ян Собеський розгромив турецьку армію, завдавши їй страшної поразки. Тоді тут полягли до 20 тисяч солдатів. А ще близько 6 тисяч вояків, рятуючися втечею на лівий берег, потонули в дністровських водах. Переможцям дісталася не лише фортеця, а й багаті трофеї, серед них 66 прапорів і 120 гармат. Це була й особиста гучна перемога гетьмана Собеського, якого вона винесла на польський трон під ім'ям Яна III. Щоправда, невдовзі ослаблена Польща змушена була повернути хотинську фортецю туркам.

Хоч Хотин і далі зберігав значення однієї з найсильніших твердинь, але на початку XVIII ст. дедалі відчутнішою ставала потреба в модернізації старих укріплень. З допомо-

гою французьких інженерів турки розпочали спорудження нової фортеці, що в основному завершилося до 1718 р. Проте французи, будуючи турецький оборонний комплекс, не застосували форми й технології, що відповідали тогочасному рівневі європейської військово-інженерної науки. Вони обмежилися зведенням застарілої італійської фортифікаційної системи, характерної для XVI ст.

Але все ж таки після здійснення цих робіт Хотин дістав досить великий укріплений табір, де могли розміститися як залога, так і кількадесятитисячне польове військо, а головне було відсунуто далі від цитаделі лінію оборони. Зважаючи на не надто сприятливий для захисту рельєф навколишньої місцевості, а також зміцнілу силу ворожої артилерії, це мало для Хотина особливе значення.

Тактичними вдосконаленнями справа й обмежилася, через об'єктивні обставини стратегічного підсилення фортеці не відбулося. Залогі й польові сили твердині, притиснутої до самого кордону сусідньої недружньої Речі Посполитої, мали обмежені можливості для маневру, супротивник міг легко блоку-

вати фортецю. Ситуація погіршувалась ще й загальним економічним занепадом в Османській імперії, що відбивалося на боєздатності її армії.

Ці причини відіграли не останню роль в тому, що протягом російсько-турецьких воєн XVIII ст. хотинську фортецю здобували війська Російської імперії.

На 2004 р. припадають три своєрідні ювілеї, пов'язані з військовою історією Хотина, – здобуття фортеці в 1739 і 1769 р. та підписання Кючук-Кайнарджійського миру в 1774 р. Ці дати знаменні й тим, що безпосередній стосунок до них мали також регулярні підрозділи російської армії, сформовані з мешканців України, українське й запорізьке козацтво. Серед них Чернігівський піхотний і козацький полки, Стародубський, Сумський...

Уперше хотинську фортецю здобули війська під проводом генерал-фельдмаршала Х. Мініха в 1739 р.¹ Вдруге російській армії довелося штурмувати Хотин під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Приводом до війни, крім бажання обох імперій домінувати на Чорному морі, стала боротьба за вплив на Польщу. Занепокоєна посиленням позицій Росії в Речі Посполитій, де в 1764 р., не без російського впливу, на короля було обрано Станіслава-Августа Понятовського, Туреччина в 1768 р. ультимативно зажадала від Росії вивести з Польщі свої війська, число 2, 2004 р.

що діяли проти сил Барської конфедерації. Проте Росія не менш рішуче відхилила ці вимоги. Російський демарш дав підстави Османській імперії, підтриманій Австрією і Францією, 25 вересня (6 жовтня) того ж року оголосити Росії війну.

Попервах активні воєнні дії практично не провадилися. Щойно в квітні 1769 р. головні російські сили 1-ї армії під командуванням генерала О. Голицина виступили з метою оволодіти однією з основних придністровських фортець Туреччини. Згодом усталилася думка, що призначення Голицина на командувача армії було далеко не найкращим вибором. Князь мав непогану військово-освітню й бойовий досвід, здобутий в австрійському війську, але довгий час виконував військово-дипломатичні місії, що, як вважають, позначилося на рішучості його дій у вирішальні моменти операції.

З настанням весни 65-тисячна армія князя Голицина вирушила з Києва на Білу Церкву – Меджибіж і влаштувала кілька опорних пунктів на Поділлі, а також у містечку Фокшани. Створивши надійну тилову базу, 15 квітня армія, загальною чисельністю 45 тис. солдатів, форсувала Дністер поблизу лівобережного містечка Калюс і прискореним маршем через Романківці – Новоселицю пішла на Хотин. Здобуття хотинської фортеці було втіленням одного з пунктів стратегічного плану

Росії на шляху утвердження своєї влади в Причорномор'ї й Придунайських князівствах.

Тим часом друга російська армія, чисельністю 35 тис. вояків, під командуванням генерала П. Рум'янцева забезпечувала прикриття головних сил з боку південного кордону, скоюючи чамбули кримських татар між Дніпром і Доном.

Російська розвідка, спираючись на застарілі дані, не встигла правильно оцінити сили супротивника й дала привід командувачеві сподіватися, що Хотин удасться здобути мінімальними силами з маршу. Князь Голицин підійшов під мурі фортеці з 30 полками піхоти, 2 полками кірасирів, 6 полками карабінерів, 3 полками гусарів і 9 тис. козаків. Артилерійські сили армії налічували 110 польових гармат, її інженерне забезпечення здійснював корпус під командуванням генерал-майора й 12 штаб- і обер-офіцерів².

Справді, порівняно невелика залога хотинської фортеці, що перебувала там на початку року під командою губернатора Румелії Магомед-паші (Мехмет-Еміна), не могла чинити серйозного опору армії князя Голицина. Однак на час його прибуття до Хотина сюди встиг підійти й налаштуватися до оборони 20-тисячний корпус Гасан-паші (Гаджі Четеджі Еген Гусейн-паші). Ще 40 тис. турецького війська було зосереджено в польовому таборі.

Для Голицина, який покладався на дані розвідки, наявність цих турецьких сил виявилася цілковитою несподіванкою. Незважаючи на це, 18 квітня російська армія почала концентруватися під фортецею, блокувавши там 20-тисячну залогу й розгорнувши фронт проти польового табору. Після недовгого рекогносцирування Голицин за головний об'єкт атаки обрав польовий табір.

Князь мав намір, навалюю атакою змусивши ворога відступити з польового табору й шукати порятунку у фортеці, увірватися на його плечах за фортечні мурі. Саме тому він наказав майже з ходу, без істотного перегрупування, атакувати турецькі укріплення, відтісняючи ворога в бік фортеці. Після тригодинного бою залога польового табору покинула укріплення. Але, розгадавши задум російського воєначальника, турецькі підрозділи зуміли організовано відійти не до фортеці, а в протилежному напрямку – на Бендери. Щоправда, частина цих сил, відрізана від основної маси, під натиском росіян змушена була все ж таки відступити до фортеці, але зробила це досить організовано. Паники серед них викликати не вдалося. Щобільше, вони постаралися зв'язати російські війська цивільним населенням, яке, після того як турки підпалили хотинське передмістя, кинулося рятуватися до російських позицій.

Задум Голицина на швидкий розгром ворога не вдався. Польові війська супротивника ухилилися від вирішального бою, а залога фортеці виявилася сильнішою, ніж припускали. До того ж, гарнізонні частини Хотина, перебуваючи за фортечними мурами, не виявляли жодного бажання покинути свій захист і дати бій у полі. З повідомлень розвідки й свідчень полонених стало зрозумілим, що зосереджені у фортеці сили й засоби виключають надію на швидку капітуляцію її. Водночас російські війська не могли сподіватися на успіх облоги через брак великокаліберної артилерії і значні турецькі сили, які, підтягуючись на допомогу обложеним, загрожували їхньому запіллю. Зокрема один з турецьких кавалерійських підрозділів, натрапивши на російський обоз, заподіяв йому значної шкоди і вщент витяв мешканців хотинського передмістя, які знайшли там притулок. Російські війська одразу ж розбили цей підрозділ, але в цілому продовження облоги Хотина ставало дедалі проблематичнішим. Тому, зваживши власні можливості, 24 квітня Голицин зняв облогу, навів понтонну переправу й тимчасово відвів війська за Дністер, углиб Поділля для перегрупування й артилерійського посилення. Турки поспішили оголосити себе переможцями, надавши Гасан-паші титул „рятівника Хотина”.

Проте Порта чудово розуміла, що відхід 1-ї армії за Дністер не зняв гостроти „хотинської проблеми”. Незабаром стало відомо, що до Молдавії прибула 200-тисячна турецька армія, яка за попереднім планом мала розбити армію генерала П. Рум'янцева. Але з огляду на нові обставини турецьке командування вирішило передусім убезпечити свій північний фланг. Тому головні турецькі сили, скоюючи маневр Рум'янцева, зосередились у Бендерах, а на виручку Хотинів було виряджено 60-тисячний корпус під командуванням Молдованджі Алі-паші, колишнього керівника служби присадибних ділянок. Крім того, на допомогу йому було наказано вирушити кримському ханові Давлет-Гірею IV³.

Отримавши відомості про плани супротивника, князь Голицин вирішив захопити Хотин ще до приходу підкріплення. Тому наприкінці червня він потай зняв польовий табір і знову пішов до Дністра. Цього разу війська переправилися далі на захід від Хотина. Як припускав командувач, залога хотинської фортеці не чекатиме його появи з боку Чернівців. У разі якби не відіграв своєї ролі чинник раптовості, передбачалося, що ар'єргардні частини армії стримуватимуть турецьке підкріплення, тоді як авангард здобуватиме фортецю.

Оскільки російські військові плани вже не були для турків таєм-

ницею, захопити фортецю зненацька 1-й армії не вдалося. Вона пробивалася до Хотина, зазнаючи нападів із засідок і долаючи опір у постійних сутичках. 2 липня Голицин знову з'явився під мурами фортеці на правому березі Дністра. На лівому березі в той час розпочав блокаду корпус генерала Ранненкампа, що складався з 2 полків карабінерів (Інгерманландського й Тобольського) та 4 полків піхоти (Копорського, Кабардинського, Московського й Інгерманландського). Згідно з задумом Голицина, фортеця мала бути взята в концентровану облогу як з турецького, так і з польського боку.

Головний театр воєнних дій був на правому березі. Тут, на підвищеному плато, 3–4 липня російська піхота (6 полків при 60 гарматах) створила чотирикутний табір, зусібіч захищений 9 редутами. Фланги табору прикривала кавалерія, яка своїми флангами впиралася в береги річки. Огороджували табір кількома рядами окремі люнети, редани й вовчі ями.

Загін Ранненкампа убезпечив свій табір по фронту 4 реданами, а заплілля – 4 редутами. Йому майже нічого не загрожувало, тож земляні роботи розтяглися тут до 18 липня. Щоправда, вже 3 липня на обох берегах було підготовано місця й розміщено артилерійські батареї, які негайно розпочали контрбатареїну боротьбу з артилерією фортеці. Проте польова артилерія Голицина

була малоспроможною в руйнуванні масивних фортечних мурів і не могла на рівних змагатися з важкою артилерією залоги. Тому доводилося покладатися на облогу, блокаду й мінно-саперні роботи, які повинна була забезпечити інженерна служба.

Спочатку обставини сприяли облозі. Під час штурму укріплень росіянами загинув досвідчений воїн Гасан-паша, а знань і вмінь великого візира Нішанджі Емін-паші виявилось замало для організації ефективної оборони. Ситуація набрала для турків критичного характеру. Але, захопившись штурмом, Голицин не приділив належної уваги бойовій охороні доріг з боку Ясс і Бендер.

Несподівано 22 липня перед російським військом з'явилися підрозділи 40-тисячного корпусу Давлет-Гірея, який, випереджаючи Молдованджі-пашу, поспішав на допомогу фортеці. Попри раптовість нападу російські війська розгромили нападників поблизу с. Башківці. Розсіяний татарський корпус відступив назустріч Молдованджі. Голицин не переслідував татар, а знову зосередився на облозі Хотина.

Очікуваний невдовзі підхід майже 100-тисячного турецького корпусу Молдованджі-паші відчував серйозну загрозу російському війську. Тому Голицин наказав спочатку на випадок вимушеного відступу навесити дві переправи на лівий берег Дністра, а потім, зважаючи на чи-

сельну перевагу турецьких військ, вирішив не ризикувати, стаючи до відкритого бою, а відійти на польський бік для перегруповування, залишивши в таборах лише бойову охорону. Незабаром і ці незначні сили покинули правий берег. Переконавшись, що облога й штурм фортеці стають неможливими, Голицин повністю передислокував війська за Дністер і влаштував польовий табір поблизу с. Книгинина. Тут російські частини, перегруповувались, стояли до 14 серпня й займалися польовим вишколом, ремонтом інвентарю тощо.

Відтіснивши російське військо, турки змогли забезпечити залогу фортеці достатньою кількістю боезапасу й провіанту, що уможливило дальшу активну оборону. Деблокада залога вийшла за межі твердині й заходила будувати польові позиції.

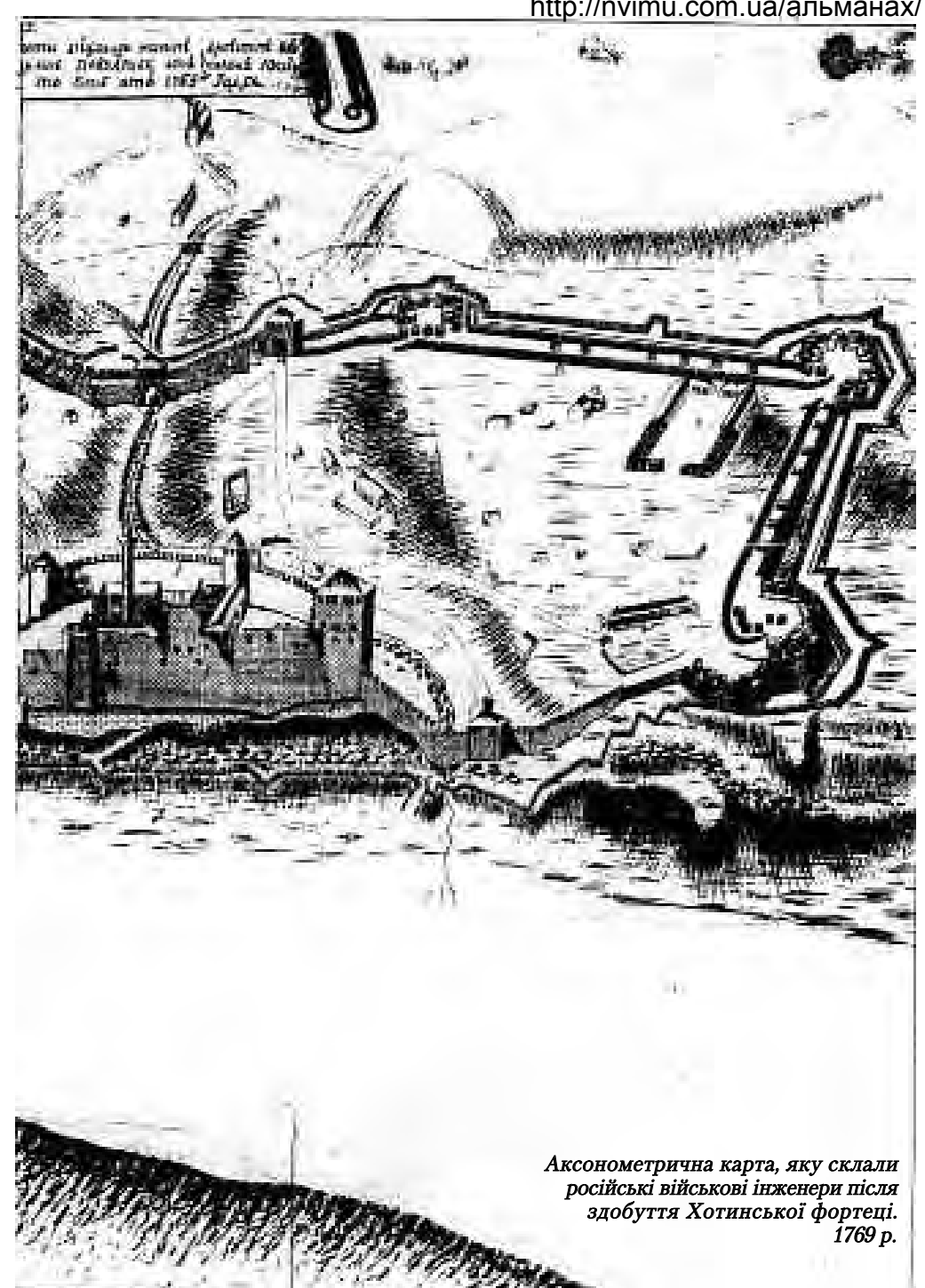
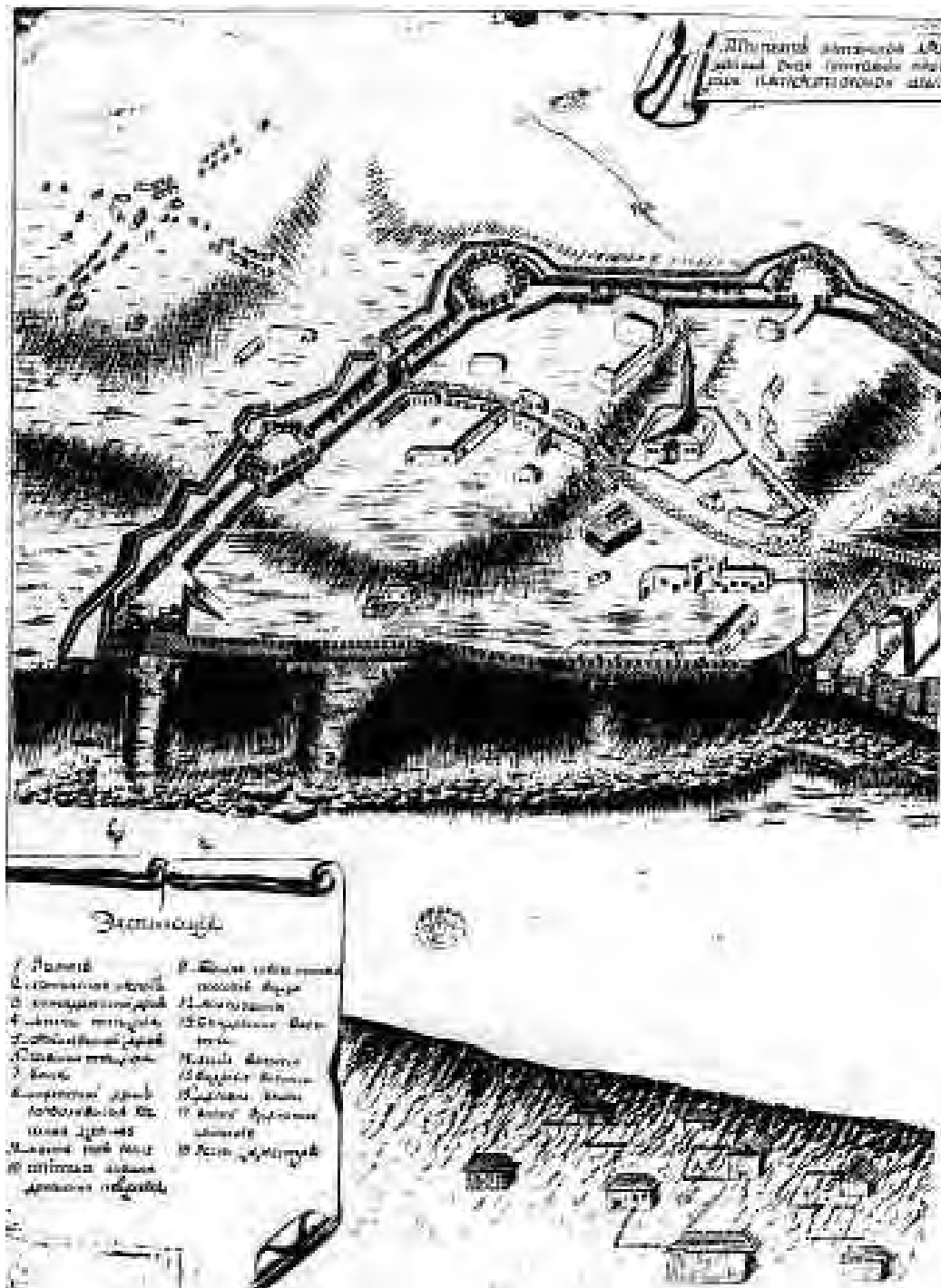
Визволення Хотина дало туркам привід говорити про нову перемогу над російською армією, а Молдованджі Алі-паші розпочати підготовку остаточного розгрому її. Тепер, маючи великі сили, зосереджені в Хотині, Порта вважала „хотинську проблему” для себе розв'язаною.

На перший погляд справді могло здатися, що це саме так. Нагадаємо. Зведений на правому березі Дністра середньовічний мурований замок ще на початку XVIII ст. було оточено нерегулярною полігональною фортецею з 6-ма артилерійськими бастіонами, забезпеченими земляними ам-

бразурами й туровими мерлонами з вербового пруття. Куртина призначалася для рушнично-артилерійського вогню. З боку поля був широкий і глибокий ескарповий рів. На контрескарпі пролягала простора палісадована прикрита дорога, забезпечена легкими гарматами на маневрових лафетах.

Кам'яний мур горжевої огорожі прилягав до замку. З полем фортеця сполучалася 4 брамами й кількома сортіями. На небезпечних ділянках було закладено 17 мінних галерей. Фортеця мала 171 гармату (калібром від 1 до 180 фунтів) і 23 мортири (від 30 до 320 фунтів), значний боезапас.

Форштадт був оточений пристосованим до оборони палісадом, що флангами впирався у фортечну огорожу. Перед його західним і південним флангами здіймався великий земляний вал, насипаний перед самим прибуттям до Хотина російської армії. Проте загалом фортеця, з огляду на рівень артилерії середини XVIII ст., була малопридатна для тривалої оборони. Найбільша її вада полягала в тому, що огорожа і внутрішній двір лежали значно нижче від навколишньої місцевості. Турки так і не змогли чи не встигли здійснити інженерних та інших заходів, щоб виправити становище. Не маючи сильних польових позицій і спираючись лише на фортечний табір, вони заганяли себе в

Аксометрична карта, яку склали російські військові інженери після здобуття Хотинської фортеці. 1769 р.

глухий кут, оскільки їхня велетенська армія, обмежена мурами, позбавляла себе маневру, до того ж неминуче мала постати проблема з продовольчим забезпеченням її.

Зауважимо також, що великої чисельності турецької армії було досягнуто завдяки включенню до її складу кінного феодального ополчення, сипахів та іррегулярної кінноти – акинджи. Та й регулярні підрозділи яничарів у XVIII ст. дуже поступалися своїм попередникам щодо вишколу і бойового духу. Недисциплінованість вояків і неузгодженість дій підрозділів постійно давалися взнаки в тогочасному турецькому війську. Це виявилось й на другому етапі здобуття фортеці російською армією, що розпочався 15 серпня.

Вважаючи пасивність російського головнокомандувача за вияв слабкості його армії, Молдованджі-паша вирішив нав'язати супротивникові бій на польському боці. Підбавляючи турецького командувача обіцянка барських конфедератів сприяти йому. Паша вирішив переправити на лівий берег 80-тисячне військо, щоб не тільки розгромити російську армію, а й, з'єднавшись з конфедератами, допомогти їм зайняти Кам'янець-Подільський.

14 серпня російське командування дістало звістку, що турки активізувались і почали наводити переправу через Дністер з метою роз-

грому княгининського табору. Голицин одразу ж наказав передислокувати війська в новий табір поблизу с. Гаврилівців, ближче до турецької переправи. Уже наступного дня тут постало нове польове укріплення, було викопано шанці, а особливо зміцнено фланги, щоб унеможливити охоплення табору турками.

Частина російських військ зайняла й укріпила містечко Жванець, аби контролювати наявну там дністровську переправу. З 16 серпня між супротивними сторонами зав'язалися дрібні польові бої і сутички.

Спираючись на Хотин і новонаведену поблизу його мурів переправу, підсилену земляними укріпленнями, турки створили плацдарм і почали нарощувати чисельність військ на лівому березі Дністра. Крім того, на правому березі, навпроти Жванця, вони влаштували артилерійські позиції, звідки бомбардували російський табір.

Зосередження на лівому березі турецьких сил дедалі більше загрожувало піхотним позиціям російських військ, тому конче потрібно стало ліквідувати переправу і турецький плацдарм. Вночі проти 22 серпня інженерна служба російських військ, запустивши по Дністру плавучу міну, зуміла зруйнувати переправу й внести замішання у ворожі лави. Вибухом розметало понтони, загинула турецька вартова команда, що охороняла міст. Відтак перерва-

лося поповнення лівобережного табору, зчинилася паніка, однак російські війська не скористалися цією ситуацією, і 26 серпня турки відновили переправу й далі скупчували свої сили на лівому березі.

29 серпня вони пішли на штурм російського табору. Зважаючи на чисельну перевагу супротивника, російське командування обрало жорстку оборонну тактику. Нескінченні масовані атаки турків успіху їм не дали. Втрачаючи щораз більше вояків від рушнично-артилерійського вогню, вони стали поступово видихатися, їхній натиск слабшав. Значною мірою невдачі турецької армії зумовлювала характерна для неї нескоординованість дій окремих підрозділів.

Знесиливши турків, російські війська самі перейшли в наступ, спочатку потіснили супротивника, а 6 вересня захопили його переправу. Тепер уже російська сторона, зосереджуючи сили для вирішального штурму фортеці, дістала змогу нав'язувати свою тактику бою. 7–8 вересня було проведено артилерійську підготовку, під час якої російські польові батареї зуміли завдати значних втрат артилерії і живій силі, зосередженій у турецькому таборі.

Моральний стан військ Молдованджі Алі-паші швидко занепадав. До суто військових додалися й продовольчі проблеми. Припинити безлад у своєму таборі паша вже не

спромігся. 9 вересня польові війська панічно покинули укріплення й форсованим маршем відступили в напрямку Бендер. Не стала випробувати долю й залога фортеці, яка, очевидно, не надто вірила у воєнначальницький хист Мехмет Емін-паші. Покинувши фортецю з усім, що в ній було, залога поспішила слідом за Молдованджі.

Згодом відповідальність за втрату важливого стратегічного пункту турки поклали саме на великого візира Нішанджі Мехмет Емін-пашу й молдовського воєводу Григора Гіку, яких, з наказу Високого Порога, стратили в Стамбулі.

Таким чином російські війська з мінімальними втратами зайняли фортецю, що контролювала середню течію Дністра й комунікаційні розв'язки між Поділлям і Буковиною. Переможцям дісталися чималі трофеї. Супротивник покинув у фортеці 162 мідні й 5 чавунних гармат, 13 мідних мортир великих калібрів, значну кількість пороху, гарматні набої, амуніцію, запаси продовольства⁴.

Огляд фортеці виявив остаточну потребу негайного втручання інженерної служби для поліпшення технічного стану її. Одразу ж розпочалися роботи для посилення й модернізації фортифікаційних споруд. Передусім на гласисі прикритої дороги було зведено кілька палісадів, подекуди гласис дістав інше спрямуван-

ня, що уможливило дієвіше фланкування фортечних мурів. При Ясській брамі було влаштовано плацдарм з подвійного ряду палісадів. Крім того, для фланкування плацдарму біля брами присипано частину валу з правого боку IV бастіону. Перед Бендерською брамою звели редан, що прикривав в'їзд до фортеці, а між I і II бастіонами брами – 4 траверзи. Берегову смугу між річкою і горжею було так само прикрито подвійним палісадом, а нижній бруствер посилено штурмфалом. У горжевому фасі збудовано також два редани.

На цьому російські військові інженери закінчили підсилення хотинської фортеці. Провадити істотніші роботи було визнано недоцільним з огляду на незавершеність воєнної кампанії і непевність долі фортеці.

Здобуття Хотина підсумувало активну фазу бойових дій 1769 р. За кілька днів командування 1-ї армії від князя Голицина, якого звинувачували в нерішучості, перебрав видатний воєначальник генерал-фельдмаршал Петро Рум'янцев-Задунайський.

Війна перейшла до активнішої фази. За новим стратегічним планом, війська 1-ї армії в 1770 р. повинні були закріпити досягнутий успіх здобуттям фортеці Бендери, а в перспективі вийти до Бухареста. Підрозділи 2-ї армії, командування якою Рум'янцев передав генералові П. Паніну, мали провадити бойові дії вздовж Південного Бугу.

Щоб розвинути наступальний успіх армій на Поділлі, у містечках Брацлав-на-Бузі й Могилів-на-Дністрі, було створено російські польові табори, де почалося нагромадження сил і засобів для подальших бойових дій.

Дислокація невеликої російської залоги в Хотині тривала до підписання Росією і Туреччиною в 1774 р. миру, відомого як Кючук-Кайнарджійський. Згідно зі статтями мирного договору, Хотинщину й хотинську фортецю було повернено Туреччині. Цитадель знову стала осідком турецької військової адміністрації, але ненадовго – у 1788 р. її здобули російські й австрійські війська.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше про перебіг війни див.: Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами, 1769–1874. – Санкт-Петербург, 1866–1874. – Т. 2–5.

² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – 1869. – Ч. IV. – С. 1047. – Рукопис.

³ Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини: Матеріали Хотинської міжнародної наукової конференції: Жовтень 2003 р. – Чернівці, 2003. – С. 79.

⁴ Ласковский Ф. Знач. праця. – С. 1049.

УКРАЇНСЬКО-БІЛОГВАРДІЙСЬКА ВІЙНА: ТРАГІЧНИЙ ПОЧАТОК (ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.)

На початку осені 1919 р. воєнно-політична ситуація в Україні залишалася складною. Дарма що друга більшовицька окупація зазнала краху, знищена могутньою хвилею селянських повстань. Проте з невдач більшовиків скористалися російські білогвардійці. Очоловані генералом А. Денікіним Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) зайняли величезні обшири південної частини європейської Росії, а також значну частину України. Білогвардійські війська захопили наприкінці літа 1919 р. Лівобережну й Південну Україну. Саме це зупинило переможне просування військ Української Народної Республіки (УНР), що спільно з Українською галицькою армією (УГА) визволили від більшовиків Правобережну Україну. І хоч під тиском білогвардійців українські частини були змушені покинути вже фактично зайнятий ними Київ (ця подія увійшла в історію під назвою „Київська катастрофа”), державний і військовий провід УНР усе ще мав надію досягти мирного порозуміння з Денікіним. Втім ця надія виявилася марною. У кінці серпня – на початку вересня 1919 р. А. Денікін остаточно

визначив свою позицію в „українському питанні”. Україна могла сподіватися лише на регіональну автономію в складі майбутньої відродженої Російської держави, при цьому вождя українського національно-визвольного руху С. Петлюру та його прихильників трактовано як „зрадників Росії”. Проти військ УНР і УГА денікінське керівництво готувалося розпочати бойові дії. З'єднання ЗСПР на Київщині слабо реагували на дрібні сутички з українськими військами не внаслідок якихось примарних сподівань на союз з ними, а лише тому, що були скуті більшовиками на півночі Київщини й Чернігівщини і не хотіли встрявати в бої з ще одним супротивником. Тим часом завдати поразки українській армії мало 13-тисячне угруповання російсько-білогвардійських військ у Південній Україні, що на початку вересня 1919 р. спішно розгорталося у „війська Новоросійської області”. Саме ці з'єднання ЗСПР і мали провадити бойові операції проти армії УНР і УГА.

На той час українські армії, у складі яких налічувалося до 100 000 вояків, займали значні правобереж-

ні терени, що окреслювалися на півночі лінією Шепетівка – Новоград-Волинський – Житомир, на сході – лінією Житомир – Ружин – Монастирище – Умань, на півдні – Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка. Як бачимо, українські війська контролювали все Поділля, південно-східну Волинь, південно-західну Київщину й північну частину Херсонщини.

Керівництво армією УНР і УГА здійснював підпорядкований С. Петлюрі Штаб Головного отамана. Начальником Штабу був генерал М. Юнаків, генерал-квартирмейстром – генерал В. Курманович, начальником оперативного відділу – полковник К. Долежаль (обидва галичани), його помічником – сотник О. Кузьмінський. Галицька армія, що мала тоді близько 45 000 вояків, підлягала Штабові Головного отамана лише в оперативному плані; в усіх інших відношеннях вона підпорядковувалась військовій канцелярії диктатора Західноукраїнської Народної Республіки Є. Петрушевича. Начальний вождь УГА генерал М. Тарнавський, начальник штабу армії видатний генштабіст полковник А. Шамабек та інші галицькі воєначальники в цілому поділяли небажання диктатора розпочинати війну проти білогвардійців. Окрім зовнішньополітичних обставин, галицькі військовики враховували ще й інші причини – перед-

усім українське матеріальне становище армії. Безпосередньо в муштрових частинах Галицької армії перебували 35 000 вояків, що мали у своєму розпорядженні близько 15 000 багнетів і рушниць, 300 шабель, 500 кулеметів, 150 гармат¹. Нестача зброї відчувалась і в армії УНР, 45 000 її бійців мали на озброєнні лише 10 000 багнетів, 15 000 рушниць, 1500 шабель, 500 кулеметів і 150 гармат. Саме тому командувач армії УНР полковник В. Тютюнник із застереженням поставився до можливої нової війни. Його позицію підтримав також начальник штабу армії генерал В. Сінклер.

Дуже погано війська були забезпечені амуніцією, запас її вичерпувався. Це пояснювалося незадовільною роботою Головної управи постачання армії УНР. На чолі її стояв полковник Л. Матяшевич як тимчасовий виконувач обов'язків². Військовий інженер за фахом, він був не на своєму місці. Постачання Галицької армії, яка втратила свою базу, цілковито залежало від інтендантства армії УНР, але воно мало чим могло зарадити її сутужному становищу. Частини мусили самотійно закуповувати одяг і харч. Проте вони не мали на це достатніх коштів, а вдаватися до реквізицій суворо заборонялося.

Критичним було становище військових медичних служб, нестача медикаментів стала повсюдним звич-

ним явищем³. Це відчувало особливо лиховісні перспективи на тлі епідемії поворотного й плямистого тифу, що спалахнула у військах у серпні 1919 р. Кількість хворих на тиф у шпиталях швидко збільшувалась.

Вжиті Антантою санкції проти України, зокрема торговельна блокада, не давали змоги доставити з-за кордону вже закуплені партії обмундирування, амуніції, медикаментів тощо. Україну було позбавлено навіть допомоги організацій Міжнародного Червоного Хреста⁴.

Спроби уряду й військового командування знайти якусь раду в цій ситуації не дали помітних результатів. Випущена Головною командою армії УНР 10 вересня відозва до трудового селянства з закликом здавати зброю для війська практично лишилася без наслідків⁵. Населення не поспішало розлучатися зі зброєю в ті бурхливі непевні часи. Так само було і з одягом. 2 вересня з'явився наказ Головної команди про обов'язковий одноразовий збір теплого одягу серед населення для потреб армії. Збір провадився в порозумінні з органами місцевого самоврядування, представниками влади тощо⁶. Головний отаман С. Петлюра звернувся до населення з окремою відозвою, закликаючи підтримати армію й допомогти їй⁷. Однак цей збір, проведений у першій половині вересня, не справив покладених на

нього сподівань й істотно не змінив стану матеріального забезпечення військ, який і далі був критичним.

Малорезультатними залишались і спроби українського проводу налагодити широке постачання зброї і військового майна з сусідніх держав, насамперед з Польщі та Румунії. 30 серпня до України прибув з Румунії транспорт із 300 000 рушничних і 600 гарматних набоїв. 19 вересня надійшов ще один, з 600 000 рушничних і 2 600 гарматних набоїв⁸. Проте надовго цих партій боєприпасів не вистачило б, а закупівля більшої кількості військового майна затягувалась.

Як уже зазначалося, поміж військовиків існувала опозиція щодо планів уряду УНР розпочати війну проти білогвардійців, і вона не обмежувалась галицькими генералами, які підтримували Є. Петрушевича, а знайшла прихильників і серед командування армії УНР. Всупереч заявам військового міністра полковника В. Петрова про готовість армії до війни командарм полковник В. Тютюнник, начальник штабу армії досвідчений генерал В. Сінклер, начальник 1-ї (оперативної) управи полковник М. Капустянський та деякі інші представники командування мали стосовно цього протилежну думку. Деякі вищі українські воєначальники, що більшу частину життя прожили в царській імперії, пере-

АРХІВНА СВІТЛИНА

Симон Петлюра разом з членами Директорії УНР В. Швецем (зліва) і А. Макаренком (справа) та військовиками

буваючи на російській військовій службі, так і не змогли перебороти в собі почуття російського патріотизму. А дехто з середньої і вищої командної ланки взагалі потрапив до української армії випадково і воював проти більшовиків з переконанням, що в такий спосіб наближає час відродження „великої Росії”. Військові фахівці неукраїнського походження фактично усунулись від виконання своїх обов’язків. Значні успіхи ЗСПР на більшовицькому

фронті виглядали як початок відродження „єдиної і неподільної Росії”. Така атмосфера сприяла деморалізації в середовищі вищого українського військового командування. В успіх війни проти білогвардійців, на боці яких було військове щастя, величезні ресурси й всесильна Антанта, майже ніхто не вірив.

Також давався взнаки не зовсім вдалий кадровий добір вищого військового керівництва, визначений Головним отаманом С. Петлюрою знач-
військово-історичний альманах

Голова Директорії, Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. Серпень 1919 р. Світлини зі збірки Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України надав редакції „ВІА” Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного

ною мірою під тиском Є. Петрушевича. Так, військовий педагог і вчений, генерал М. Юнаків до свого призначення начальником Штабу Головного отамана обіймав посаду помічника начальника Головної геодезичної управи й ніщо в його попередній службі не виказувало, що це талановитий воєначальник. На фоні генерала М. Юнакова й назагал безбарвного підполковника К. Долежальця вирізнявся здібний генерал В. Курманович, який прийшов до

Штабу Головного отамана з Начальної команди Галицької армії (НКГА). Але він був рішуче настроєний проти війни з А. Денікіним і не хотів брати в ній участі. Саме з таким вищим командним складом фактичний верховний головнокомандувач С. Петлюра мав намір – разом з ним чи всупереч йому – виграти війну проти російських білогвардійців.

Стратегічне становище українських армій ускладнювалося наявністю кількох фронтів. На лінії Но-

воград-Волинський – Житомир бої проти більшовиків вела 35-тисячна армійська група полковника А. Вольфа в складі 1-го, 2-го Галицьких корпусів і групи Січових стрільців. Зазнавши тяжких втрат і здавши ворогові Житомир, війська полковника А. Вольфа в середині вересня 1919 р. відступили на лінію Шепетівка – Полонне – Бердичів⁹. І хоч після цього на фронті запанувало затишшя, частини й далі лишались на позиціях у повній боеготовості.

Фронт Ружин – Погребище – Монастирище займала армійська група генерала А. Кравса в складі 3-го Галицького корпусу й Запорізької групи, разом вона налічувала понад 15 000 вояків. Війська А. Кравса були деморалізовані відступом з-під Києва, а також виснажені боями з південною групою 12-ї більшовицької армії, що відступала на північ. Вони мали на озброєнні лише до 5 000 багнетів, 7 000 рушниць, 500 шабель, 200 кулеметів і 40 гармат. Після прориву більшовиків фронт проти групи генерала А. Кравса остаточно зайняли російсько-білогвардійські війська, у локальних сутичках з якими минула вся перша половина вересня 1919 р.

Безпосередньо проти білогвардійців уже тривалий час займали фронт частини, що діяли на уманському й одеському напрямках. Вони не були об'єднані в армійську

групу й підпорядковувались штабові армії УНР, до складу якої здебільшого й належали. У районі Монастирище – Умань перебувала Київська група армії УНР під командою отамана Ю. Тютюнника (2 500 бійців), найгірше забезпечена зброєю та амуніцією¹⁰. В Умані й далі на південний схід від міста розташовувались частини 1-ї бригади Українських січових стрільців (УСС), перекинутої сюди зі складу 2-го Галицького корпусу; бригада мала понад 3 000 вояків. Район Гайворон – Піщана займали галицька 11-та Стрийська бригада отамана К. Шльосера (до 2 000 бійців) і 9-та Залізнична дивізія армії УНР (1 500 вояків) під командою полковника П. Кудрявцева. У районі Балта – Любашівка – Ананіїв – Бірзула розташувались дивізії Волинської групи армії УНР під командою отамана П. Бонч-Осмоловського (5 000 вояків)¹¹. У безпосередньому запллі цих військ, на відпочинку, перебували 2-га дивізія силою в 1 000 вояків (Рудниця – Кодима) і 3-тя Залізна дивізія, що мала понад 4 000 бійців (Гайсин – Теплик)¹². Отже, як не рахувати виснаженої попередніми боями з більшовиками 3-ї Залізної дивізії і 2-ї дивізії, що наново формувалася, українські війська на фронті Монастирище – Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка мали понад 13 000 вояків. Проте внаслідок не-

стачі зброї та амуніції в розпорядженні цих частин було не більш як 5 000 багнетів, 6 500 рушниць, 500 шабель, 250 кулеметів та 70 гармат. Бойовий стан їх погіршувався ще й внаслідок пошесті тифу, що охопила війська. Погане матеріальне забезпечення, брак потрібної кількості одягу, амуніції та медикаментів створювали антисанітарні умови, ідеальні для поширення хвороби. З частин Київської групи щодня до шпиталів тоді відправляли близько 50 хворих на тиф вояків¹³. Такі тривожні симптоми спостерігались і в інших бригадах та дивізіях. У 1-й бригаді УСС кожного дня до польової лічниці відсилали пересічно 70–100 хворих¹⁴.

У середині вересня 1919 р. до Умані з південного сходу наблизились загони повстанської армії анархіста „батька” Н. Махна, витіснені білогвардійцями з району Помічна – Єлисаветград – Вознесенськ¹⁵. На той час махнівці вже розірвали свій союз з більшовиками й самостійно боролись проти білогвардійських військ, маючи у своїх лавах до 20 000 бійців¹⁶. У минулому вони не раз билися проти армії УНР на боці більшовиків, та цього разу, натрапивши в районі Умані на частини 1-ї бригади УСС, махнівці не виявляли ворожості¹⁷. Командування повстанців на чолі з Н. Махном вириядило до штабу армії УНР делегацію для укладення угоди про військову спів-

працю в боротьбі проти білогвардійців. Головною проблемою махнівців була велика кількість поранених і хворих бійців, які не мали потрібної медичної допомоги¹⁸. Саме величезний обоз сковував рухливі повстанські загони, позбавляючи їх маневровості й швидкості, і змушував уникати значних боїв з ворогом. А водночас це робило їх поступливішими в переговорах з українським командуванням, що розпочалися у Жмеринці.

Окремі групи махнівських бійців переходили на бік української армії, де й продовжували свою військову службу. Скажімо, більш як 200 повстанців влилися до 2-го Переяславського кінного ім. М.Залізняка полку¹⁹. Та в цілому махнівська повстанська армія потребувала відпочинку й реорганізації, без чого не могла відновити своєї боездатності. Уряд УНР і військове командування розуміли неможливість політичної угоди з махнівцями, що діяли під чорними прапорами анархії без жодних національних гасел. Штаб армії УНР прагнув укласти з Н. Махном військову угоду для спільної боротьби проти білогвардійців, усвідомлюючи тимчасовість цього союзу.

Такими були склад і сили українських військ у середині вересня 1919 р. Як бачимо, внаслідок скрутної ситуації з матеріальним забезпеченням армії боездатність частин

реально була далеко меншою від можливої при такому кількісному складі. Цих проблем не мали білогвардійці, яким усе потрібне військо майно постачали держави Антанти. З'єднання ЗСПР, що займали український фронт, були добре укомплектовані й матеріально забезпечені.

У південно-західній частині Київщини проти української групи генерала А. Кравса розташовувались війська Добровольчої армії. Лінію Фастів – Біла Церква – Володарка займала 2-га Терська пластунська бригада полковника В. Белогорцева (1 500 вояків). Бригада мала передусім забезпечувати ліве крило Добровольчої армії од військ 12-ї російсько-більшовицької армії, що діяли в районі Житомир – Коростень. Це цілком очевидне завдання диктувалось перебігом подій на головному для білогвардійців напрямку наступу – московському. Саме тому 2-га Терська пластунська бригада так неохоче вв'язувалась у сутички ще й з іншим супротивником – українськими частинами. У районі Жашків – Тальне перебували частини 5-ї дивізії 2-го армійського білогвардійського корпусу під командою генерала П. Оссовського, що налічували понад 3500 вояків. 5-ту дивізію було тимчасово, в оперативному відношенні, виділено з-під командування 2-го армійського корпусу й

підпорядковано штабу білогвардійських військ Новоросійської області. Саме на „Новоросійську армію” головнокомандування ЗСПР і поклало проведення операцій проти українських військ.

Війська Новоросійської області, згідно з наказом головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна від 2 вересня 1919 р., створювались на базі розташованого на теренах Херсонщини білогвардійського 3-го армійського корпусу генерала Н. Шиллінга. Управління корпусу переформовувалось на командування військами області й перебувало в Одесі. Командувачем було призначено генерал-лейтенанта Н. Шиллінга, його начальником штабу – генерал-майора В. Чернавіна. Посаду генерал-квартирмейстра обійняв здібний генштабіст полковник Г. Коновалов. Інспектором артилерії новоросійських військ ЗСПР став генерал-майор Пап-Федоров²⁰. У серпні 1919 р. білогвардійський 3-й армійський корпус мав 9 000 старшин і вояків. Сподівання командування ЗСПР на великі людські поповнення з Херсонщини не справились. Мобілізація дала значні результати лише у великих містах (Одеса, Херсон), а також у прилеглих до них районах²¹. Це сповільнювало темпи формування білогвардійських військ Новоросійської області.

Найпотужнішим з'єднанням севісько-історичний альманах

ред них була 4-та піша дивізія під командою талановитого воєначальника генерала Я. Слащова. Вона мала у своєму складі до 8 000 старшин і вояків. Переслідуючи махнівські загони, її частини зайняли район Тальне – Голованівськ. У районі Голованівськ – Побузьке розташовувалась кінна бригада генерала Н. Складорова (2 000 бійців). Крім цих військ, а також вищезгаданої 5-ї дивізії генерала П. Оссовського, в Одесі перебували ще кілька частин і підрозділів, які планувалося кинути на український фронт (до 2 500 старшин і вояків), а також – як міська залога – караульний полк і запасний батальйон. Усі ці частини щойно формувалися, генерал Н. Шиллінг не поспішав розпочинати бойові дії проти українців. На позиції, до ст. Затишшя, було висунуто лише ескадрон ротмістра О. Ляшкова²². Власне, фронту ще не існувало, білогвардійські частини дістали суворий наказ наразі уникати боїв з українськими військами.

Фаховий старшинський склад, налагодженість постачання й матеріального забезпечення передумовляли високу боєздатність російсько-білогвардійських військ. У частинах не було жодних ознак поширення епідемії тифу чи інших захворювань, від яких так потерпали українські війська. Тож на відміну од становища в українській армії реальна боєздатність білогвардійсь-

ських частин більше відповідала їхньому кількісному складу.

5-та дивізія генерала П. Оссовського мала понад 3 000 багнетів, 50 кулеметів і 35 гармат, але все ж таки значно поступалася бойовим показникам української армійської групи генерала А. Кравса. 4-та дивізія генерала Я. Слащова налічувала до 7 000 багнетів, 80 кулеметів і 30 гармат, кінна бригада генерала Н. Складорова, переважно кубанська за своїм складом, – 800 багнетів, 1 400 шабель і 50 кулеметів, формовані в Одесі частини, що мали вирушити на фронт, – 400 багнетів, 1 500 шабель, 30 кулеметів і 7 гармат²³. Разом ці війська являли собою серйозну силу, спроможну успішно проводити операції проти зосереджених на лінії Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка з'єднань української армії. За українцями була тут лише значна вогнева перевага, проте це могло відіграти вирішальну роль хіба що в разі їхнього рішучого наступу. Кількістю багнетів і шабель українські частини значно поступалися білогвардійцям. Втім їхнє командування було занепокоєне присутністю в районі Умані багатотисячної рухливої махнівської кінноти, що загрожувало серйозними неприємностями.

Та якщо на уманському напрямку білогвардійці не поспішали наступати, перегруповуючись і готуючись до важких боїв з маневровими

махнівськими загонами, то на одеському напрямку затишшя не тривало довго.

Тут до середини вересня сутичок між українцями і білогвардійцями майже не було. Українські війська не дістали чітких вказівок, тож ставлення до білогвардійців часто визначалося позицією воєначальників на місцях. Так, 13 вересня до зайнятої підрозділами 1-ї Північної дивізії армії УНР ст. Любашівки наблизилась російська стежа, начальник якої ввічливо попросив українського командира покинути станцію. Той не знайшов нічого ліпшого, як задовольнити це прохання²⁴. А проте невдовзі українці знову зайняли Любашівку. Авангард Волинської групи армії УНР просунувся до ст. Перехрестівки, яку зайняв 2-й Переяславський кінний ім. М. Залізняка полк під командою полковника М. Аркаса. Полк мав у своєму складі лише 70 кіннотників, 55 напівозброєних вояків і 211 колишніх махнівських повстанців, а також 3 кулемети²⁵. Неподалік, на ст. Затишшя, розташувався 5-й Новоросійський ескадрон зведеного драгунського білогвардійського полку під командою ротмістра О. Ляшкова, силою в 326 шабель при 2 гарматах і 12 кулеметах. Обидва командири мали категоричні накази від свого командування уникати будь-яких сутичок. До того ж, полковник М. Аркас і ротмістр О. Ляшков були добре

знайомі ще з часів навчання у військовому училищі. Цього вистачило, щоб О. Ляшков не виставив сторожової охорони довкола своїх позицій²⁶. Протягом кількох днів відносини між обома сторонами були цілком дружніми. 14 вересня, отримавши відомості від селян про те, що білогвардійці збираються наступати, полковник М. Аркас наказав сотні переяславців рекогносціювати ст. Затишшя²⁷. Командир розвідчої сотні сотник О. Царенко зрозумів це як дозвіл атакувати й звернувся до своїх вояків з відповідним закликком: „Козаки, переяславці! Перед нами цілий потяг денікінців. Нас мало, але ми сильні духом, сильні вірою в святе діло. Покажіть москалеві, що значить українська шабля! Добути, або дома не бути! За волю Батьківщини – з Богом в атаку!”²⁸ Несподівано атакувавши ст. Затишшя, переяславці вмиг роззброїли новоросійців. Ротмістр О. Ляшков застрелився в кабінеті начальника станції; його поховали з належними військовими почестями. Забравши полонених і захоплену зброю, переяславці повернулись до ст. Перехрестівки²⁹. Так 14 вересня українці здобули першу значну перемогу над новим супротивником³⁰.

На білогвардійське командування в Одесі звістка про події на ст. Затишшя справила неабияке враження. Штаб генерала Н. Шиллінга явно не чекав такої ініціативи від українсько-історичний альманах

не чекав такої ініціативи від українців, яких напівпрезирливо називали „більшовиками номер два” і вважали ледь не бандитами. Після консультацій з Таганрогом (ставкою головнокомандування ЗСПР) було вирішено розпочати наступ проти української армії. Звістка про напад на ст. Затишшя викликала сплеск антиукраїнських настроїв серед дислокованих в Одесі білогвардійських частин: „цей зрадницький напад став сигналом для відкриття воєнних дій проти військ Української Народної Республіки. Генерал Денікін наказав негайно перейти в наступ на всьому фронті, зайнятому українськими військами”³¹.

17 вересня 1919 р. з'явився наказ генерала Н. Шиллінга по 3-му армійському корпусові ЗСПР (офіційного наказу по корпусу про його розформування і створення натомість „військ Новоросійської області” ще не було) про перехід у наступ з метою виходу на лінію Калинівка – Вінниця – Жмеринка – Могилів-Подільський³². Частини дістали розпорядження: „зустрічаючи війська Петлюри, пропонувати їм роззброїтися або покинути територію, зайняту Добармією. У разі невиконання цих вимог поводитися з ними як з супротивником. При цьому належить усіляко затягувати переговори й з'ясувати обличчя петлюрівців та ставлення їх до нас”³³. Розпочинаючи нову війну, командування Ново-

російської білогвардійської армії, очевидно, не уявляло її інакше, як своєрідну прогулянку, під час якої „напіврегулярні” „петлюрівські” формування розбігатимуться врозтіч, масово здаватимуться в полон і безупинно розкладатимуться. Принаймні визначений у наказах далекосяжний рубіж виходу військ свідчить саме про це. Наступ мав провадитися з району Тального силами 5-ї і 4-ї піших дивізій, кінної бригади генерала Н. Складанова. Дислоковані в Одесі Кримський і зведений драгунський кінні полки, окремий зведений піший батальйон і легку батарею також готували використати для наступу вздовж залізниці Одеса – Бірзула. Отже, командування Новоросійської армії ЗСПР планувало вже найближчим часом удатися до активних бойових дій на українському фронті.

У Кам'янці-Подільському, як виглядає, це залишилось непоміченим. Війни чекали всі, але подіям на ст. Затишшя ніхто не надав особливого значення. Українські політики були поглинуті внутрішньопартійним протистоянням з галицькою диктатурою, намагаючись переконати диктатора Є. Петрушевича в потребі боротьби проти А. Денікіна; вище військове командування терпляче очікувало результату цих заходів, плекаючи водночас надію, що до війни з білогвардійцями все ж таки не дійде. 17 вересня відбулась дер-

жавна нарада, на якій Головний отаман С. Петлюра поставив питання про необхідність негайно оголосити війну російським білогвардійцям. Є. Петрушевич і генерал В. Курманович одразу ж виступили проти, запропонувавши шляхом певних поступок укласти угоду з генералом А. Денікіним і таким чином порозумітись з Антантою³⁴. Дискусії виявили брак єдності серед учасників наради. Схвалено було лише спроби налагодити контакти з більшовиками. Незадоволений результатами наради, С. Петлюра 17 вересня підписав складену від його імені відозву „До населення всієї соборної України”, у якій рішуче й гостро виступив проти білогвардійців: „Безсоромно, облудливо підходять ці нові кати, й підкравшись, силкуються здавити нас, силкуються скористати з тих успіхів, що ними покрито свій славний шлях наше військо. То взиваючи нас большевиками, з котрими билось до повної перемоги наше вояцтво, то простягаючи свою криваву руку до порозуміння, ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу”³⁵. Білогвардійський режим порівнювався з гетьманом П. Скоропадським, а відтак ознаймялося, що Директо-

рія і уряд УНР „не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то большевицькі чи добровольчі банди грабіжників, доки не забезпечать повної свободи, незалежності та добробуту народові України”³⁶.

Того ж дня С. Петлюра відїхав на фронт, у район Гайсин – Умань. Спочатку Головний отаман відвідав Гайсин. 19 вересня він прибув до Умані, де оглянув частини 1-ї бригади УСС. Як свідчить його ад’ютант сотник О. Доценко, „ця подорож переконала Головного отамана, що національна свідомість населення виявляється ясно і твердо і що українська влада є широко популярна, а це все служить запорукою успіху українського війська проти Денікіна”³⁷.

Тим часом, готуючись розв’язати бойові дії на південних теренах України, білогвардійське командування одночасно вирішило провести силами 2-ї Терської пластунської бригади демонстрацію наступу на київському фронті. На відтинку 3-го Галицького корпусу генерала А. Кравса почастішали збройні сутички з терцями. Показовий запис з’явився 19 вересня в деннику Начальної команди Галицької армії: „Відношення наших частин до Добармії починають поводити прояснюватися в сторону ворожих ділань обох армій. Непримириме становище добровольців спонукає нас кинути всі згляди супроти них, а

Денікін зі своєю армією виростає поволі з неутраального чинника на нового, поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч”³⁸.

19 вересня білогвардійці зайняли Сквиру й Паволоч. Відділ, що спробував захопити Верховню, вогнем галицької артилерії був відкинутий до Наволочі. Наступного дня українські стежі застали Сквиру вільною від ворога. 21 вересня³⁹ один з терських батальйонів захопив Кам’янку, примусивши відступити український панцерний потяг. Генерал А. Кравс отримав зі Штабу Головного отамана наказ: з метою утримання позицій приступити до окуповування частин, побудови опорних пунктів і загорож з колючого дроту⁴⁰. У ставці припускали, що ворог наступатиме на Козятин.

Звичайно, зв’язані більшовиками білогвардійські частини в районі Київ – Біла Церква не збирались атакувати ще й українські війська. Вони мали інше завдання – своїми діями прикувати армійську групу А. Кравса до цього району, щоб не допустити перекидання її частин на південь. Можна сказати, що цієї мети білогвардійцям удалося досягти.

20 вересня С. Петлюра відїхав з Умані до Кам’янця-Подільського. Він відвідав у Жмеринці штаб армії УНР, де разом з командармом В. Тютюнником підписав угоду про спів-

працю з представниками махнівського командування⁴¹. Сторони зобов’язувались спільно провадити боротьбу проти білогвардійських військ. Армія УНР надала махнівцям 125 000 набоїв безвідплатно, ще 575 000 набоїв було продано їм за 50 000 крб.⁴² Для відпочинку й реорганізації махнівській повстанській армії відводились терени в районі с. Текуча, на південь від Умані. Махнівці також передали до військових українських шпиталів більш як 3 000 своїх хворих і поранених бійців⁴³.

21 вересня Н. Махно наказав своїм частинам перегрупуватися так, щоб бути готовими до початку бойових дій проти білогвардійців спільно з українськими військами⁴⁴. Союз армії УНР з махнівцями, до речі, не пройшов повз увагу білогвардійського командування. Не знаючи його обставин і умов, російські воєначальники серйозно стривожилися, не без підстав побоюючись високобоездатної махнівської кінноти. Втім у штабі української армії щодо цього союзу не було жодних ілюзій. „Сам Махно і його відділи не визнають жадної влади та противні їй по самій своїй природі, нездатні стати в підлеглість Урядові та командуванню УНР навіть коли б у них було на це щире бажання”, – йшлося в доповіді контррозвідувального відділу на ім’я начальника Штабу Головного отамана генерала М. Юнакова⁴⁵. Визнав-

ши махнівські загони за озброєні бандитські формування, автор доповіді радив якомога швидше позбутися повстанців, відтиснувши їх у білогвардійське запілля. Справді, махнівці особливо не приховували свого несприйняття ідеалів української революції та національно-визвольної боротьби – жмеринська угода була для них вимушеним кроком. Відтак союз махнівців з українською армією явно не обіцяв бути довговічним.

Повернувшись з фронту до Кам'янця, С. Петлюра, як зазначає О. Доценко, „міг засвідчити Правительству УНР, що настрій війська виявився цілком певним щодо своїх сил та досягнення мети, а надзвичайно ворожим відносно Добровольчої армії”⁴⁶. Важко сказати, наскільки таку інформацію сприймали Є. Петрушевич та його оточення, проте настроям, що панували в урядових колах УНР, вона цілком відповідала. Не без відома уряду 20 вересня з'явилася відозва Центрального українського повстанського комітету „До селян і робітників України”, у якій наказувалося „всім організованим повстанським силам негайно виступити зброєю проти золотопогонних грабівницьких банд царського генерала Денікіна”⁴⁷. Автори відозви закликали український нарід до загального повстання проти російсько-білогвардійських окупантів.

У цей час штаб генерала Н. Шиллінга розробив план першої операції на українському фронті, метою якої було захопити район Балта – Бірзула – Ананьїв. Українські частини планувалось оточити й розбити двома одночасними ударами з Одеси й Голти. Своєю чергою цей наступ мали підтримати війська генерала Я. Слащова активними діями на Умань –Христинівку.

Важливий залізничний вузол, район Балта – Бірзула – Ананьїв, займала Волинська група армії УНР, що складалася з боездатної 1-ї Північної дивізії генерала П. Єрошевича, трохи слабшої 4-ї Сірожупанної дивізії полковника В. Грудини, 2-го Переяславського кінного полку полковника М. Аркаса та кількох панцерних потягів. Командувачем групи був отаман П. Бонч-Осмоловський, що за весь час війни нічим себе не виявив, а начальником штабу – талановитий генштабіст полковник Є. Мешковський, дуже невдоволений відсутністю чітких вказівок зі ставки про ставлення до білогвардійців. Бірзулу, Балту, Ананьїв та довколишні райони займали частини 4-ї Сірожупанної дивізії силою в 1600 вояків при 700 багнетах, 100 шаблях, 30 кулеметах і 4 гарматах⁴⁸. На лінії Любашівка – Піщана розташувалась 1-ша Північна дивізія, що налічувала до 2000 вояків при 900 багнетах, 100 шаблях, 60 кулеметах і 20 гарматах. Переяславці

полковника М. Аркаса (250 шабель) займали ст. Мордарівку.

Одеська група білогвардійців, що розгорнула наступ безпосередньо на Бірзулу – Ананьїв, складалася з окремого зведеного пішого батальйону генерала А. Розеншильд-Пауліна (400 багнетів), зведеного драгунського полку полковника Г. Лермонтова (500 багнетів і шабель) та панцерного потяга „Новороссия”. З Голти наступ на Балту – Бірзулу мали вести щойно збудований у севастопольських майстернях панцерний потяг „Коршун” і переміщений з Миколаєва 3-й батальйон Сімферопольського старшинського полку (600 багнетів) під командою полковника Робачевського⁴⁹. Якщо українські частини розташовувались розтягнутою лінією вздовж позицій, то їхній супротивник збирався діяти короткими зосередженими ударами на найголовніших залізничних напрямках.

20 вересня білогвардійський зведений драгунський полк швидкою атакою вибив з Ананьєва нечисленні підрозділи сірожупанників і захопив місто⁵⁰. 10-й і 12-й Сірожупанні полки зайняли позиції на північ і на захід від Ананьєва, щоб перешкодити дальшому просуванню ворога. 11-й Сірожупанний полк приєднався до сил полковника М. Аркаса на ст. Мордарівці. Одночасно сірожупанники, помітивши прибуття до Голти

білогвардійських підрозділів, зруйнували залізницю в районі ст. Врадіївки. Це на певний час затримало сімферопольців. Та 21 вересня окремий білогвардійський батальйон генерала А. Розеншильд-Пауліна вступив у бій за ст. Мордарівку з 11-м Сірожупанним і 2-м Переяславським кінним полками. Вдалим влучанням білогвардійці вивели з ладу панцерний потяг „Вільна Україна” і, здійснивши обхід, змусили загін полковника М. Аркаса відступити⁵¹. Наступного дня ворог відтіснив майже вдвічі сильніші українські частини до Бірзули. Щоб усунути загрозу прориву на лівому крилі, зі штабу Волинської групи командир 1-ї Північної дивізії генералові П. Єрошевичу наказали повернути в руки українців Ананьїв. Звичайно, дивізія без особливих зусиль могла б викинути з міста російську кінноту, проте П. Єрошевич, ретельно обмірковуючи ситуацію, вирішив, що Ананьїв є „стратегічною пасткою”. Замість перейти в наступ він наказав своїм частинам... відступити. За його розпорядженням основні сили 1-ї Північної дивізії відійшли до с. Бакші – за 30 кілометрів на північ від Ананьєва! Тут він збирався зустріти супротивника „у вигідних умовах”⁵². Про те, у які невідгдані умови це поставило 4-ту Сірожупанну дивізію і загін полковника М. Аркаса, генерал П. Єрошевич, очевидно, не подумав.

22 вересня білогвардійці, полагивши залізницю біля ст. Врадівки, розгорнули наступ з Голти на ст. Любашівку. Підрозділи 3-го Подільського полку 1-ї Північної дивізії, що перебували на станції, з боєм відступили⁵³. При цьому в залізничну катастрофу потрапив ешелон з військовим майном 1-ї Північної гарматної бригади⁵⁴. Спроба подільців разом з кінною сотнею 10-го Сірожупанного полку контратакувати сімферопольців, підтримуваних панцерним потягом „Коршун”, була безуспішною. Так само загін полковника М. Аркаса не зміг відкинути білогвардійців з-під Бірзули.

Здійснений без будь-яких серйозних підстав відступ 1-ї Північної дивізії до району с. Бакші поставив під удар решту з'єднань Волинської групи. На вимогу отамана П. Бонч-Осмоловського штаб армії УНР почав перекидати під Ананьїв частини новосформованої 2-ї дивізії (близько 1 000 погано забезпечених зброєю і амуніцією вояків). Бої не припинялись, але командування сподівалося втримати Балту й Бірзулу.

Тож війна розпочалася. 22 вересня, у день зайняття Любашівки, на засідання уряду УНР терміново прибули С. Петлюра й І. Мазепа, які повідомили міністрів про останні події на фронті. Та навіть це не спонукало Є. Петрушевича до рішучих кроків. Далі зволікати було годі.

Уряд вирішив розпочати бойові дії, хай і без підтримки Галицької армії. Було ухвалено видати наступного дня відозву до населення, у якій зазначити доконечну потребу „повного об'єднання всіх українських національних сил для рішучої боротьби проти окупації військами Денікіна території України” і надіслати з цього приводу ноту до держав Антанти⁵⁵. Звичайно, розпочинати війну без згоди Є. Петрушевича було досить ризиковано, бо УГА могла й не надати допомоги. Проте тут втрутився випадок.

22 вересня українські вояки перехопили наказ по 3-му армійському російсько-білогвардійському корпусу від 17 вересня про загальний наступ проти української армії⁵⁶. Документ було терміново доставлено до Штабу Головного отамана, а про його зміст повідомлено уряд і політичні кола в Кам'янці-Подільському. 23 вересня відбулося засідання Директорії, уряду УНР і представників галицької диктатури на чолі з Є. Петрушевичем. Сумнівів не залишалося: російські білогвардійці не мають наміру йти на жодні компроміси з українським національно-визвольним рухом і відкривають бойові дії проти української армії. Цього разу це зрозумів і Є. Петрушевич. На державній нараді, що відбулася того ж дня, було одностайно ухвалено негайно

оголосити війну Збройним силам Півдня Росії⁵⁷.

Штаб Головного отамана одразу ж дістав відповідні розпорядження. Проте цим не обмежились. С. Петлюра вже давно збирався звільнити з посади командувача армії УНР полковника В. Тютюнника, що не був прихильником нової війни. Щоправда, відчувався брак воєначальників, готових перейняти на себе відповідальність за командування армією в безнадійних, як вважалося, умовах війни проти білогвардійців. З-поміж потенційних кандидатів на цю посаду вирізнявся генерал М. Омелянович-Павленко як найбільш здібний і досвідчений, однак до нього не був прихильний Головний отаман⁵⁸. 23 вересня С. Петлюра видав наказ про звільнення В. Тютюнника з посади; його було призначено військовим експертом до дипломатичної місії в Польщу⁵⁹. Новим командармом став полковник В. Сальський, який перед цим командував Запорізькою групою армії УНР. Очікувалися й інші кадрові зміни. Начальник штабу армії генерал В. Сінклер, як і багато інших військових фахівців, усе ще вагався, не маючи бажання воювати проти російських білогвардійців (і він числився тимчасовим виконувачем обов'язків). Колишній начальник 1-ї управи штабу армії полковник М. Капустянський, звільнений 22 вересня до резерву за власним бажанням, все ж таки у вирішальний момент передумав і повернувся на посаду⁶⁰. Таких прикладів було чимало. „Я вимагаю найвищого напруження праці, я вимагаю жорстокої кари за саботаж та в'ялість в праці, – заявив С. Петлюра на державній нараді 25 вересня в Кам'янці-Подільському. – Нехай всі почувають, що момент визначний... Отже, кличу всіх до надзвичайного напруження сил!”⁶¹

24 вересня від імені Директорії, Є. Петрушевича й уряду УНР було видано декларацію „Від Правительства Соборної України”, якою оголошувалось війну російській армії генерала А. Денікіна. У декларації повідомлялося про національне й соціальне поневолення, що його несли українському народові білогвардійці, а також про те, що „народна власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу й народні соціально-економічні реформи”⁶². Декларація закликала нарід відстояти здобутки національної революції: „Народе Український! Настав слушний час. Всі, хто має силу й любов до свободи, в кому не згасло устремління до землі і волі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Народна Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом”⁶³.

Тим часом командир 4-ї російсько-білогвардійської дивізії Я. Сла-

число 2, 2004 р.

щов, якому було підпорядковано також козачу бригаду генерала Н. Склярова і 5-ту дивізію генерала П. Осовського, підтримав дії одеської групи білогвардійців під Бірзулою – Балтою активним наступом на Умань – Христинівку. Я. Слащов прагнув насамперед оточити й знищити махнівські загони під Уманню⁶⁴. 23 вересня наступ з Тального на Умань розгорнули полки 5-ї білогвардійської дивізії. Їх стримували курені 1-ї бригади УСС отамана О. Букшованого. На залізниці Умань – Тальне панцерний потяг ворога „Генерал Гейман” відтіснив українські панцерники „Вірний син України” та „Хортиця” до ст. Потап⁶⁵. Одночасно з Новоархангельська позиції Українських січових стрільців атакували частини 4-ї білогвардійської дивізії. Сили були надто нерівні. Українські вояки розпочали відступ, ледь стримуючи ворога. Та долю Умані остаточно вирішили 1000 кінних козаків генерала Н. Склярова, які здійснили обхід з півдня і 24 вересня раптовою атакою захопили місто, вийшовши в запілля отаманові О. Букшованому. Бригада УСС, зазнавши тяжких втрат, відступила на лінію Паланка – Верхнячка⁶⁶. У районі Острівець – Коржеве чимало січовиків були оточені й потрапили до полону.

В оточення фактично потрапляли й махнівці. Ударом у північно-за-

хідному напрямку вони могли допомогти 1-й бригаді УСС, відтягнувши на себе козачі частини й 4-ту білогвардійську дивізію, проте не зробили цього. Як показали наступні події, Махно мав зовсім інші плани. До речі, 25 вересня в штаб отамана О. Букшованого прибула делегація від 5-ї російсько-білогвардійської дивізії та козачих частин, які заявили, що хочуть лише розігнати „банди Махна” й борються за свободу своїх областей⁶⁷. Російські представники повідомили, що їхні війська прагнуть відновити лад на всіх теренах колишньої Російської імперії за допомогою союзників, а відтак Установчі збори остаточно вирішать питання про самовизначення окремих народів. Делегація попросила січовиків дати їй українську програму. Але О. Букшований не став розвивати „переговори”, розуміючи несерйозність їх.

Поки Я. Слащов, здобувши Умань, готувався розгромити махнівців і наступати на Христинівку, справи в отамана П. Бонч-Осмоловського під Балтою і Бірзулою склалися геть погано. Коли 2-га дивізія займала під Ананьєвом позиції переміщеного до Бірзули 10-го Сірожупанного полку, зведений драгунський білогвардійський полк спромігся прорватися на Балту. Вибивши незначні підрозділи 1-ї Північної дивізії зі ст. Балта, білогвардійці захопили панцерний потяг

військово-історичний альманах

і вночі проти 25 вересня захопили місто⁶⁸. Тим часом 3-й батальйон Сімферопольського старшинського полку разом з панцерним потягом „Коршун” зайняв Заплази, Ананьїв і Новоолександрівку⁶⁹.

У Бірзулі перебувала 4-та Сірожупанна дивізія полковника В. Грудина й 3 панцерні потяги. На сході й півночі позиції займали розтягнутою лінією частини 2-ї дивізії, які на перші ж звістки про втрату Балти почали кваліфіковано відтягуватись до Слобідки, побоюючись потрапити в оточення. Окремий зведений батальйон генерала А. Розеншильд-Пауліна, що наступав на Бірзулу з Одеси, був підсилений Кримським кінним полком (400 бійців при 12 кулеметах), який спочатку було кинуто проти повстанських загонів, що діяли в районі Бірзула – Окни – Дубоссари. Ці загони завдавали білогвардійцям помітних втрат⁷⁰. При цьому, щоправда, озброєні селяни нападали й на українські частини, як це сталося, наприклад, у с. Пасецлах, де повстанці практично повністю розгромили розташований там 12-й Сірожупанний полк⁷¹.

Зайняття ворогом Балти командир 4-ї Сірожупанної дивізії полковник В. Грудина розцінив як сигнал до відступу. 25 вересня дивізія дістала наказ відійти з Бірзули до ст. Борщів⁷². Планомірно, похідними колонами розпочали сірожупанники від-

ступ уздовж залізниці, аж раптом від ст. Балта з'явився панцерний потяг ворога „Коршун”, що переслідував 2 українські панцерні потяги. Посіявши паніку в лавах українських вояків несподіваним гарматним вогнем, „Коршун” попрямував до Бірзули. Покинуті командирами українські панцерні потяги, що опинилися в Бірзулі в пастці, дісталися білогвардійцям з окремого зведеного батальйону генерала А. Розеншильд-Пауліна, який увечері 25 вересня наспів до залишеної українцями станції⁷³. „Коршун” разом з 3-м батальйоном Сімферопольського офіцерського полку просунувся до ст. Борщів⁷⁴. Деморалізовані частини 4-ї Сірожупанної дивізії розташувалися в районі ст. Слобідка.

Захоплення Балти й Бірзули означало перехід під контроль білогвардійців важливого залізничного вузла на півдні України. З білогвардійських частин, що діяли тут, було створено зведений („дністерський”) загін під командою генерала А. Розеншильд-Пауліна. До складу загону ввійшли Кримський і зведений драгунський кінні полки, окремий зведений батальйон, батарея 4-ї гарматної бригади, панцерні потяги й автопанцерники (3-й батальйон сімферопольців незабаром від'їхав до Голти). Загін мав наступати на Крижопіль – Вапнярку. Безпосередньо вздовж залізниці просувався

зведений батальйон, ліве крило якого прикривали 3 кінні ескадрони Кримського полку, а праве – зведений драгунський полк з доданими 2 пішими ескадронами Кримського кінного полку й прибулими з Одеси дивізіоном ротмістра Двойченка та гірськомусульманською сотнею. Разом це угруповання налічувало до 1 100 багнетів і 650 шабель, що становило досить серйозну бойову силу. Командування Волинської групи сподівалось самостійно протистояти їй головним чином силами 1-ї Північної дивізії. „Розважний” генерал П. Єрошевич, що, як виглядає, не знав інших наказів, крім відступу, замість допомоги сірожупанникам у критичний момент під Балтою – Бірзулою, відвів 1-шу Північну дивізію ще далі на північ, у район Піщана – Ольгопіль⁷⁵. Моральний стан вояків 1-ї Північної дивізії, яка раз у раз відступала в „ліпші стратегічні умови”, почав занепадати. „Мрячив дощ, болото було страшенне. Люди насилу переставляли ноги. День і ніч приходилося відступати, і коли в с. С. було наказано затриматись і дати бій, то всі були раді: „хоч ворога побачимо, – казали козаки, – а то тікай казна від кого”, – згадував згодом учасник подій⁷⁶. У штабі Волинської групи таку обережність командира дивізії було оцінено негативно, і з наказу отамана П. Бонч-Осмоловського

П. Єрошевича звільнено з посади й відправлено в ставку головнокомандування. Основні сили 1-ї Північної дивізії зосередилися на лінії Чечельник – Кодима, позиції перед нею в районі с. Обжилого зайняла 2-га дивізія. 900 багнетів 1-ї Північної, 600 багнетів 4-ї Сірожупанної і до 500 багнетів 2-ї дивізії при незначній кількості кінноти (за винятком деморалізованого 2-го Переяславського кінного полку), але значній вогневій перевазі мали зупинити подальше просування ворога.

26 вересня відновили наступ білогвардійські війська генерала Я. Слащова. 5-та дивізія генерала П. Оссовського з Умані атакувала Христинівку⁷⁷. Опір їй чинили ослаблені частини 1-ї бригади УСС, яких з півдня підтримувала галицька 11-а Стрийська бригада отамана К. Шльосера. 27 вересня ворог здобув Христинівку. Січовики відступили до Івангорода, стрийці зайняли лінію Янів – Комарівка⁷⁸. Як твердила російська преса, на станції до рук білогвардійців потрапили ешелони з 25 паротягами й 75 вагонами з різноманітним майном, яке українські вояки не встигли евакуювати⁷⁹. Проте найважливіші події того дня відбулися на південь від Умані, у районі сіл Ольшанка – Острівець – Рогове. Саме тут перебували більш як 10 000 махнівських повстанців, цілковито оточених бі-

логвардійцями. Кіннота генерала Н. Склярова відрізала їх від зв'язку з українськими військами: 42-й Донський і 2-й Лабінський кубанські кінні полки (до 700 шабель, 1000 багнетів) наступали на махнівців з півночі й заходу. Зведені полки 13-ї і 34-ї дивізії (5500 багнетів), що становили основні сили 4-ї російсько-білогвардійської дивізії, разом з 2-м Таманським кінним полком (700 шабель) атакували позиції повстанців з Голованівська. Сімферопольський офіцерський полк (1150 багнетів) утримував с. Перегонівку⁸⁰. У боях, які тривали до 25 вересня, білогвардійці поступово стискали кільце оточення довкола махнівців, що безуспішно намагалися його розірвати. 26 вересня махнівці нарешті відкинули зведений полк 13-ї дивізії генерала П. Ангудадзе на північний схід і навалилися всією силою своєї кінноти на сімферопольців⁸¹. Цілий день 27 вересня під Перегонівкою точився запеклий бій, у якому білогвардійці зазнали значних втрат убитими й пораненими. Зламавши опір ворога, махнівці до вечора 27 вересня вийшли до річки Синюха⁸². Так вони змогли прорватися з кільця оточення на схід. 28 вересня в таборі на р. Синюсі відбулося засідання Револуційної військової ради й штабу армії, на якому було вирішено пробиватись на рідну Катеринославщину, що мала стати

базою для подальшого розгортання повстанської армії. Пізно ввечері того ж дня махнівські загони вирушили на південний схід, залишаючи позаду розбиті білогвардійські роти й короткотривалий військовий союз з армією УНР, що так ніколи більше й не відновився.

Після здобуття христинівського залізничного вузла й невдалої спроби знищити махнівців генерал Я. Слащов зупинив дальше просування своїх військ. Виснажені запеклими боями частини потребували відпочинку. Окремі підрозділи й поріділий Сімферопольський полк відводилися до Голти⁸³. Для переслідування махнівців було створено окремий загін генерала Черського, до складу якого увійшов і відкликаний з Бірзули 3-й батальйон сімферопольців.

Лише на одеському напрямку наприкінці вересня бої не вщухали. Не даючи Волинській групі ні дня перепочинку, на Крижопіль – Вапнярку наступали білогвардійські війська генерала А. Розеншильд-Пауліна. Безперервними наскоками російські улани посяли неймовірну паніку серед частин 2-ї дивізії, які й так не відзначалися особливою боєздатністю. 27 вересня білогвардійці захопили ст. Слобідку⁸⁴. Під тиском ворожого Кримського кінного полку 4-та Сірожупанна дивізія відступила до ст. Лабушної⁸⁵. Таким чином, з'єднання Волинської

групи перебували в безперервному відступові, дедалі більше втрачаючи боєспроможність. Так, частини 1-ї Північної дивізії відступали майже без боїв, за найменших ознак появи ворожої кінноти⁸⁶. 29 вересня отамана П. Бонч-Осмоловського звільнено з посади командувача Волинської групи. На його місце призначено досвідченого воєначальника полковника О. Загородського, що в цей час тимчасово виконував обов'язки командувача Запорізької групи армії УНР⁸⁷. Саме йому й було доручено рятувати ситуацію на одеському напрямку до підходу підкріплень.

Відчутні поразки, що їх зазнала армія УНР, і втрата важливих залізничних вузлів показали вищому українському командуванню всю серйозність становища. 26 вересня воно почало перекидати до Липовця 8-му Запорізьку дивізію з київського фронту, щоб убезпечити Вінницю від ворожого наступу з Христинівки; дивізія остаточно скупчилась у Липовці 30 вересня⁸⁸. Ще раніше до Жмеринки переведено 7-му Запорізьку дивізію, безпосередньо під команду штабу армії УНР. 28 вересня Штаб Головного отамана віддав розпорядження зняти з фронту 11-ту Стрийську бригаду, що поверталася в розпорядження Начальної команди Галицької армії. Стрийців було відведено до Вінниці. Натомість зі

складу військ генерала А. Кравса до армії УНР повернуто Запорізьку групу, яку й планувалося перекинути на південний фронт. Новим командувачем її було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка⁸⁹. З 29 вересня армійська група генерала А. Кравса вважалася розформованою. На 3-й Галицький корпус покладалося завдання охороняти лінію Погребище – Липовець. У районі Козятин – Погребище перебували з'єднання 1-го Галицького корпусу полковника О. Микитки, у Бердичеві зосереджувався 2-й корпус УГА полковника А. Вольфа. Розмежувальною смугою між Галицькою армією і армією УНР стала лінія Браїлов – Липовець⁹⁰.

Зняття з фронту 11-ї Стрийської бригади відкривало ворогові ліве крило 9-ї Залізничної дивізії армії УНР і вона мусила відступити з Гайворона за Бершадь. Через це в безпосередній бойовий контакт з білогвардійськими частинами потрапила 3-тя Залізна дивізія, розташована в районі Гайсина. У містечку Теплик перебував її авангардний 8-й Чорноморський полк під командою полковника М. Крата, підрозділам якого довелося вибивати передові стежі супротивника з с. Розсоші⁹¹. Отже, фронт армії УНР наприкінці вересня протягнувся вздовж лінії Липовець – Монастирище – Теплик – Бершадь – Чечельник – с. Лабушна.

Вересневі бої скінчилися для армії УНР поразкою (Галицька армія в них участі не брала). Причини цього були різні. Якщо на уманському напрямку українські частини відступали під тиском значно більших сил ворога, то на одеському події розгортались якраз навпаки – з'єднання Волинської групи, хоч чисельно й переважали білогвардійців, діяли мляво та нерішуче, внаслідок чого й зазнавали раз у раз поразок. Головна причина військових невдач полягала, звичайно, в діях командування. Власне кажучи, війська в ті дні не мали повноцінного військового керівництва. Ставка Головного отамана доручила їх проведення штабові армії УНР і до самого кінця операцій майже нічим не нагадувала про своє існування. А командування армії УНР перебувало в кризовому стані через відсутність... командувача. Полковник В. Тютюнник вважав нову війну непосильною для українського війська і не хотів брати на себе відповідальність за знищення армії. Його звільнили й замінили тимчасовим виконувачем обов'язків генералом В. Сінклером, який з огляду на тимчасовість свого перебування на цій посаді також не приймав принципово важливих рішень. Така ситуація спостерігалась і в роботі штабу, армії. Новий командарм, полковник В. Сальський, прибув до Жмеринки

вже в останніх днях вересня – надто пізно, щоб виправити становище на фронті. До того ж, він був гарний штабний працівник, але мав лише незначний досвід командування військовим з'єднанням (Запорізька група) і це давало серйозні підстави сумніватись у його спроможності командувати армією. За таких обставин частини виявилися фактично залишеними самі на себе. Волинській групі не пощастило з командним складом – П. Бонч-Осмоловський, П. Єрошевич, В. Грудина заздалегідь були налаштовані на відступ і, здається, ні за яких умов не збиралися діяти інакше. Проте навіть при відступі не було організовано планомірної евакуації і до рук ворога потрапила значна кількість військового майна, нестачу якого так гостро відчувала українська армія. Не було евакуйовано навіть шпиталів з хворими й пораненими, наприклад, у Балті⁹². Вже з перших днів війни окреслилась тенденція до перебільшення українським командуванням сил ворога, що часто й породжувало настрої відступати за будь-яких обставин. Дані української розвідки про кількість і склад білогвардійських військ містили значні помилки й неточності. Так, у відомості, поданих розвідчим відділом 23 вересня 1919 р., сили ворога на південному напрямку оцінювались у 6 200 багнетів і шабель (це

вп'ятеро перевищувало їхню реальну чисельність), на уманському – 11 000 (загалом відповідало дійсності)⁹³. Дуже перебільшувалась вогнева міць супротивника. Та найголовніше – за обрахунками українських розвідників, сили білогвардійців на київському напрямку становили аж 23 000 багнетів і шабель⁹⁴. Це майже втричі перевищувало справжню чисельність на той час усіх російсько-білогвардійських військ Київської області (переважна частина їх перебувала на більшовицькому фронті). Внаслідок цього значні сили української армії – до 13 000 вояків генерала А. Кравса – було прикуто до київського фронту. Жоден курінь з групи А. Кравса не було кинуте проти ворога навіть у вирішальний момент боїв за Умань – Христинівку. Натомість зосередженим на київському напрямку військам довелося пасивно спостерігати бої між більшовиками і білогвардійцями під Києвом, маючи директиву не втручатись і вичікувати⁹⁵.

Чомусь геть бездіяльною була українська військова авіація на чолі з полковником В. Павленком⁹⁶. Понад 20 літаків, об'єднаних у кілька авіагонів, стояли на подільських летовищах, не беручи жодної участі у військових операціях. Лише одного разу, наприкінці вересня, українські пілоти виконали над Києвом розвідчий лет⁹⁷. Тоді над столицею

було розкидано значну кількість антибілогвардійських прокламацій⁹⁸. І на цьому бойова діяльність військово-повітряних сил армії УНР завершилась.

Галицьке командування було головним противником війни з білогвардійцями, воно не змінило своєї позиції навіть після її оголошення. 28 вересня НКГА направила на ім'я диктатора Є. Петрушевича доповідну записку (основним автором її був начальник штабу армії полковник А. Шаманек⁹⁹) – про становище на фронті й перспективи подальшої боротьби. У записці стверджувалось, що білогвардійська Добровольча армія є дуже потужною збройною силою, якій армія УНР не зможе протистояти; що ж до Галицької армії, то внаслідок епідемії тифу й поганого забезпечення боєздатність її також зменшується. А. Шаманек пропонував кардинально змінити політику й піти на угоду з А. Денікіним, запевнивши диктатора, що особливий склад УГА поставиться до цього з розумінням¹⁰⁰. Проте Є. Петрушевич не пішов на такий крок, хоч у цілому й поділяв настрої своїх підлеглих.

У кінці вересня – на початку жовтня 1919 р. матеріальне становище українських армій різко погіршилось. Вичерпувалися запаси зброї, амуніції та іншого військового майна, система забезпечення діяла

неефективно. Як уже зазначалося, вельми незадовільно працювала очолювана полковником Матяшевичем Головна управа постачання армії УНР, якій підпорядковувалась також інтендантура УГА на чолі з сотником І. Цюканом. Оскільки потрібного майна від Головної управи постачання й коштів з Міністерства фінансів частини майже не отримували, війська щораз більше переходили на самозабезпечення. Іntenданти Галицької армії розпочали реквізиції продукції подільських цукроварень задля обміну цукру на потрібне майно¹⁰¹. Усілякі самостійні закупівлі створювали сприятливий ґрунт для спекуляцій, зростання цін на військове майно тощо. 22 вересня уряд УНР ухвалив реорганізувати армійське постачання¹⁰². З цією метою було створено спеціальну колегію на чолі з відомим кооператором М. Стасюком. 25 вересня уряд розпорядився заборонити закупівлю амуніції в Україні, бо це часто робилося за дуже завищеними цінами¹⁰³. На жаль, інтендантство армії УНР так і не спромоглося забезпечити війська продовольством. На нараді міжвідомчої комісії з постачання армії хліба й забезпечення інтендантських баз, яка відбулася 22 вересня, з'ясувалося, що „становище інтендантства по задоволенні армії хлібом дуже тяжке, в інтендантських базах нема ні одного фун-

та збіжжя в запасі”¹⁰⁴. 6 жовтня полковника Матяшевича було звільнено з посади і управу постачання очолив М. Стасюк¹⁰⁵. Його головним помічником став полковник М. Бондаровський. Втім кадрові зміни не розв'язали головної проблеми – нестачі коштів. До того ж, катастрофічний стан української армії пояснювався і зовнішньополітичними чинниками, насамперед торговельною блокадою Антанти. „Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріалу, – писав С. Петлюра 28 вересня французькому журналістові Ж. Пелісьє, – Нічого!.. Три четвертини наших вояків не мають чобіт і одержі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, забороняють Червоному Хрестові прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки...”¹⁰⁶

Брак амуніції і одягу справді неабияк сприяв поширенню епідемії тифу у військах. Внаслідок цілковитої відсутності медикаментів і нестачі кваліфікованих працівників армійські медичні служби не могли боротися з пошестю. Ціни на ліки на „чорному ринку” зросли в кількадецять разів¹⁰⁷. Крім тифу, було за-

фіксовано також випадки захворювань на холеру¹⁰⁸. Головна санітарна управа армії УНР на чолі з полковником В. Совачевим і начальний лікар УГА полковник А. Бурачинський були безсилі. Тим часом наприкінці вересня епідемія тифу стрімко поширилась в армії УНР. 24 вересня Рада Народних Міністрів УНР на своєму засіданні визнала санітарний стан армії „катастрофічним”¹⁰⁹. Значну кількість хворих мала Київська група, терпіли від тифу й інші з’єднання. Так, 7-ма Запорізька дивізія станом на 21 вересня відправила до шпиталів понад 450 хворих старшин і вояків, причому серед них були навіть два полкові командири¹¹⁰. Епідемія набирала дедалі більших масштабів. Захворіли навіть начальник Головного управління Генштабу генерал О. Шайбле, начальник штабу армії генерал В. Сінклер і полковник В. Тютюнник, який унаслідок цього так і не поїхав до Польщі. 27 вересня Головна команда військ УНР віддала наказ про дотримання всіх необхідних санітарно-гігієнічних норм, щоб запобігти ще більшому поширенню епідемії. У цьому документі категорично вимагалось: „Накази по санітарній частині виконувати нарівні з бойовими”¹¹¹. Таких заходів постійно вживала й Начальна команда Галицької армії. Найбільші спалахи плямистого тифу в той час зафіксо-

вано у військах 2-го й 3-го Галицьких корпусів. Станом на 1 жовтня 1919 р. у військових шпиталях УГА числилось близько 2900 хворих старшин і вояків¹¹². Ще 3000 перебували безпосередньо в обозах галицьких частин. Отже, станом на початок жовтня до 10 000 українських вояків уже стали жертвами епідемії тифу. А майбутнє віщувало ще жахливіші перспективи.

Боездатність військ знищувалась також унаслідок дезертирства, що у вересні 1919 р. охопило УГА й особливо армію УНР. „Ця язва – наче змора зачинає розтягатися над армією. Армія терпить понадто від тисячних ран. Одежа, та ще раз одежа, білля, недуги, шпиталі, перемучення – фізичне і моральне” – такий запис про поширення дезертирства з’явився в деннику НКГА 29 вересня¹¹³. Значних масштабів набрало дезертирство в 2-му Галицькому корпусі полковника А. Вольфа. Галичани кидали армію внаслідок фізичного й морального виснаження, жадання повернутися нарешті до рідного краю, хоча й окупованого поляками. А дехто залишав частини ще й через небажання воювати в складних політичних умовах Наддніпрянщини, не симпатизуючи урядові УНР, що, як стверджували чутки, збирався „віддати” Галичину полякам тощо¹¹⁴. Та особливо поширилось тоді дезертирство в армії

УНР. Матеріальна незабезпеченість військ (ще й у холодних осінніх умовах) спонукала багатьох мобілізованих, здебільшого байдужих до ідеалів національно-визвольної боротьби, самовільно покидати лави армії. Між іншим, не всі з вояків розуміли потребу війни проти білогвардійців, а відповідна роз’яснювальна робота у військах не провадилася¹¹⁵. Внаслідок слабкості органів державної адміністрації на місцях дезертирів, як правило, неможливо було притягнути до відповідальності й покарати. Через усе це вже наприкінці вересня 1919 р. в армії УНР піднялася хвиля дезертирства (особливо в з’єднаннях Волинської групи). Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях, не маючи реальної сили, констатували своє цілковите безсилля¹¹⁶. 22 вересня питання боротьби з дезертирством розглядалось на засіданні уряду, що ухвалив ужити рішучих заходів¹¹⁷. Та в атмосфері безкарності кількість дезертирів невпинно збільшувалась, підточуючи боездатність армії.

За таких умов мобілізація на зайнятих українськими військами теренах, оголошена 27 вересня 1919 р., не могла бути успішною. Заклик „стати до зброї на захист своєї Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист Землі і Волі”¹¹⁸ мало вплинув на селянина, який і далі не

хотів іти до погано озброєної і ще гірше обмундированої української армії. Тож мобілізація провадилась здебільшого силоміць військовими частинами, що подекуди навіть викликало збройний опір населення (Проскурівський, Могилів-Подільський, Бершадський повіти). Лише окремі місцевості відгукнулися на неї, давши значну кількість рекрутів, як це було на Гайсинщині. Мобілізованих скеровували до запасних частин обох армій, Галицької і Дієвої армії УНР, де їх так само погано забезпечували, як і муштрові частини. Значна кількість мобілізованих, перебуваючи на збірних пунктах у вишколах та запасних кошах, була готова дезертувати за першої-ліпшої нагоди, надто в разі відправлення на фронт. „На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу, – згадував командир 1-го Рекрутського полку армії УНР сотник П. Шандрук. – Ще наші солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам’янець з фронту. Добровольці та призовники однаково реагували в цій ситуації...”¹¹⁹. Таким було становище і в багатьох інших запасних частинах. Тож мобілізація, що розпочалась на початку жовтня й мала значно збіль-

шити кількісний склад українських армій, відбувалася у вкрай несприятливих умовах, які об'єктивно прирікали її на невдачу.

Замалу увагу потребам армії, її проблемам та негараздам приділяв уряд. Лише 29, 30 вересня й 1 жовтня, уже після втрати умансько-христинівського та балто-бірзульського залізничних вузлів, Рада Народних Міністрів регулярно на своїх засіданнях „брала до відома” доповіді військового міністра полковника В. Петрова про становище на фронті¹²⁰. Проте вже незабаром повідомлення про воєнні події і катастрофічний стан армій поступилися місцем черговим теоретичним доповідям-проектам щодо створення всіляких військово-наукових комітетів і військових рад з організації української армії і флоти (зауважмо, за умов втрати виходу до моря чи значних річкових артерій). На розгляд уряду вносили відповідні законопроекти, розробляли положення й штати... Подані проекти документів ретельно обговорювали й передавали до комісій – і це в той час, коли армія, напружуючи сили в боротьбі з ворогом, понад усе потребувала не паперового „законотворення”, а реальних ефективних заходів щодо налагодження матеріального забезпечення її всім потрібним. На пропозицію Головного отамана С. Петлюри в справі вжиття негай-

них заходів для боротьби проти дезертирства, зроблену на засіданні Ради Народних Міністрів 15 жовтня, уряд відповів... постановою про потребу розробити відповідний законопроект¹²¹. Як завжди в таких випадках, справа загаялася на незначений час. Тому не дивно, що С. Петлюра не раз висловлював незадоволення діяльністю уряду, інколи в досить гострій формі. „Або Ви мерзавці і просто не розумієте свого завдання, або Ви просто зрадники свого народу!” – вигукнув Головний отаман на одному із засідань Ради Народних Міністрів¹²².

До військових поразок та погіршення матеріального стану армій додалися тоді ще й зовнішньополітичні обставини, що ускладнили українському проводу ведення війни проти білогвардійців. Сподівання, що А. Денікін не піде на конфронтацію з українцями, бо це загрозуватиме розколом у лавах його військ, де кубанці становили значну частину, не справдилися. Війна проти УНР викликала незадоволення й протести багатьох кубанських і навіть донських політиків, але висловами невдоволення все наразі й обмежилось.

Уряд УНР прагнув укласти мирну угоду з Варшавою, що дало б змогу надійно убезпечити запілля української армії і налагодити закупівлю в Польщі військового й санітарного

майна. Проте польське керівництво на чолі з Ю. Пілсудським дістало попередження від своїх представників у Парижі про те, що будь-які дії проти А. Денікіна або ж підтримка їх загрожують Польщі розривом відносин з Антантою¹²³.

Ситуація погіршувалась і внаслідок позиції галицького диктатора Є. Петрушевича, який зволікав з розгортанням на білогвардійському фронті активних наступальних операцій, побоюючись, що це тільки посилисть невдоволення держав Антанти. Такої думки додержували й начальний вождь УГА генерал М. Тарнавський, і начальник штабу армії А. Шаманек, які на початку жовтня вкотре вже зробили запит командувачеві армії УНР В. Сальському щодо можливості порозуміння з А. Денікіним¹²⁴. Є. Петрушевич, хоч офіційно й дав згоду на оголошення війни білогвардійцям, насправді блокував будь-які спроби розгорнути повноцінні бойові дії. З'єднання УГА були змушені й далі лишатись бездіяльними на своїх позиціях, тимчасом як армія УНР уже кілька тижнів вела бої з білогвардійцями. Тож до військових поразок армії УНР, критичного її матеріального й санітарного стану, краху надій одержати допомогу від інших антиденікінських сил додалася ще й загроза фактичного виходу Галицької армії з війни.

ПРИМІТКИ

¹ Наші обрахунки ґрунтуються головню на дислокаційній відомості Штабу Головного отамана від 16 серпня 1919 р. (див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 6 зв. – 7) та даних про чисельний стан армії УНР від 15 вересня 1919 р. (див.: Центральний державний історичний архів, м. Львів. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 19.). Ці відомості ми проаналізували з урахуванням даних про всі військові операції, бої, втрати, поповнення й формування Галицької армії впродовж середини серпня – середини вересня 1919 р. (див.: Денник Начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.).

² ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 1.

³ Див.: Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К., 1995. – С. 117.

⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. – К., 1993. – С. 316, 317.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 16, 16 зв.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917 – 1922. – Київ; Львів, 1923. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 247.

⁶ Петлюра С. Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. III. – С. 116, 117.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 32 зв.

⁸ Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 268, 269.

⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.267, 268; Денник Начальної команди Української галицької армії. – С.62 – 64.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 6.

¹¹ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. – Варшава, 1939. – Ч. 9. – С. 32; Прохода В. Записки до історії Сірих, або Сірожупанників: Ч. II // Табор. – 1928. – Ч.6. – С. 33, 34.

¹² Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.177, 183; Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31.

¹⁴ Щуровський В. Зі записків лікаря Бригади УСС // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Київ; Львів, 1923. – С.87.

¹⁵ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С.131 – 133.

¹⁶ Там само. – С.131. Дані про 45 000 бійців, які начебто мала на той час махнівська повстанська армія (див.: Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С.300), є, на нашу думку, надто завищеними.

¹⁷ Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових стрільців // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1960.

– Т.2. – С.76. Див. також: Якимів Е. Гостини Махна в Умані: Зі споминів очевидця // Альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С.78 – 80; Ірчан М. Махно і махнівці: Вражіння очевидця // Календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік. – Львів, 1935. – С.115 – 122.

¹⁸ Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С.305.

¹⁹ Омелянович-Павленко М. На Україні 1919: Переговори й війна з російською Добровольчою армією: Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – С. 26.

²⁰ Цветков В. Белые армии Юга России 1917 – 1920: (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). – Москва, 2000. – Кн.1. – С.62.

²¹ Там само. – С. 27, 111, 112.

²² Рубцов И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918 – 1920 // Первопоходник. – Лос-Анжелес, 1972. – №6. – Апрель. – С. 33. Автор помилково вважає, що ескадрон займав ст. Перехрестівку. Насправді це була ст. Затишшя.

²³ Ці цифри базуються на відомостях про бойовий склад російсько-білогвардійських військ Київської і Новоросійської областей станом на 3 жовтня 1919 р. (див.: Боевой состав Вооруженных Сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая гвардия. – Москва, 1998. – №2. – С. 87 – 91) з урахуванням усіх даних про втрати, поповнення тощо від середини вересня, наведених у зазначених далі примітках працях з історії білогвардійських частин, що воювали на українському фронті.

військово-історичний альманах

²⁴ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.55 а. – Арк.33 – 35.

²⁵ Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.26.

²⁶ Рубцов И. Зазнач. праця. – С.33.

²⁷ Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.27.

²⁸ Марущенко-Богданівський А. Сотник Царенко під Затишшям // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів; Київ, 1929.

²⁹ Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 28.

³⁰ Про те, що атака переяславців на ст. Затишшя сталася не 24 вересня (Марущенко-Богданівський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорозького полковника Максима Залізняка полку // За Державність. – Ч. 6. – С.194) і не 28 вересня (Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.29), свідчать архівні документи (ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55 а. – Арк. 32).

³¹ Эммануэль В., Юрицын В. Крымский конный Ее величества государыни императрицы Александры Федоровны полк. – За рубежом (Сан-Франциско), 1978. – С.149.

³² Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 66.

³³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С.130, 131.

³⁴ Нагаєвський І. Зазнач. праця. – С. 311.

³⁵ Доценко О. Зазнач. праця. – Т.2. – Кн.4. – С. 244, 245.

³⁶ Там само. – С. 243; Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т.1. – С.233.

число 2, 2004 р.

³⁷ Доценко О. Зазнач. праця. – Т.2. – Кн.4. – С. 215.

³⁸ Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 59.

³⁹ Там само. – С. 58 – 60.

⁴⁰ Там само. – С. 63, 64.

⁴¹ Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С. 305.

⁴² Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – С. 138.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр. 5. – Арк. 20; Спр. 22. – Арк. 96.

⁴⁴ Кубанин М. Махновщина. – Ленинград, 1928. – С.109.

⁴⁵ М.С. Махно і його військо: Матеріали до історії української визвольної боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.6. – С.17.

⁴⁶ Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн.4. – С. 221.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 398. – Арк. 7.

⁴⁸ Прохода В. Зазнач. праця. – С. 34, 35.

⁴⁹ Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920: Страницы к истории Белого движения на Юге России / Сост. В. Альмендингер (при деятельном участии К. Мустафина). – Лос-Анжелес, 1962. – С.23.

⁵⁰ Прохода В. Зазнач. праця. – С. 35, 36.

⁵¹ Там само. – С. 34, 35.

⁵² Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.

⁵³ Прохода В. Зазнач. праця. – С. 36; Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 23.

⁵⁴ Власов А. О бронепоездах Добровольческой армии // Военная быль. – 1970. – №102. – С. 45.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93.

- 56 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Мюнхен, 1951. – Т. 2. – С. 80; Денник Началь-ної команди Української галицької армії. – С. 66.
- 57 Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 83.
- 58 Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 39, 40.
- 59 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 65.
- 60 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 117; Спр. 55а. – Арк. 1, 3, 21.
- 61 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 257, 258.
- 62 Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 84, 85.
- 63 Там само. – С. 85.
- 64 Верстюк В. Махновщина: Селянський пов-станський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – С. 173, 174.
- 65 Власов А. Зазнач. праця. – С. 44.
- 66 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 65.
- 67 Там само.
- 68 Рубцов И. Зазнач. праця. – С. 33.
- 69 Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 70 Эммануель В., Юрицын В. Зазнач. праця. – С. 149.
- 71 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 36, 37.
- 72 Там само. – С. 37.
- 73 Власов А. Зазнач. праця. – 1970. – № 103. – С. 40, 41.
- 74 Там само. – С. 41; Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 75 Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.
- 76 Чайка Л. Не нам його судити // Календар Червоної Калини на 1925 рік. – Київ; Львів, 1924. – С. 99.
- 77 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 67.
- 78 Там само. – С. 68, 69.
- 79 Южный край. – 1919. – 18 сент.
- 80 Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 20, 21.
- 81 Там само. – С. 21; Верстюк В. Зазнач. праця. – С. 174, 175.
- 82 Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С. 308 – 310.
- 83 Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 84 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69.
- 85 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 37, 38; Эммануель В., Юрицын В. Зазнач. праця. – С. 149, 150.
- 86 Татарський В. Під чотирма прапорами: Спогад. – Мюнхен, 1959. – С. 39, 40.
- 87 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 35.
- 88 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 154.
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 35; Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 39, 40.
- 90 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 70.
- 91 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – С. 183.
- 92 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 159, 159 зв.
- 93 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1, 13в.
- 94 Там само.

- 95 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69.
- 96 Земих Р. Дещо про летунство УГА // Укра-їнський скиталець. – Відень, 1922. – Ч. 15. – С. 4.
- 97 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38.
- 98 Деникин А. Очерки русской смуты. – Минск, 2002. – Т. 5. – С. 284; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 123. – Арк. 65, 65 зв.
- 99 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 302.
- 100 Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 313.
- 101 Шанковський Л. Українська галицька ар-мія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 310.
- 102 Мазепа І. Творена Держава: (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Пет-люри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 52; ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 103 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 268.
- 104 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 7.
- 105 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 8.
- 106 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. І. – С. 236. Лист неправильно датовано 28 жовтня (див.: Литвин С. Зазнач. праця. – С. 315).
- 107 Дольницький М. Над пропастью // Україн-ський скиталець. – Відень, 1922. – Ч. 14. – С. 6.
- 108 Бурачинський А. Моя відповідь // Літо-пис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 9.

- 109 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 94 зв.
- 110 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 67, 67 зв., 69.
- 111 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 37 зв.
- 112 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 260.
- 113 Там само. – С. 72.
- 114 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 44, 45; Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 2, 7; Спр. 32. – Арк. 4 зв.; Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов: В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 457.
- 115 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 27. – Арк. 3, 3 зв.
- 116 ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 64; Гражданская война на Украине. – Т. 2. – С. 420, 421.
- 117 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 118 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 29 зв.
- 119 Шандрук П. Сили доблесті: Мемуари. – К., 1999. – С. 80.
- 120 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 100, 103 зв., 104.
- 121 Там само. – Арк. 116 зв.
- 122 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 352.
- 123 Документы и материалы по истории со-ветско-польских отношений. – Москва, 1964. – Т. II. – С. 331.
- 124 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 266.

ДОЛЯ АРМІЇ – ДОЛЯ ЛЮДИНИ. ПОРУЧНИК МИХАЙЛО ГЕРАСИМЧУК

У 2000 р. мені випало навчатися в паризькому Загальновійськовому оборонному коледжі. Знаючи, що тут, у Парижі, ще з 1929 р. діє українська Бібліотека ім. Симона Петлюри, я одного разу завітав до неї, а потім часто працював у її гостинних стінах. Там і зустрів п. Романа Герасимчука, сина старшини армії УНР. Він подарував мені копії давніх документів і світлини свого батька. Скупі записи в одному з цих документів – службовому реєстрі, складеному 10 вересня 1923 р., уже на чужині, – є свідченнями життєвого шляху поручника Михайла Герасимчука, у долі якого відбилася трагічна доля його армії і держави. Виконуючи свій моральний обов'язок перед військовиками, які виборювали й боронили українську державу в 1917 – 1921 рр., подаю на суд читача історію його життя і боротьби.

Михайло Герасимчук народився 18 жовтня 1895 р. в м. Полтаві в сім'ї Миколи Герасимчука й Ольги Войцехівської. Початок Першої світової війни зустрів він у Києві, де саме закінчив Другу київську чоловічу гімназію. Юнакові минав дев'ятнадцятий рік. Війна потребувала значних людських ресурсів. Було оголошено мобілізацію. Крім того, патріотичне піднесення під впливом офіційної пропаганди сприяло швидкому припливу в армію „вільнонайманих”, здебільшого вихідців із середовища інтелігенції та міщан. Для багатьох молодих незаможних людей це був шанс через військову службу досягти певного суспільного статусу, стати на ноги, отримати деякі привілеї. Обрав цей шлях і Михайло. 15 жовтня 1914 р. він починає службу вільнонайманим у 165-му пішому запасному полку російської армії.

Сподівання парубка справджувалися, його військова кар'єра йшла вгору. 1 серпня 1915 р. він закінчив Костянтинівську військову школу в Києві й одержав військове звання прапорщика. Вже 12 серпня того ж року Михайло прибув до нового місця служби, 39-го Сибірського полку Омського військового округу, де дістав призначення на посаду молодшого старшини 2-ї кулеметної сотні. Він командує кулеметною чотою.

18 січня 1916 р. Михайло в складі зведеного батальйону був відправлений на Північно-західний фронт і призначений до 17-го Фінляндського стрілецького полку на посаду молодшого старшини. У березні він одержав черговий ранг – підпоручника, і з липня вже командував 1-ю кулеметною сотнею. У позиційних боях проти німців на річках Стоході й Двіні М. Герасимчук воював з 25 лютого по 26 грудня 1916 р. Поранення вибило його зі строю, проте у зв'язку з цим випала нагода знову побачити батьківщину, оскільки лікуватися був відправлений до 39-го запасного шпиталю в Полтаву.

Початок 1917 р. позначився бурхливими, історичної ваги подіями в Російській імперії. Повалення царату сприяло піднесенню українського національно-визвольного руху. На початку березня з ініціативи М. Міхновського відбулися перші збори українських офіцерів і солдатів російської армії, що висунули вимогу про автономію України й проголосили створення тимчасової Української військової ради. Тоді ж у київському гарнізоні засновано Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка й ухвалено рішення про формування українських добровільних частин. У травні сформовано 1-й Український козацький ім. гетьмана Б. Хмельницького полк.

На початку травня після одужання Михайла Герасимчука призначили до 1-го Чехо-словацького корпусу інструктором кулеметної справи. Це була цікава частина. Як Чехо-словацька дружина, сформована в 1914 р. з полонених чехів і словаків, вона разом з російськими військами брала участь у боях за Галичину, зокрема в здобутті Львова. Наприкінці 1915 р. перетворена на 1-й Чехо-словацький стрілецький полк ім. Яна Гуса. У 1917 р. частина перебувала на стадії чергового розгортання – тепер уже до корпусного складу, її вояки були добре озброєні й обмундировані, мали бойовий досвід. Російське командування сподівалося використати національні частини для подальшої боротьби з Центральними державами. Після більшовицького перевороту чехо-словацька частина оголосила свій нейтралітет щодо більшовиків, а далі перейшла на бік Білої гвардії.

Служити в корпусі довелося недовго. Хвиля українізації прокотилася по всій Україні. У червні М. Герасимчука відрядили до Києва, де за рішенням Генерального секретаріату військових справ його призначили до полку ім. Богдана Хмельницького. 15 липня, напередодні виступу полуботківців, він став командиром 3-ї сотні.

Українізація в армії відбувалася зі значними труднощами, бо навіть у складі Центральної Ради й українського уряду далеко не всі були прихильниками створення українських військових частин. Так, не дістали офіційної число 2, 2004 р.

підтримки вимоги п'ятитисячної солдатської маси, що зібралася під Києвом у Грушках, на розподільчому військовому пункті, про формування 2-го Українського полку ім. гетьмана Полуботка¹. Можливо, уряд піддався тискові коменданта Київського гарнізону полковника Оберучева, що мав директиви російського Тимчасового уряду про заборону формування українських частин.

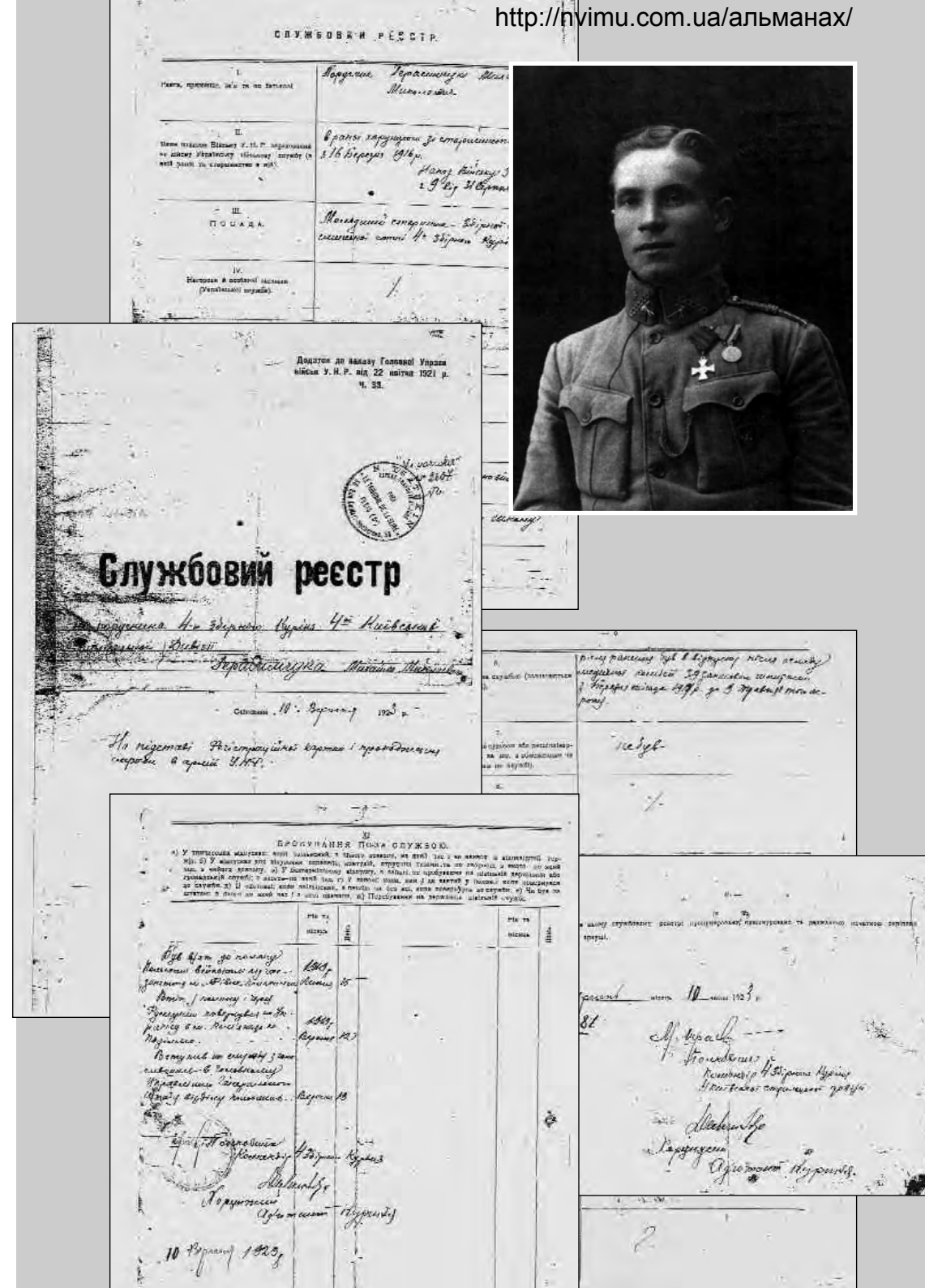
Отримавши відмову, полуботківці 18 липня захопили Арсенал, пошту, телефонну й телеграфну станції, виставили варту біля державних установ. На вимогу уряду Богданівський полк виступив, щоб роззброїти полуботківців. Цілковімовірно, що 3-тя сотня також була учасницею цих подій. Роззброєння відбулося безкровно. Але воно мало символічне значення: одну українську частину роззброїла інша українська частина, виконуючи волю українського ж таки уряду. Це була привістка майбутнього розбрату і братовбивств серед самих українців.

Центральна Рада вважала виступ полуботківців контрреволюційним, заарештованих тримали у в'язниці. Зрештою Полуботківський полк у складі 16 сотень (2247 козаків і підстаршин при 15 старшинах) було вислано на фронт. Невдовзі за ними вирушили й богданівці. На станції Пост-Волинський поблизу Києва на ешелон напали російські кірасири, роззброїли й пограбували українських вояків. Тоді загинули або були поранені десятки богданівців. Дістав поранення й Михайло Герасимчук, сповна зрозумівши, мабуть, що таке російська «дружба» з іншими братами-слов'янами.

Після лікування в 1-му Київському запасному шпиталі Михайла відправляють до 1-го Українського запасного полку, який у грудні було перформовано в Сердюцький ім. гетьмана Петра Дорошенка полк. Тут він очолював кулеметну сотню.

На особисту вимогу Симона Петлюри сердюцькі, тобто гвардійські, частини активно формувалися в грудні 1917 р. Був план створення двох боездатних сердюцьких дивізій. Цього потребував розвиток політичної ситуації. Війна була невідворотною. Її віщував ультиматум Раднаркому за підписами Леніна й Троцького з вимогою не пропускати територією України козачих полків на Дін і Урал, а також припинити роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії.

З початком Першої українсько-більшовицької війни² полку ім. Дорошенка було доручено охороняти Чернігівську залізницю, що вела до Києва. Полк сумлінно виконав свій військовий обов'язок як у боях на підступах до Києва, так і під час оборони столиці аж до дня відступу 8 лютого 1918 р.

Учасником оборони Києва був і Михайло Герасимчук. Втрати дорошківців були великими, від полку залишилося 80 чоловік, які разом з рештками Богданівського, Богунського, Наливайківського, Сагайдачнівського й Полуботківського полків увійшли до складу новосформованої Запорізької бригади.

Бригада відходила на Коростень. Проте саме в той час із заходу на місто почав наступати збільшований 3-й фінляндський корпус. 1-й запорізький курінь, у якому служив М. Герасимчук, під командою полковника О. Загородського зайняв оборону на станції Ушомир, підірвавши перед собою залізничну колію³. Після дводенного оборонного бою більшовики не витримали наступу 1-го куреня та гордієнківської піхоти й відступили до Звягеля. Далі у складі бригади Михайло бере участь у боях під Бердичевом і в розгромі решток загону В. Кіквідзе на річці Ірпені поблизу Боярки та Бучі.

1 березня 1918 р. українська столиця знову побачила на своїх вулицях різнобарвні штики гайдамаків, сталеві шоломи січовиків і кашкети запоріжців. Вступав до Києва й Михайло Герасимчук.

Згідно із записами в службовому реєстрі, 18 квітня того ж року його, за згодою командирів частин, було переведено до автопанцерної колони й зараховано молодшим старшиною 2-ї батареї. Найімовірніше, йшлося про автопанцерний дивізіон полковника В. Дістеля, що складався з 5 панцерників. Дивізіон брав участь у січневих боях за Київ, а пізніше ввійшов до складу Запорізької дивізії як 1-й автопанцерний дивізіон. Командував ним сотник Болдирів.

Збиваючи ворожі ар'єргарди, наполегливо просуваючись уперед, Запорізька дивізія у важких боях 25–27 березня здобула Полтаву, а 5 квітня – Харків. Далі вона вела бої з більшовиками й очищала від них Донецький басейн. „Слов'янська група” Запорізького корпусу з боєм зайняла міста Слов'янськ, Юзівку, станції Дебальцеве, Попасну й дійшла аж до підконтрольних Донському війську територій⁴. Застосування автопанцерників тією весною було обмежене дорогами, такими ж багnistими й малопрохідними, як і українські чорноземи. У своїх спогадах генерал В. Петрів, наприклад, описує, як під час цього наступу довелося рятувати панцерника Гордієнківського полку атакою кінноти, а часто на руках витягувати його з бою⁵. У складі дивізіону М. Герасимчук служив по 26 травня 1918 р.

На той час до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. Почалася ґрунтовна, планова розбудова армії. Розроблялися нові штати, створювалися нові частини, реформувалися старі. Деякі, а серед них і ав-

топанцерна колона, були розформовані. У червні 1918 р. Михайло став на службу в Окремому вартовому курені, розміщеному в його рідній Полтаві.

Кордон з більшовицькою Росією був далекий від стабільності, тож потребував особливо пильної охорони. Для виконання цього завдання було створено Окремий корпус кордонної охорони, куди підпоручника М. Герасимчука переведено 14 вересня й призначено до вишколу старшин 7-ї Донецької бригади. Через місяць, по закінченні курсів, він дістає призначення до 1-го відділу Дебальцевського району.

10 листопада, напередодні повстання проти П. Скоропадського, М. Герасимчук з відділом кордонної охорони перейшов на бік військ УНР. 14 листопада гетьман зрікся влади, Директорія перемогла. Зі слів Романа Герасимчука, саме в той час його батько захворів на тиф і був покладений для лікування до Харківського головного військового шпиталю.

Після одномісячного лікування М. Герасимчука наприкінці грудня відправляють до Дієвої армії і призначають до 6-го автопанцерного дивізіону, де він проходить службу до березня 1919 р. Ще в січні Червона армія розпочала новий наступ на Україну в трьох основних напрямках: на Харків, на Бахмач – Конотоп і на Овруч – Коростень – Житомир. Підпоручникові М. Герасимчуку у складі свого дивізіону довелося вести важкі бої з більшовиками під Полтавою з 19 по 23 січня, Кременчуком і Крюковим з 13 по 17 лютого, під Знам'янкою з 19 по 22 лютого, Єлисаветградом з 23 по 25 лютого, на станції Слобідка з 27 по 28 лютого.

13 березня він був відряджений до Кам'янця-Подільського. Черговий наступ більшовиків відрізав М. Герасимчука від своєї частини. Він зголосився до штабу Правобережного фронту й 26 березня був призначений командиром панцерного потяга в підпорядкуванні полковника О. Удовиченка. Нам не вдалося встановити, команду якого саме потяга очолив Михайло Герасимчук. За даними Л. Шанковського, в армії УНР панцерних потягів на той час було дев'ять⁶. На жаль, у своїх спогадах О. Удовиченко не згадав про їх використання.

Утім за кілька днів, а саме 2 квітня, він дістає нове призначення – на помічника завідувача Стародубівських казарм міста Волочиська, а ще через два тижні, по розформуванні штабу Правобережного фронту, його відправляють у штаб Дієвої армії, де приділяють до штабу Північної групи військ.

Наприкінці квітня М. Герасимчук приймає посаду командира 1-ї кулеметної сотні 3-го пішого Брест-Литовського полку і вирушає у складі свого куреня на фронт. Його чекають нові бої під Новоградом-Волинським і Корцем – вони

точилися з 30 квітня по 7 травня. Поранення в черговий раз вириває М. Герасимчука з лав бійців. Лікувався в Рівному, у Катеринославському шпиталі.

Українська армія змушена була тримати фронт проти трьох сил: більшовиків, білої армії і поляків. Поляки поступово просувалися на схід, незважаючи на переговори про замирення, які вони провадили з делегацією українців. У середині травня, після прибуття з Франції двох піших польських дивізій генерала Галлера, кінної бригади та артилерії, поляки перейшли в наступ, зайняли 16 травня Луцьк і далі просувалися на Рівне.

15 липня в захопленому поляками Рівному Михайло потрапив у полон і був вивезений до Перемишля. Та серце українського патріота не скорилося. Далі була втеча з полону й перехід окупованою поляками Східною Галичиною і Буковиною, що її захопила Румунія, на територію України, контролювану військами УНР. Мабуть історія цієї подорожі заслуговує на докладніше висвітлення. Однак, крім скупого запису в службовому формулярі про втечу з полону, інших відомостей не маємо.

12 вересня Михайло знову в Кам'янці-Подільському, а через тиждень він у Жванці, де виконує обов'язки коменданта етапно-розподільчого пункту. Наступ об'єднаних українських армій на Київ і Одесу в той час уже зазнав невдачі. Київ, на короткий час зайнятий українськими військами групи генерала А. Кравса, знову був відданий білогвардійцям. Тривали бої в районі Житомира, Шепетівки, Бердичева. За таких складних умов від тилу вимагалася чітка робота щодо забезпечення фронту поповненням і припасами, приймання і розміщення в шпиталях поранених. Цим і займався підпоручник М. Герасимчук.

Під натиском ворога українські армії відступали на захід. Дальший запис у службовому формулярі датується вже 25 лютого 1920 р. і засвідчує реєстрацію Михайла Герасимчука в референтурі військових справ у Кам'янці-Подільському. У квітні його було залічено до складу навчального куреня польової жандармерії військ УНР і приділено до вишколу старшин, а через місяць, коли навчання закінчилося, – призначено молодшим старшиною 3-ї сотні.

Боротьбу Михайло вів до кінця. 21 листопада 1920 р. останні частини української армії готувалися перейти Збруч. Гармати дали останні випали, команда підірвала панцерний потяг. Блиснувши шаблями, в останню атаку пішов кінний полк чорних запорожців полковника П. Дяченка, козаки відкинули більшовицькі підрозділи й забезпечили переправу. У складі 1-го куреня польової жандармерії Михайло Герасимчук переправився через Збруч і був інтернований на території Польщі в таборі Ланцут.

16 вересня 1921 р. наказом Головної команди військ УНР М. Герасимчуку було надано чергове військове звання – поручника. Інтернована армія навіть у таборах продовжувала вишкіл старшин і козаків, готувалася до майбутніх змагань за волю України.

Записи в службовому реєстрі М. Герасимчука уриваються 10 вересня 1923 р. Невдовзі уряд Польщі надав воякам української армії статус емігрантів і почав оформляти їм нові документи.

Подальша доля Михайла Герасимчука склалася типово для тогочасного емігранта. Оселився у Франції, працював шахтарем. Одружився, народилися діти. Коли Німеччина почала війну проти СРСР, він з певністю сказав своєму синові: „Вони ніколи не зможуть перемогти слов'ян”. Роман Герасимчук пам'ятає, як батько в період німецької окупації Франції допомагав військовополоненим і примусово вивезеним робітникам з України, що працювали на заводі поблизу родинного будинку. Не почував злоби до росіян, мав друзів серед емігрантів із Росії. Лише чесно, як і личило старшині армії УНР, боровся проти більшовицької ідеології, що зруйнувала не тільки його Батьківщину, а й саму Росію.

Брак джерел не дав нам змоги подати біографію Михайла Герасимчука з належною докладністю. Це стосується передусім подій 1920-го й пізніших років, часів перебування його в таборах. Не цілком з'ясованими лишилися й деякі інші моменти його життя. Скажімо, знак на одній зі світлин свідчить, що він був делегатом 3-го Всеукраїнського військового з'їзду.

Роман Герасимчук шукає матеріали, що деталізували б батькову біографію, допомогли знайти рідних в Україні. Він, як і автор цієї статті, будуть удячні всім, хто може посприяти в цій справі, надавши відомості через редакцію „ВІА”.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Прохода В. Виступ полуботківців в Києві 18 липня 1917 року // Дороговказ. – Торонто. – 1965. – № 8 (27). – Верес. – груд.; 1966. – № 9 (28). – Січ. – лют.

² Див.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна: Грудень 1917 – березень 1918. – Київ; Львів, 1996. – С. 297, 325.

³ Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 410.

⁴ Удовиченко О. Україна у боротьбі за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 39.

⁵ Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). – Львів, 1930. – Ч. 4. – С. 172.

⁶ Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 52.

ГЕНЕЗА ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ ОУН

Організація українських націоналістів (ОУН), основу якої на початку становили члени Української військової організації (УВО), з перших днів свого існування беззастережно діяла як виразник і провідник нації, засадничо стояла на позиції відбудови української державності, тому питання організації українського війська завжди залишалися для Організації безумовно актуальними.

Програш Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. українські націоналісти розуміли як програшу битву, а не війну. Потрібно було готувати для майбутньої боротьби молоде покоління. Таку настанову відображали тогочасні публікації чільних діячів УВО й майбутньої ОУН. Так, у часописі Групи української національної молоді в Празі „Національна думка” 1927 року було надруковано статтю Р.Ярого „Військове виховання молоді”, в якій аналізувалися підходи й стан військового вишколу, розглядалися мобілізаційні схеми в країнах Європи й США, при цьому особливу увагу зверталось на ті держави, до складу яких входили окуповані українські території. Автор писав:

„Відомо ж, що, н[а]п[риклад], в Польщі та Румунії ставляться вся-

ким спробам організації нашого товариського життя взагалі найбільші перешкоди або їх в більшості просто забороняється.

Для нас означає це безумовно шкоду, але подібно є воно шкідливе і з військового становища для ворожої нам державної нації. Польща має, н[а]п[риклад], 27 мільйонів мешканців, з чого найвище 17 мільйонів поляків, так що це незначне число і при найкращій військовій підготовці не зможе само двигнути тягаря війни цілої держави. Бо „загальне ополчення” (Mobilisation nationale), як, н[а]п[риклад], у Франції, виключно із французів, не зможе в Польщі при мільйонах українців, білорусинів, литовців, німців виказати подібного наслідку.

І знаючи цей бік нашої сили, не можна нам рівно ж забувати нашої слабості: недостачу відповідної власної національної організації. Недивлячись на це, що не маємо власної держави, мусимо почуватися як нація державна. Не душитися в дрібній, безкорисній партійній гризні, але працювати в напрямку одної цілі, як це роблять всі держави. Створення і організування фізичної потуги, здатної державу вибороти й оборонити.

військово-історичний альманах

Мусимо зачати з нашою молоддю, яку треба з диточих літ виховувати морально і фізично. Наша мета – це створення нового типу українця: тілесно дужого, духово на висоті завдання, самосвідомого українського націоналіста, що не дозволить, щоби йому „дарувати” його батьківщину шляхом політичної акції якогось там „приятеля” чи ворога, без особливого його напруження, але який схоче вибороти нашу батьківщину в її найширших етнічних межах”¹.

Є. Коновалець у статті „Військовий вишкіл”, вміщеній у журналі „Розбудови нації” 1928 року, оглядаючи різні публікації й аналізуючи висловлені в них погляди, подає водночас власне бачення розв’язання проблеми підготовки й перевипрошколу військових кадрів. На його думку, з опублікованих на той час статей „дві статті заслуговують на увагу – це стаття генерала Омеляновича-Павленка „Думки про еволюцію старшинського вишколу” та сотника Ярого „Військове самовиховання” [...] Оба згадані автори підійшли до справи військового вишколу з різного становища, бо коли генерал Омелянович-Павленко порушив питання, як повинен бути зорганізований військовий вишкіл в існуючій вже Українській державі, то сотник Ярій ставить рубом питання: „хто, ще до створення Української держави, поведе український народ до боротьби й як вже сьогодні

повинно бути зорганізоване самовиховання та військовий вишкіл”, а тим самим намагається з’ясувати саме ці питання, що повинні у сучасну хвилю найбільше цікавити кожного військового. На мій погляд, підхід до питання військового вишколу так, як це зробив сотник Ярій, є під цю пору більше доцільним”. Далі Є. Коновалець наголошує на тому, що „коли б нам пришлося сьогодні організовувати українську збройну силу, то ми майже нічого не будемо мати [...] Ми хочемо рахувати себе модерною нацією й домагатися для себе самовизначення, волі, державності, а на ділі ми не є в силі зорганізувати навіть однієї модерної дивізії [...] протягом десятиліття, після провалу наших визвольних змагань ніхто з нашої молоді генералії не посвятив себе військовим студіям [...] досі нема ні одної стипендії для того, хто рішився студіювати військове діло”. На питання „Що робити?” він відповідає так: „Для створення збройної сили треба в першу чергу ідеї, яка б захопила широкі маси нашого народу й повела їх у бій. Ця ідея є й кріпшає”.

Для Є.Коновальця, а разом з ним і багатьох інших українців, цю ідею, безперечно, висловлював і боровся за її втілення український націоналістичний рух, який на той час уже мав не лише основи свого теоретичного обґрунтування, а й набирив

практичних організованих форм. Підбиваючи підсумки свого огляду, Є.Коновалець виходить з пропозицією створити центр, який би розробив програму реальної системи підготовки кадрів для української армії. Він вважав, що конче потрібно:

„1. Випрацювати подрібний план військового вишколу для молодших старшин, а зокрема для старшин генеральної булави;

2. Випрацювати план військового вишколу взагалі та його практично переводити;

3. Підготовляти літературу шляхом видання вже готових праць, шляхом перекладів з чужої літератури та заохочування окремих наших військових фахівців до написання головніших військових підручників;

4. Працювати над питанням організації майбутньої української армії”².

Цитовану статтю Є.Коновальця опубліковано за півроку до установчого конгресу ОУН. Військові питання дістали своє відображення в його матеріалах, ухвалах та планах практичної діяльності.

У відозві „Від конгресу українських націоналістів” (1929 р.) задекларовано основні постулати ідеологічних і політичних засад ОУН: „Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та поширення НЕЗАЛЕЖНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ

ДЕРЖАВИ, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил у нутрі нації та до зміцнення її відпорності назовні. Тільки повне УСУНЕННЯ ВСІХ ОКУПАНТІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ відкриє можливості для широкого розвитку Української нації в межах власної держави. ВІДКИДАЮЧИ ОРІЄНТАЦІЇ НА ІСТОРИЧНИХ ВОРОГІВ Української Нації, але будучи в союзі з народами, які вороже відносяться до окупантів України, НАЦІОНАЛЬНА ДИКТАТУРА, що витвориться в бігу НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, забезпечить у тяжкий час боротьби силу Української держави”³.

На підготовчій стадії конгресу було опрацьовано 39 рефератів, з них військової і воєнної проблематики опосередковано торкалися реферати Є.Коновальця „Військова справа”, М.Капустянського „Військова політика України”, Л.Костарева „Проблема морської оборони України”⁴, „Причини невдачі наших визвольних змагань”, „Справа інтервенції” (прізвища авторів останніх рефератів з конспіративних причин не зазначалися).

На пленарному засіданні конгресу генерал М.Капустянський виступив з доповіддю „Військова справа”, в обговоренні її взяла участь більшість, включно з Р.Ярим, учасників, бо всі вони так чи інакше були пов’язані з військом.

На підставі рефератів, доповіді М.Капустянського й матеріалів обговорення в ухваленій конгресом Програмі ОУН питання військової політики дістали такі формулювання:

„1. Організація української військової сили буде поступно розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.

2. В обставинах ворожих займанщин підготовку українських народних мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишколених провідників, перебере окремий військовий осередок.

3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний народ, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української держави.

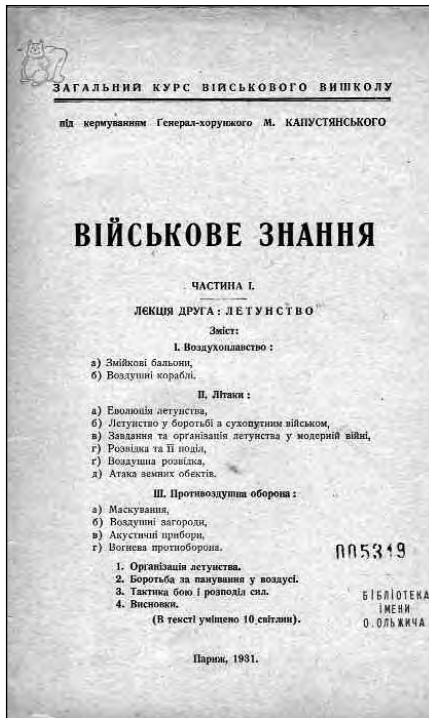
4. Оборону впорядкованої держави перебере єдина, регулярна, надкласова, національна армія і флота, що враз з територіальними козащими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинності”⁵.

Член Проводу українських націоналістів генерал М.Капустянський очолив військову референтуру. Чудово розуміючи обмеженість можливостей у справі прак-

тичної організації українського війська, референтура Проводу далі працювала у двох основних напрямках: розроблення загальних теоретичних питань воєнного вчення і питань практичних, що впливали із завдань, можливостей та потреб Організації. Такий підхід практично реалізувався, зокрема, в пресових публікаціях і окремих виданнях. Під керівництвом М.Капустянського було опрацьовано програму „Загальний військовий вишкіл”, надруковано в Парижі у 1931 – 1932 рр. низку брошур під спільною назвою „Військове знання”. Кожна з цих брошур була присвячена одній темі, викладеній у кількох лекціях, як-от: „Летунство”, „Основи тактики і стратегії”, „Організація сучасних армій”, „Особливості революційної та громадянської війни” та інших, окремо видано брошури „Червона армія” і „Польська армія”.

Ще 1930 року в серії видань УВО в Каунасі вийшла праця Р.Ярого та В.Мартинця „Війна і революція” (на виданні автори не зазначені), тут дано концентрований аналіз досвіду національно-революційних рухів і значення війни у визвольній боротьбі.

Військові питання висвітлювалися в ідеологічному органі Проводу ОУН „Розбудова нації”, де більшість статей на цю тему написав Є.Коновалець, у часописі УВО „Сурма”, який у цей час зосередився переваж-

но на військовій тематиці, містили свої матеріали (без підпису) той-таки Є.Коновалець, Р.Ярий та інші колишні військовики. Є.Коновалець разом з О.Гасиним, включеним до складу військової референтури, підготував „Військовий підручник”. Невелику частину накладу цього видання, видрукуваного в Канаді, вдалося перевезти в Європу і вже звідти нелегально доправити в Галичину.

Для консолідації сил з-поза меж ОУН було створено Українське військово-наукове товариство в Парижі. Засновниками його стали генерали М.Омельянович-Павленко, М.Капустянський, В.Курманович, А.Кравс та

полковник Є.Коновалець. Товариство організувало видання військових збірників, у яких розглядалися сучасний стан іноземних армій, тенденції розвитку військової техніки тощо.

На заклик паризької групи „спільною творчою працею спричинитися до докладного розроблення української воєнної доктрини та її остаточного оформлення” відгукнулося чимало українських старшин. На підставі зібраних матеріалів було оформлено тези організаційних форм збройних сил у „першій періоді наших визвольних змагань”, викладених у редакційній статті „До питання української воєнної доктрини”, яку підготував М.Капустянський у воєнно-науковому збірнику „Війна і техніка” (1938 р.).

Доктрина передбачала, що в разі відновлення української державності національною революцією „український військовий провід буде творити свою збройну силу на займанщинах. Бо ж наша мілітарна боротьба та революційно-повстанчі чини швидко притягнуть під українські стяги маси українських вояків” з армій держав, під окупацією яких перебували українські землі. А коли буде використано майбутню війну або збройний конфлікт за участю Польщі чи СРСР, „поважна кількість українців, правдоподібно, опиниться в різний спосіб на теренах великих потуг, з якими нам буде по дорозі. Таким чином персональний

військово-історичний альманах

склад нашої регулярної армії буде складатися з вояків, що набули військове знання в лавах окупаційних армій [...] беручи на увагу високу свідомість українських мас, ми можемо розраховувати на перехід на наш бік окремих відділів, а то й більших частин, зложених з українців”. На чолі визвольної боротьби стає Вождь, який „скупчує в своїх руках всю військово-політичну державну владу [...] Це перша передумова для створення регулярної боєздатної збройної сили та відповідного її скермування для успішного здійснення наших змагань”.

Стаття закінчується кількома тезами: „По-перше, по формі українська армія творитиметься на зразок окупантських частин із необхідними корективами. Друге: по духу вона буде національною армією зо всіма її додатними рисами. Значна кількість організаційних одиниць об’єднаних у дивізії, а останні групи – у корпуси. Третє: сувора дисципліна, повне довір’я між старшинами й вояками. Четверте: відновлення славетних стягів визвольної війни, окремі легіони американського континенту. По-п’яте: додержання територіальної системи для вояків, старшина ж різних земель. Шосте: добре організоване запілля й сильна влада на місцях. Сьоме: в районі операцій регулярних частин та в запіллі – всі повстанчі відділи розв’язуються або реорганізуються в зглядно загальній

системі. Нарешті очолює боротьбу в усіх її ділянках провідник-зверхник”⁶. Як покаже дальший розвиток подій, ці тези в майбутньому по зможі реалізовувалися в площині практичної діяльності.

Одним з „географічних” напрямків здійснення військової доктрини ОУН у 1930-х рр., крім інших, було вибрано Далекий Схід.

Провідний діяч ОУН М.Селешко пізніше згадував: „в нашій пропаганді тоді покутувала концепція азійської посілости України [...] Ми підсилювали потрібну нам ідею великопросторності української імперії, що мала з двох боків тримати в шаху властиву Росію”⁷. Докладніше про плани ОУН на Далекому Сході можна довідатися з листа полковника В.Колосовського до Є. Коновальця, написаного весною 1934 р.:

„У перетрактаціях із японськими представниками нам треба висловувати наші інтегральні плани на ці землі. Історично російська експансія в Азії після 1654 р. провадилася спільними силами москалів і українців, отже морально ми маємо право шукати й для себе колоніальних земель. Фактично територія „Зеленого Клину” має стати українську більшість. Мінімальні границі „Зеленого Клину”, очевидно, не можуть нас задовольнити. Треба висловувати наші права на весь сов[єтський] Далекосхідний край [...]

Японцям треба підкреслювати:

1. Наша політика на Далекому Сході, оскільки ми там одержимо колоніальні землі, буде завжди прив'язана до Японії. Ми забезпечимо всі права японців на рибних промислах, на нафтових родовищах тощо.

2. Ми можемо зараз же розгорнути пропагандивну акцію на користь японців серед населення „Зеленого Клину” і також серед вояків української національності в армії Блюхера (за останніми відомостями, туди перевезено три стрілецькі дивізії з України).

3. Ми зможемо при допомозі японців розпочати формування партизанських загонів серед населення „Зеленого Клину”. В разі війни ми можемо формувати регулярні українські частини на Дал[екому] Сході.

4. Ми можемо організувати акти саботажу на Великій Україні з метою не дозволити знімати военні частини і пересовувати їх на Дал[екий] Схід.

Очевидно, що в ніякому разі не треба перебільшувати наших можливостей, а триматися рамок реальності”⁸.

Останні слова В.Колосовського одразу ставлять усе на своє місце. Хоч би якими були стратегічні плани, але доводилося виходити з можливостей і реального стану справ.

У процесі політичних обговорень висловлювалися й такі припущення: „Японія, мовляв, ніколи

не погодиться на те, щоб Росія залишилася на Зеленому Клині, постійно загрожуючи Кореї й самій Японії. Тому вона мусить опанувати Зелений Клин, щоб витворити на ньому, як буфер, Українську (Зелену) Державу”⁹.

Важливим для здобуття практичного досвіду заходом стало створення членами ОУН структур „Карпатської Січі” на Закарпатті. Одним з провідних її діячів, начальником штабу, командиром збройних сил Карпатської України був М.Колодзінський. Він мав фахову військову підготовку (вчився в польській військовій школі), в Краєвій ексекутиві ОУН на західноукраїнських землях виконував обов'язки військового референта, після арешту й недовгого перебування у в'язниці жив на еміграції, де зокрема працював інструктором в Італії у таборі з вишколу хорватських усташів, а 1938 року приїхав на Закарпаття. М.Колодзінський довгий час працював над питаннями військової доктрини й стратегії ОУН, написав дослідження „Націоналісти і військове виховання”, „Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття”. Його праця „Українська воєнна доктрина”, власне перша її частина, була розмножена перед Другою світовою війною накладом кількадесят примірників (повноцінним книжковим виданням випущена лише 1957 року в Канаді).

З огляду на те, що перша частина праці М.Колодзінського є історично-політичним оглядом, то актуальні питання військової доктрини викладено в ній тезово. Отож, згідно з цим автором, „воєнна доктрина українських націоналістів мусить з'ясувати характер нашої війни в найширших розмірах, яких тільки вимагають політичні відносини й наше географічне положення [...] воєнна доктрина українських націоналістів не може брати під увагу тільки етнографічні землі, бо в цьому випадку буде розріз між політичними замірами і воєнною потенцією [...] Така доктрина дасть моральні і політичні підстави для української армії [...] Воєнну доктрину треба безнастанно пропагувати, щоб була вона жива й зрозуміла для загалу, а не тільки для військових кругів [...] Обов'язком українських націоналістів у нинішньому часі є відродити в українському народі той погляд на війну, який мав він впродовж історії”¹⁰. Розвиваючи власне, максималістське бачення теми, М.Колодзінський пише: „Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілому, а не на рати [...] Треба розбуджувати воєнний запал і жадобу боротьби з кожним, хто проти нас [...] число 2, 2004 р.

Треба провокувати нашу уяву, щоб побуджувати її до винаходжування нових форм боротьби, які є скриті у воєнній інтуїції генія української нації. Ось це є найважливіше завдання сьогодення військового відділу ОУН”¹¹.

Однак практичні завдання, а головне – реальні можливості не збігалися з ідеалізованим максималізмом М. Колодзінського, і ймовірно тому розроблена ним доктрина не дістала підтримки в реалістичніше мислячого провідного активу ОУН.

Зміни міжнародної ситуації в другій половині 1930-х рр. потребували актуалізації військової доктрини ОУН. Є.Коновалець, який докладав багато зусиль для підготовки й проведення II Великого збору українських націоналістів (щоправда,

йому вже не судилося взяти в ньому участь), військове питання ставив на один щабель з основними теоретичними й практичними проблемами ОУН. Над військовою доктриною, що мала б розглядатися на II конгресі, працювала велика група військовиків – Є.Коновалець, М.Капустянський, Р.Ярий та ін. Текст підготовленого документа має більш як 180 сторінок машинопису, він усе ще чекає публікації і аналізу. Розроблена доктрина гостріше від попередньої ставила питання організації українського національного війська в процесі геополітичних змін, що наближалися в Європі й світі.

Військова доктрина ОУН коротко викладена в матеріалах II Великого збору українських націоналістів (1939 р.) і як розділ увійшла до Програми ОУН:

„ЗБРОЙНА СИЛА НАЦІЇ.

1. Виходячи з духово-політичних засад українського націоналізму й з сучасного стану воєнної науки, націоналістична воєнна доктрина кладе в основу творення збройної сили та її організаційних і стратегічних форм принцип модерної воєнної штуки.

Збройна сила України буде по формі модерною й регулярною, а по змісту націоналістичною армією.

2. Націоналістична воєнна доктрина визнає, що тільки впливаючий із націоналізму мілітаризм піднесе Українську Націю з її ниніш-

нього стану та забезпечить їй гідне місце в світовій історії й у змагу з іншими націями.

3. Наша військова традиція й ті завдання, що стоять перед Україною, вказують, що націоналістична воєнна доктрина мусить бути просякнена офензивним духом.

4. Український мілітаризм – це спадкоємець бойових традицій нашої історії й меч ідеології українського націоналізму для здійснення його історичних цілей.

5. Український мілітаризм мусить бути уосібленням найкращих моральних і фізичних прикмет нації.

6. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний і готовий до кінця боротися за свої права нарід, звільнить Україну від окупацій та впроможливить упорядкування Української держави.

7. Організаційні форми збройних сил України мінятимуться відповідно до етапів її політичного стану: окупацій, національної революції й державної розбудови.

8. Оборону упорядкованої держави перебере єдина регулярна національна армія й флота, що враз із територіальними козацькими частинами буде збудована на підставі загальної військової повинності.

9. Персональному складові Української армії прищеплюватиметься націоналістично-державницька свідомість, залізна дисципліна, почуття мужності, жертвенності й гордості з свого високого призначення.

військово-історичний альманах

10. На чолі збройної сили України стоятиме Голова Держави – Вождь Нації”¹².

Отож у передчасі Другої світової війни ідеологічно-теоретичні питання військової доктрини ОУН було з’ясовано остаточно, а практичні кроки пов’язано з реальними обставинами. Є.Коновалець ще в грудні 1937 р. наголошував: „поза сею чисто теоретичною працею Провід ОУН мусить тримати якнайтісніший контакт з військовими кадрами, зарівно з тими, котрі постали на окупованих Польщею Українських Землях в рамках УВО, а пізніше ОУН чи осередках скупчення укр[аїнської] еміграції, а зокрема в Канаді, Північній Америці, Бразилії, Аргентині, Далекому Сході та Європі, так і з тими, що вийшли як вояки укр[аїнських] армій на вигнання, мусить їх організовувати і підтримувати серед них дух військовості та внутрішньої дисципліни”¹³.

Повноцінна сформована військова доктрина ОУН стала важливим чинником у подальшій боротьбі українського народу. Її державотворча складова не застаріла й досі, тому розбудову збройних сил України в період після 1991 р. та сучасну військову доктрину України можна вважати наступним кроком у розвитку мілітарно-політичної сили і ваги України.

На сучасному етапі актуальним лишається досвід творення військової доктрини ОУН, яка не бачила числа 2, 2004 р.

шляхів до компромісів, коли йшлося про державну самостійність і забезпечення Україні гідного місця у світі.

ПРИМІТКИ

¹ Національна думка. – 1927. – № 11 – 12. – С. 16.

² Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7 – 8. – С. 261 – 265.

³ Там само. – 1929. – Ч. 1–2. – С. 1, 2.

⁴ Див.: Костарів Л. Проблеми морської оборони України // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 125 – 136 (тут опубліковано текст реферату з пізнішою датою – 2.III.1931 р.).

⁵ Розбудова нації. – 1929. – Ч. 5. – С. 177.

⁶ Капустянський М. До питання української воєнної доктрини // Війна і техніка. – Париж, 1938. – С. 8 – 10.

⁷ Цит. за вид.: Світ І. Українсько-японські взаємини: 1903 – 1945. – Нью-Йорк, 1972. – С. 191.

⁸ Цит. за вид.: Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. 1934 рік. – Торонто, 1989. – С. 148.

⁹ Там само. – С. 199.

¹⁰ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Торонто, 1957. – Ч. 1. – С. 22, 23.

¹¹ Там само. – С. 54.

¹² Політична програма й устрій Організації українських націоналістів. – [Б.м.], 1940. – С.31, 32.

¹³ Обіжник Є.Коновальця 1937 р. // Архів ОУН у Києві.

ВІЙНА В НЕБІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ВЕРЕСНЕВІЙ КАМПАНІЇ 1939 р.

Вереснева кампанія 1939 р., що відкрила Другу світову війну, досить повно відображена в історії авіації. Насамперед у цьому величезна заслуга польських дослідників, таких як Єжи Павляк і Єжи Цинк – автори фундаментальних досліджень „Польські ескадри в Оборонній війні” і „Польська винищувальна авіація у Вересневій кампанії”. Тим часом для українців, зацікавлених цією проблематикою, Вереснева кампанія залишила низку дуже маловідомих питань, безпосередньо пов’язаних з історією нашої країни. Одним з них є бойові дії польського й німецького військового летунства в небі Західної України. Майже зовсім незнаний у нас і „чехо-словацький епізод” повітряної війни в галицькому й волинському небі у вересні 1939 р. Тож подаємо далі стислий систематизований виклад цих тогочасних подій.

Перед війною

Західноукраїнські землі, окуповані Польщею в 1919 р., ще задовго до німецько-польської війни командування вермахту оцінювало як один з найважливіших щодо забезпечення обороноздатності всієї країни районів. Зокрема аналітики німецької військової розвідки – абверу вважали, що в майбутній війні саме через ці території Польща одержуватиме озброєння й матеріально-технічну допомогу від своїх союзників – Великої Британії і Франції.

Така оцінка цілком збігалася зі зробленими ще в 1936 р. стратегічними розрахунками польського Го-

ловного штабу. Вважаючи, що військово-морські сили не зможуть забезпечити безпеки морських комунікацій з Британією і Францією ані через єдиний польський порт Гдиню, ані через порти дружньої Латвії, польські генштабісти припускали, що в умовах війни з Німеччиною особливо зросте ролі румуно-польського прикордоння.

На кінець літа 1939 р. ці передбачення дістали практичне підтвердження.

Довжина кордону Польщі з Німеччиною й залежними від неї країнами становила 2638 км, або майже 48 % усієї довжини державних рубежів. З урахуванням кордонів з СРСР

військово-історичний альманах

і Литвою, які у Варшаві також не вважалися дружніми державами, загальна довжина кордонів з країнами, через території яких не було змоги здійснювати військове постачання, дорівнювала 92%.

Таким чином, транспортні магістралі до румунського порту Констанца, що пролягали через Західну Україну, були для довоєнної польської держави справжньою „дорогою життя”. Але надії на неї – з огляду на перебіг війни й передусім темпи наступу німецьких військ – не справдилися. Так, відправлені наприкінці серпня з Ліверпуля в Констанцу два морські конвої із закупленими 9 винищувачами „Гариккейн”, 36 легкими бомбардувальниками „Баттл”, а також іншим конче потрібним Польщі військовим майном дістали 17 вересня наказ повернутися назад. Навальний розвиток подій на фронті, а також далеко не в останню чергу й розпочатий того ж таки 17 вересня „визвольний похід” радянських військ, уже не залишали шансу одержати ці вантажі. Приблизно так само розвивалися події і навколо доставлення з Франції партії винищувачів „Моран” MS-406.

Нарешті, ще одним чинником, що визначав пильну увагу командування вермахту і люфтваффе до галицьких і волинських земель, було те, що тут розміщувалося досить потужне угруповання польських військ.

На середину серпня 1939 р. на території Львівського, Тернопільського й Станіславівського воєвідств дис-

локувалися три повнокровні піхотні дивізії, а також дві кавалерійських бригади. До 1 вересня частини цього угруповання усе ще висувалися на кордон з Німеччиною. Війська, що залишилися на західноукраїнських теренах, становили важливе джерело резервів, тож німецькі пілоти мали зірвати перекидання їх на фронт.

Головним польським авіаційним гарнізоном у Західній Україні була авіабаза Львів–Скнилів. У другій половині серпня 1939 р. на скнилівському летовищі дислокувався 6-й авіаційний полк, що налічував до 110 літаків, з них 66 – бойових. Якщо зважити, що в першій лінії польських ВПС було 404 бойові літаки, можна сміливо стверджувати, що в Скнилові за 10 днів до початку війни зосереджувалася шоста частина військової авіації Польщі.

Після оголошення вночі проти 24 серпня прихованої мобілізації 6-й авіапункт перейшов на організаційно-штатну структуру воєнного часу, а його дивізіони почали перекидати бойову техніку на польові летовища в районах оперативного призначення¹. Зокрема ІІІ/6-й винищувальний дивізіон у складі 161-ї і 162-ї ескадрилей (10 застарілих машин Р-7 і 12 трохи сучасніших Р-11с і Р-11а) відбув на польовий аеродром Видзев до складу авіаційного компонента армії „Лодзь”. Обидві львівські ескадрильї виявилися „міцним горішком” для пілотів люфтваффе, збивши в перші дні війни 7 ворожих літаків.

До складу цієї ж армії прибув напередодні війни і I/6-й дивізіон повітряного спостереження (63-тя і 66-та ескадрильї, кожна по 7 легких літаків RWD-14).

II/6-й лінійний дивізіон (64-та і 65-та бомбардувальні ескадрильї, по 10 літаків P-23B „Карась”) перебував 30 серпня на польове летовище Носув до складу формованої бомбардувальної бригади як її VI дивізіон. Ще 10 „карасів”, з яких складалася полкова 31-ша розвідувальна ескадрилья, перелетіли 30 серпня на аеродром Вериня і ввійшли до складу авіаційного компонента армії „Карпати”².

Проте, незважаючи на зазначені передислокації, у Сквилові на 31 серпня ще залишалося близько 25 бойових літаків резерву, переважно винищувачі P-7. Цих сил, звичайно, було замало, щоб організувати ефективну протидію німецьким бомбардувальникам, виділеним для дій по об'єктах у Західній Україні. До порівняння: командування німецьких ВПС планувало використовувати над південними й південно-східними районами Польщі сили 4-го Повітряного флоту генерала А. Лера. У складі флоту було 8 бомбардувальних дивізіонів, 4 дивізіони пікувальних бомбардувальників, 4 винищувальні дивізіони, 2 дивізіони важких винищувачів і 1 штурмовий дивізіон – разом 667 бойових літаків. Як бачимо, німці мали абсолютну перевагу, причому не тільки кількісну, а й якісну.

Дії польських і німецьких ВПС над Західною Україною в перший період кампанії (1–9 вересня)

Німецько-польська війна, що спалахнула на світанку 1 вересня, одразу втягнула західноукраїнські землі в трагічний вир подій. У перші ж години активних бойових дій „гейнкелі” 4-го Повітряного флоту вчинили наліт на Сквилив.

Щоб увести польську протиповітряну оборону (ППО) в оману, група з 30 машин He-111 зі складу II/KG-4 під командуванням підполковника Ердманна зробила 500-кілометровий рейд до Львова в обхід, над Словаччиною. Удар по авіабазі Сквилив був цілковито несподіваним для поляків. На землі було знищено 34 літаки, серед них 7 бомбардувальників „Карась” з резерву. Хоча і з запізненням, але протиповітряна оборона бази вступила в двобій з німецькими бомбардувальниками, збивши один з них (бортовий № 5J-CN). Це була перша німецька втрата в небі Західної України³.

Близько полудня 1 вересня в район на схід від Золочева вилетів із завданням виявити інтенсивність пересувань на залізницях Західної України далекий розвідувач Do-17. Напевно, отримані екіпажем дані стурбували німецьке командування, тому що в першій половині наступного дня „гейнкелі” знову з'явилися над Львовом. Цього разу об'єктом їхніх ударів була львівська міська радіостанція, а головне – залізниця

військово-історичний альманах

Львів–Перемишль. Незважаючи на активну протидію польської ППО, німецькі пілоти не зазнали втрат.

Того ж дня розпочалася евакуація на волинські аеродроми деяких авіашкіл з центральних районів Польщі. До вечора на луцьке летовище перелетіли літаки школи підхорунжих авіації і вищої школи пілотажу в Уленжі. При цьому один винищувач P-7 розбився під час посадки.

На третій день війни Головне командування люфтваффе, вважаючи польську авіацію цілком знищеною, почасти змінило завдання 1-му й 4-му повітряним флотам. Зокрема, полки 4-го флоту були додатково посилені 77 бомбардувальниками He-111 зі складу дислокованих у району авіачастин, вони дістали завдання інтенсифікувати удари по транспортних комунікаціях і об'єктах інфраструктури за Віслою і Сяном.

Новоприбулі ескадрильї „гейнкелів” 3 і 4 вересня збомбардували залізницю Львів–Перемишль–Краків. число 2, 2004 р.

Основний винищувач польських ВПС – P-11с. 112- та ескадрилья, III дивізіон

Було відзначено численні ушкодження колій і полотна на перегоні Львів–Городок, що призвело до тимчасового припинення залізничного сполучення Західної України з центральною Польщею. Ще одна група He-111 атакувала луцький аеродром, знищивши кілька навчальних машин авіашкіл, евакуйованих сюди напередодні. У цей час на авіабазі Львів–Сквилив тривала ліквідація наслідків першOVERесневого нальоту. Вцілілі літаки приводили до бойової готовості, щоб поповнити стройові ескадрильї, які втратили за три дні війни до 25 % свого складу. До вечора 5 вересня перша група з 2 P-11с і 7 P-7 була готова до відправлення на фронт. 6 вересня ці машини ввійшли до складу винищувальної ескадрильї „Уленж”.

Підсилювалося також, переважно за допомогою підручних сил і засобів, протиповітряне прикриття бази.

Замасковані на волинському польовому аеродромі Млинів Р-11с 113-ї винищувальної ескадрильї. 14 вересня 1939р.

Оскільки інтенсивні дії „гейнкелів” над західною частиною Львівщини спричинилися до перервання залізничного сполучення на лінії Львів – Ряшів, командування польських ВПС вирішило додатково перекинути в Західну Україну деякі частини ППО, що за відсутності винищувачів мало бодай частково посилити прикриття комунікації від нальотів німецьких бомбардувальників.

Тим часом ситуація на фронті ставала дедалі напруженішою. Прорвавши оборону польських армій у прикордонній смузі й захопивши 5 вересня Краків, частини вермахту вийшли на підступи до західноукраїнських земель. У зв’язку з цим командування 4-го повітряного флоту люфтваффе перенацілило на удари по об’єктах у районі на захід від Львова деякі полки пікувальних бомбардувальників. Протягом 6 вересня бомбовим ударам знову було піддано залізницю й шосейні шляхи,

переправи через Сян поблизу Перемишля та луцький аеродром.

По суті, 6 вересня стало останнім днем централізованої і досить інтенсивної повітряної оборони країни. Відтак Головне командування польських ВПС вирішило почати поступову евакуацію поріділих у прикордонних боях ескадрилей за Віслу. Таке рішення диктувалося зокрема тим, що авангарди німецьких військ виходили на близькі підступи до Варшави.

Тому з ранку 7 вересня польські бойові ескадрильї стали приземлятися на польових аеродромах Волині. Одним з перших за Буг на польове летовище Гнійне–Овадне поблизу Володимира-Волинського перелетів Х дивізіон бомбардувальної бригади, що мав на озброєнні сучасні середні бомбардувальники RZL-37 „Лось”⁴. Обидві ескадрильї, завдаючи ударів по німецьких танкових колонах на заході Польщі, під Велюном і Радомськом, зазнали відчутних втрат, через це дивізіон до 10 вересня не брав участі в бойових вильотах. Того ж дня на аеродромі Радехова приземлилися машини евакуйованої з Дембліна військово-історичний альманах

школи підхорунжих авіації, проте вже 11 вересня весь персонал був перебазований на південь Тернопільщини, ближче до румунського кордону, куди мали надійти закуплені англійські й французькі літаки.

Польські ескадрильї перебазувалися в умовах посилення активності дій німецької авіації по об’єктах західної Львівщини й Волині. „Гейнкелі” 4-го повітряного флоту з ранку 7 вересня бомбардували переправи через Сян у районі Перемишля й залізничні магістралі на схід від Ковеля. Після тижневої перерви 20 He-111 завдали потужного удару по авіабазі Львів–Скнилів, зруйнувавши ангари й пошкодивши злітну смугу. Відбиваючи атаку, польські зенітники збили один німецький літак.

Активність бомбардувальних частин люфтваффе над Західною Україною спостерігалася і 8 вересня. „Гейнкелі” 2-ї авіадивізії 4-го повітряного флоту знову піддали бомбовим ударам залізничні магістралі Львів–Перемишль, мости на Сяні й Бузі в районах Дорогуська, Сокаля та Кристинополя. Незважаючи на протидію польських засобів ППО, німці не мали в галицькому й волинському небі жодних втрат. Втім за цілий той день люфтваффе не втратили на фронті жодного літака. Уся польська винищувальна авіація – 55 боєздатних машин була прикута до землі внаслідок нестачі пального й дезорганізації керування⁵.

На світанку наступного дня, 9 вересня, німецькі літаки знову з’явилися

в небі Галичини. О 6.30 „гейнкелі” I дивізіону групи KG-53 бомбардували львівський залізничний вузол. Друга група німецьких бомбардувальників ще раз завдала удару по авіабазі Львів–Скнилів. Вогнем зенітних гармат одну німецьку машину було підпалено, екіпаж вистрибнув з парашутами й потрапив у полон.

Німецькі пілоти з 2-ї авіадивізії 4-го повітряного флоту здійснили масовані бомбові нальоти на залізничну станцію Рава-Руська, аеродром у Луцьку, об’єкти в Яворові, Сокалі й Стрії. При цьому було втрачено один бомбардувальник Do-17⁶.

До завдання ударів по залізницях південної Львівщини було залучено й перекинуте раніше до Словаччини угруповання бомбардувальників 4-го повітряного флоту.

Наростання загрози прориву оборони Варшави, а також вихід передових частин вермахту до Сяну змусив польське командування прискорити перебазування в Західну Україну вцілілих сил авіації.

На польові летовища Франопіль біля Володимира-Волинського, Млинів поблизу Дубна й Острожець неподаляк Луцька 9 вересня було переміщено 60 машин – майже всі справні бойові літаки польського військового летунства. Окрім того, на західноукраїнських аеродромах було чимало машин резерву й навчальних літаків. Однак спроби керівництва польських ВПС відновити на їхній основі боєздатність авіачасти не мали успіху.

Війна в небі Західної України 10–17 вересня. Евакуація ВПС Польщі до Румунії

На початку другої декади вересня ситуація на фронті набула ще більш загрозливого характеру. У другій половині дня 10 вересня авангарди сухопутних сил вермахту форсували Сян. Бої зав'язалися безпосередньо на галицькій і волинській землі.

У той самий час під містечком Кутном у Західній Польщі розпочався контрудар польської армії „Познань” генерала Т. Кутшеби („Битва на Бзурі”, як його називають у польській історіографії), тому командування німецької авіації націлило більшу частину сил 1-го повітряного флоту на дії в районі Лович–Кутно.

У зв'язку з виходом на підступи до Львова Головне командування люфтваффе уточнило завдання командуванню 4-го повітряного флоту, вимагаючи посилити удари по шляхах, переправах, аеродромах і залізничних вузлах супротивника.

10 вересня стало днем найінтенсивніших німецьких авіаційних ударів по транспортних артеріях і містах Західної України. Бомбардувальники 4-го флоту, не стикаючись з протидією винищувачів супротивника, зруйнували залізничні вокзали Ковеля, Луцька, Львова, Тернополя й Дрогобича. Під час одного з цих нальотів польські зенітники збили Do-17⁷. По суті, німецькі бомбардувальники безкарно порядку-

вали в галицькому й волинському небі, бо ж починаючи з 10 вересня бойові дії польських пілотів мали епізодичний характер. Брак єдиного центру керування вцілілими силами польської авіації призвів до того, що літаки кочували з одного аеродрому на інший, витрачаючи дефіцитне паливо.

Одиною спробою протидіяти просуванню німецьких колон до Львова була акція пілотів X дивізіону бомбардувальної бригади. Під вечір 10 вересня на першій бій у небі Галичини вилетіли 4 „лосі”. Три літаки скинули бомби на танкову колону в районі Ярослава, а один – на переправу через Буг біля Устилуга. Інших бойових дій над Західною Україною 10 вересня польська авіація не вела⁸.

11 вересня колони вермахту далі просувалися в напрямку Львова. Бомбардувальники 4-го повітряного флоту завдавали ударів по польських військах, які обороняли Перемишль, а також по транспортних комунікаціях у районах Львів–Стрий, Ярослав–Рава-Руська, Ковель–Луцьк.

Польські винищувачі, попри катастрофічну ситуацію з паливом і боеприпасами, намагалися протидіяти цим атакам. Пілот 111-ї винищувальної ескадри Александер Врублевський у короткому повітряному бою на північ від Перемишля збив He-111 55-го бомбардувального полку. Екіпаж лейтенанта Гофера загинув. Це була перша повітряна перемога польського

військово-історичний альманах

винищувача в небі Західної України у вересні 1939 р.⁹

Ще один бомбардувальник Do-17 – 77-го полку, командир екіпажу лейтенант Каутер – зістрілили львівські зенітники.

Свою чергою, 3 німецькі винищувачі Me-109 атакували в районі Яворова польський бомбардувальник P-23B „Карась” 31-ї розвідувальної ескадрильї. Бомбардувальник був збитий. Ще один літак – „лось” (командир поручник Едмунд Бжозовський) з X дивізіону бомбардувальної бригади – „месершміти” знищили в той час, коли він завдавав штурмового удару по колоні німецьких військ у районі на захід від Яворова.

Далекі літаки-розвідувачі німців 11 вересня зробили кілька летів до кордону з СРСР і Румунією. Німецькі пілоти доповідали командуванню, що скоординованих, планово

**Покинута на польовому аеродромі
Понятув літак P-11c підпоручника
Ієроніма Дудвала, який 16 вересня
1939 р. здобув останню повітряну
перемогу над літаком люфтваффе у
Вересневій кампанії**

керованих перекидань військ уже ніде не виявлено. На підставі цих донесень німецьке командування дійшло висновку про вичерпання резервів польських військ у Західній Україні. Надвечір того ж дня авангарди вермахту підійшли до Львова.

З 12 вересня розпочалася героїчна десятиденна оборона столиці галицької землі. Ще вранці механізовані полки вермахту захопили авіабазу Скрилів, позбавивши польське летунство найголовнішого західноукраїнського аеродрому. Бомбардувальні полки 4-го повітряного флоту того дня знизили свою бойову активність у небі Галичини, оскільки Го-

Евакуйовані до Румунії літаки ВПС Польщі, включені до складу румунської військової авіації. Згодом вони взяли участь у війні проти СРСР

ловне командування люфтваффе мусило зосередити основну увагу на відбитті польського контрнаступу на річці Бзурі. До того району екстрено перекидалися літаки з інших місць. Зокрема під Кутно було переміщено в повному складі 77-й бомбардувальний полк 4-го повітряного флоту.

Що ж до решти полків 4-го флоту, то вони, хоч і менш інтенсивно, далі бомбардували об'єкти інфраструктури на Львівщині й південній Волині. „Гейнкелі” бомбардувальних груп KG 26 і KG 55, не наразившись на протидію польських винищувачів, завдали ударів по Ковелю, Раві-Руській, Самбору, знищили 2 залізничні ешелони. Над Західною Україною того дня німецька авіація не зазнала жодних втрат.

На другий день, 13 вересня, стояла дощова погода, що обмежило бойову активність авіації сторін майже всюди, крім району Бзури. Як і попереднього дня, активність демонстрували пілоти 55-го бомбардувального полку – їхні „гейнкелі” знову бомбардували залізницю на ділянці Дубно–Рівне. Пілоти 4 польських „лосів” Х бомбардувального дивізіону рано-вранці дістали завдання знищити німецьку танкову колону, що яворівським шосе наближалася до Львова.

Коли „лосі” поверталися на аеродром базування, їх перехопила група „месершмітів” зі складу дивізіону I/ZG-2 під командуванням гауптмана Йогана Гентцена. Під час першої ж атаки командир ланки влучною чергою підпалив машину поручника Ф. Купідловського, яка впала в районі Старих Горілян. Екіпаж польського бомбардувальника загинув¹⁰.

військово-історичний альманах

Як і в попередні дні, 55 боездатних літаків Р-11 і Р-7 – майже все, що лишилося від польської винищувальної авіації, були фактично прикуті до волинських аеродромів Острожець і Млинів через брак пального.

14 вересня над Західною Україною розгорілися найзапекліші повітряні поєдинки. З самого ранку небо було вкрите дощовими хмарами, і з цього вирішили скористатися пілоти бомбардувальної бригади, які отримали трохи пального. 4 „лосі” XV дивізіону бомбардували німецьку колону в районі Сокаля, при цьому вони втратили від вогню зенітних кулеметів одну машину, яка розбилася під час вимушеної посадки. Ще одного удару, цього разу по артилерійській колоні в районі Рави-Руської, завдали пілоти 6 „карасів” 64-ї бомбардувальної ескадри.

Командування 4-го повітряного флоту змушене було підняти в повітря „месершміти”. У районі Бродів вони перехопили збірну групу з 14 „карасів”, частина з яких була машинами 64-ї ескадри, що вдало відбомбилися по шосе біля Рави, а інші літаки належали демблінській школі підхорунжих авіації і, керовані недосвідченими курсантами, евакуювалися до Станіслава. Шістька „Ме-109”, яку очолював гауптман Гентцен, у ході нетривалого бою збила 8 польських бомбардувальників, 4 з них записав на свій рахунок командир ланки. Втім згодом він визнав, що на більшості поль-

ських машин не було бортових стрільців, тому бій, власне, склався не на поєдинок, а на виправу в тирі¹¹.

На цьому трагедія польських пілотів не скінчилася. Коли вони підлітали до аеродрому призначення – Гутники під Бродами, їх виявив німецький літак-розвідувач, і розв'язка не забарилася: за годину 9 Do-17Z зі складу полку KG-76 потужним бомбовим ударом знищили майже всі літаки на цьому летовищі.

Приблизно в цей самий час пілоти 55-го бомбардувального полку підняли в повітря свої He-111, маючи завдання завдати ударів по залізничних лініях Львів–Дубно і Ковель–Сокаль. Один з пілотів групи, сформованої напередодні з винищувачів вищої школи пілотажу в Уленжі, – поручник Генрик Щенсни перехопив і підбив один ворожий бомбардувальник. Літак не дотягнув до свого аеродрому і впав поблизу Радома.

Надвечір 14 вересня всі польські літаки отримали наказ перебазуватися на польові летовища Тернопільщини Лілятин біля Бережан і Петриківці коло Бучача. Одну з перебазовуваних машин, винищувач Р-11с, що його пілотував старший шереговець Бенедикт Домбровський, перехопила в районі Володимира-Волинського ланка „месершмітів” і після короткого бою збила. Пілот урятувався¹².

15 вересня бомбардувальники люфтваффе, дарма що того дня була несприятлива погода, завдавали епі-

зодичних бомбових ударів по залізничних коліях і шосейних шляхах Волині. Пілоти 55-го бомбардувального полку знищили вокзал у Красному, зруйнували колію на перегоні Броди–Дубно й ще раз розбомбили аеродром у Гутниках. Загалом 14 і 15 вересня поляки втратили в Гутниках 26 бойових літаків. Ці успіхи німецькі пілоти оплатили втратою двох „гейнкелів”. Одну з машин у районі Дубна збив той-таки поручник Щенсн. Німецький літак, яким командував лейтенант Фритц, дотягнув до Хирова, де впав на землю, поховавши під своїми уламками екіпаж. Але кулеметним вогнем бортові стрільці бомбардувальника дуже пошкодили польського винищувача, а пілота поранили. Він зумів приземлитись, проте літак було розбито. Другий He-111, підбитий зенітниками, зробив вимушену посадку під Золочевом і його екіпаж потрапив у полон.

Того ж дня, 15 вересня, четвірка польських винищувачів з’явилася і в небі над Львовом, піднісши бойовий дух його оборонців. Пролетівши над містом, польські пілоти розвідали обстановку на шосе, що вело до Перемишля, і принагідно завдали штурмового удару по німецькій кавалерійській частині біля Судової Вишні.

Тоді ж уперше над Галичиною з’явилися німецькі тримоторні транспортники „Юнкерс-52”, маючи завдання організувати „повітряний міст” з райху для забезпечення 1-ї

гірськострілецької дивізії, яка з 12 вересня облягала Львів. Протягом 15–16 вересня „юнкерси” доставили 60000 раціонів харчування й 180 тисяч одиниць різних боєприпасів¹³. Одну з цих машин польські зенітники збили вранці 18 вересня, коли доля Львова вже була практично вирішена наступом Червоної армії. Транспортник упав у болото побіля Шкла, і кілька днів по тому його знайшли червоноармійці 6-го стрілецького корпусу.

16 вересня бойова активність над Західною Україною і люфтваффе, й решток польських ВПС була мінімальною. Виконувалися лише розвідувальні лети в інтересах військ, які билися під Львовом. Під час одного з таких польотів уранці того дня пілот 113-ї винищувальної ескадри Ієронім Дудвал у районі Янова перехопив і після короткої атаки збив німецького коректувальника Hs-126. Це була четверта особиста перемога пілота й одночасно остання перемога польського винищувача над німецьким літаком у Вересневій кампанії 1939 р.¹⁴ Трохи згодом польські бомбардувальники так само вписали останню сторінку у свою вересневу епопею. П’ятірка „лосів” XV дивізіону завдала удару по бронетанковій колоні вермахту біля Грубешова, повернувшись без втрат на летовищі під Бучачем¹⁵.

Ранок 17 вересня приніс звістку про перехід Червоної армії через Збруч. Командування польських ВПС прийняло рішення про негай-

ний переліт до Румунії всіх уцілілих машин: 46 винищувачів P-11 і P-7, 27 середніх бомбардувальників „лось” і 19 легких бомбардувальників P-23B „карась”, 28 розвідувальних літаків R-XIII та RWD-14.

Командування люфтваффе практично не перешкоджало евакуації, зокрема й тому, що Румунія почала політичний дрейф у бік Берліна, а отже, майбутній союзник зможе поповнити польськими бойовими машинами свої ВПС.

Тим часом німецькі літаки безперервно кружляли, пануючи в небі над Бзурою, долаючи опір армії „Познань”, яка проривалася до оточеної Варшави. Для дій у галицькому небі вже не було потреби – там панували червонозоряні машини.

Останнє бойове завдання німецьких авіаторів над Західною Україною – повітряну розвідку вздовж польсько-радянського кордону виконав незабаром після початку наступу Червоної армії екіпаж літака Do-17 76-го бомбардувального полку під командуванням обер-лейтенанта Рудольфа Штассера. Повертаючись на базу, німецькі пілоти в районі Золочева перехопили самотній польський RWD-14 з 63-ї спостережної ескадрильї (командир екіпажу підпоручник Лангер), що перелітав до румунського кордону. Борові стрільці „дорньє” швидко збили машину. А буквально за кілька хвилин під Кременцем у приціли того самого Do-17 потрапив ще один польський літак – „лось”, який ева-

куювався до Румунії з району Пинська. Раптовою атакою німецький розвідувач збив його. Це були останні дві перемоги люфтваффе над польськими літаками в західноукраїнському небі 1939 р.¹⁶

ВПС Червоної армії в боях над Західною Україною

17 вересня Радянський Союз завдав раптового удару по Польщі. У бій пішли частини Білоруського й Київського особливих військових округів. Вони мали у своєму складі численне угруповання бойової авіації, в основному винищувачі И-15-біс, И-16 та И-153, а також швидкісні бомбардувальники СБ.

Польські війська дістали наказ не вступати в бойове зіткнення з радянськими частинами, а проте, особливо 17 вересня, було відзначено епізодичні бої в повітрі. Так, у перший день вторгнення о 10.00 підпоручник Тадеуш Коц з 161-ї винищувальної ескадрильї збив радянського розвідувача Р-5, який розбився в районі Делятина.

Щоправда, деякі російські дослідники твердять, нібито 17 вересня машин типу Р-5 не було втрачено, натомість аварії під час вимушеної посадки зазнав подібний до Р-5 розвідувач-біплан Р-Z.

Того ж дня Станіслав Заторський з 113-ї ескадрильї, виконуючи розвідувальний лет на Р-11с, був атакований трьома радянськими винищувачами. Підпоручник Заторський у короткому бою зміг пошкодити два

**Підпоручник Станіслав Заторський,
збитий у бою з ІІ-16 у районі Сарн
17 вересня 1939 р.**

радянські літаки, але й сам був підбитий і розбився в передмісті Сарн.

Ще одну польську машину – легкий розвідувач LWS-3 „Мева” зі складу 24-ї розвідувальної ескадрильї (екіпаж – підпоручники Собе-ральський і Раношек) – уранці 17 вересня радянські винищувачі перехопили й збили в районі Городенки. Можливо, саме цю перемогу описав командир ланки пілот Зиканов у своїй статті, опублікованій восени 1939 р. в журналі „Самолет”¹⁷.

Також у перший день радянського наступу три бомбардувальники СБ-2 з малої висоти скинули бомби на залізничну станцію Тарнавиця Лісна (біля Станіславова). Багато польських джерел містять відомості,

що польський винищувач Р-11 атакував і підпалив дві машини. Принаймні одна з них упала в районі містечка Отиня, її екіпаж наступного дня поховали радянські солдати. Пілоти іншого підбитого бомбардувальника вистригнули з парашутами й потрапили в полон. Цей епізод описано в рапорті місцевого поліціанта Стефана Пелца й командира запасного осередку 24-ї польської піхотної дивізії полковника Творжидла.

Водночас слід зазначити, що польським дослідникам дотепер не вдалося встановити імені пілота, який міг збити ці радянські літаки. Навіть у фундаментальній праці Є.Цинка „Польська винищувальна авіація у Вересневій кампанії” висловлено лише припущення, що це був один з пілотів „львівських” 161-ї чи 162-ї ескадрилей, який після бою не дотягнув до румунського кордону, зробив вимушену посадку й потрапив у радянський полон¹⁸. Так чи інакше, але всі польські автори заносять згадані три повітряні перемоги на рахунок польської винищувальної авіації.

Радянські ВПС під час операцій у небі Західної України зазнали й інших втрат. Так, 18 вересня в районі Сарн радянські бомбардувальники СБ атакували польський панцерний потяг № 51 „Бартош Гловацький”. За польськими даними, його протиповітряна оборона збила один літак. На цей потяг було знову вчинено наліт 22 вересня в районі Рафалівки. Цього

разу його зенітники доповіли про дві знищені радянські машини.

Останній бойовий епізод, пов’язаний з діями ВПС Червоної армії над Західною Україною, мав місце 24 вересня, коли 40 бомбардувальників СБ-2 завдали в районі волинського села Городка бомбового удару по 135-му резервному піхотному полку полковника Табачинського, не зазнавши при цьому втрат¹⁹.

По різні боки фронту

Як уже згадувалося, до маловідомих подій Вересневої кампанії 1939 р. належать бойові епізоди з участю в повітряних боях над Західною Україною пілотів зрадженої своїми союзниками колишньої Чехо-Словаччини.

Під тиском Гітлера Словаччина, яка отримала після Мюнхенської змови в 1938 р. автономію, 14 березня 1939 р. проголосила незалежність.

Майже одразу нова держава стала об’єктом агресії з боку Угорщини. Спільно створені словацькі збройні сили, зокрема бойова авіація, пройшли першу школу боїв у перебігу однотижневої угорсько-словацької війни наприкінці березня 1939 р.

Втративши частину своїх південних територій, Словаччина остаточно опинилася в політичній орбіті нацистської Німеччини. На словацьких летовищах, зокрема на авіабазах Списька Нова Вес і Гуменне, на початку вересня 1939 р. було розміщено бомбардувальники німецького 4-го повітряного флоту.

число 2, 2004 р.

Головне командування люфтваффе до нападу на Польщу планувало залучити й військово-повітряні сили Словаччини. Реально в бойових діях взяли участь 20 винищувачів Avia B-534 37-ї і 45-ї ескадрилей (за словацькою термінологією – леток) і 10 літаків-розвідувачів S-328 зі складу 16-ї летки²⁰.

У перші дні війни словацькі пілоти не були учасниками бойових дій. 7 вересня 37-а й 45-а летки перебазувалися на прикордонний аеродром Камениця, звідки між 9 і 14 вересня робили бойові вильоти, супроводжуючи німецькі пікувальники Ju-87 з III/St2 4-го повітряного флоту, що бомбардували польську залізничну мережу в районі Львова. Загалом було виконано 8 таких завдань.

Коли 9 вересня після нальоту на залізничну лінію Дрогобич–Стрий винищувач пілота 37-ї летки чатника (сержанта) Віллама Груня Avia B-534 (бортовий № 332), повертався на базу, він був підбитий над Стриєм польською зенітною артилерією і здійснив вимушену посадку поблизу села Ольшани. Пілота захопили в полон, але вночі 10 вересня йому пощастило втекти, причому не без допомоги прихильно настроєних до словацького вояка місцевих українців. Після сповненої пригод триденної мандрівки В. Грунь щасливо дістався позицій словацьких військ у районі Балігруда, а його машину остаточно знищила 10 вересня, відступаючи, польська піхота²¹.

Це був перший і єдиний безпосередній бойовий епізод ВПС Словаччини в небі Галичини у вересні 1939-го. Інших втрат словацькі винищувачі не мали. Розвідувачі 16-ї летки за період боїв виконали 7 розвідувальних летів у район Перемишля й Стрия, не втративши жодної машини.

У контексті теми слід коротко розповісти й про тих недавніх співгромадян словацьких пілотів, які, не мирячися з розчленуванням Чехо-Словаччини, вступили до лав Війська Польського. На кінець серпня 1939 р. у ВПС Польщі служили 93 пілоти колишньої чехо-словацького військового летунства, серед яких були як чехи, так і словаки. Безпосередньої участі в повітряних боях з люфтваффе вони майже не брали, оскільки до вибуху війни не встигли перевчитися на польські бойові літаки.

Уже в ході війни, 4 вересня, було створено Чехо-Словацьку розвідувальну ескадру, яка з другої декади вересня базувалася в Радехові, а потім у Ківерцях. Її пілоти виконали кілька розвідувальних летів над Західною Україною. 17 вересня їх інтернували в Тернополі частини Червоної армії. Разом з ними було взято в полон генерала Л. Свободу й 25 зенітників – чехів та словаків, які з 14 по 17 вересня забезпечували протиповітряну оборону Тернополя, збивши (за їхніми даними) 2 німецькі бомбардувальники. Втрату в районі Тер-

нополя принаймні однієї машини – бомбардувальника Do-17 підтверджують і джерела люфтваффе.

Останнім бойовим епізодом у небі Західної України з участю чеських пілотів було забезпечення відступу з Волині частин польської оперативної групи „Полісся” генерала Клееберга.

Хоч основну частину позосталої польської бойової авіації було евакуйовано до Румунії 17–18 вересня, проте на західноукраїнських теренах лишалося ще кілька польських і чеських пілотів, що з різних причин не змогли пробитися до румунського кордону. Вони створили авіазагін під командуванням поручника Осуховського, який на незброєних навчальних літаках PWS-26 виконав з 18 по 22 вересня кілька розвідувальних летів над Львівщиною. Особливою відвагою тоді відзначилися два сержанти: поляк Звезинський і чех Франтішек (у повітряній „Битві за Англію” восени 1940 р. він знищить 17 німецьких літаків і стане одним з найрезультативніших асів).

19 вересня ці пілоти, виконуючи розвідувальний лет над Кам'янкою-Струмилівською, заатакували ручними гранатами (!) колону німецьких військ і знищили одного панцерника. Наступного дня, 20 вересня, Франтішек повторив атаку, завдавши удару ручними гранатами по радянській механізованій колоні, що зайняла станцію Красне.

Уранці 22 вересня, фактично з-під носа радянських військ, з галявинки в лісі під Кам'янкою-Струмилівською, польські й чеські пілоти змогли успішно евакуювати свої 6 навчальних машин до Румунії, за що згодом були відзначені Хрестами Хоробрих²².

Підсумки

За період бойових дій у небі над Західною Україною польська винищувальна авіація, маючи пересічно 52 справні машини, збила 4 німецькі літаки (ще 8 німецьких і 1 словацький літак зістрілили зенітники).

Багато це чи мало?

За відомостями Єжи Цинка, у Вересневій кампанії 1939 р. в повітряних боях було збито машин люфтваффе: винищувачами – 97, екіпажами бомбардувальників – 5, зенітниками – близько 80. При цьому в боях у небі над Західною Україною від вогню німецьких засобів протиповітряної оборони було втрачено 16 польських літаків, з них 3 збито стрільцями німецьких бомбардувальників. Ще близько 70 машин втрачено на аеродромах Сквиливі і Гутники внаслідок бомбардувань і штурмових ударів люфтваффе²³.

ВПС Червоної армії в боях над територією Західної України втратили від дій польської винищувальної авіації 3 літаки. Втрати польської військової авіації в повітряних боях з радянськими військово-повітряними силами становили 2 збиті машини²⁴.

ПРИМІТКИ

- ¹ Pawlak J. Polskie eskadry w Wojnie Obronnej 1939. – Warszawa, 1991. – S. 139.
- ² Ibid. – S. 271.
- ³ Rajlich J., Stojczew Z., Lalak Z. Sojusznicy Luftwaffe. – Warszawa, 1997. – Cz. 1. – S. 108.
- ⁴ Pawlak J. Op. cit. – S. 171.
- ⁵ Cynk J.B. Polskie lotnictwo myśliwskie w boju Wrześniowym. – Warszawa, 2000. – S. 304.
- ⁶ Ibid. – S. 315.
- ⁷ Ibid. – S. 335.
- ⁸ Pawlak J. Op. cit. – S. 172, 183.
- ⁹ Rajlich J., Stojczew Z., Lalak Z. Op. cit. – S. 128.
- ¹⁰ Emmering M. Hauptmann Johannes Gentzen // Lotnictwo Wojskowe. – 1999. – № 6. – S. 45.
- ¹¹ Ibid. – S. 46.
- ¹² Cynk J.B. Op. cit. – S. 373.
- ¹³ Ibid. – S. 382.
- ¹⁴ Ibid. – S. 387.
- ¹⁵ Emmering M. Walki z tosiami w Kampanii Wrześniowej // Lotnictwo Wojskowe. – 2003. – № 5. – S. 48.
- ¹⁶ Ibid. – S. 49.
- ¹⁷ Степанов А. ВВС РККА в польской кампании 1939 г. // История авиации. – 2000. – № 6–7. – С. 10.
- ¹⁸ Cynk J.B. Op. cit. – S. 396.
- ¹⁹ Степанов А. Знач. праця. – С. 13.
- ²⁰ Rajlich J., Stojczew Z., Lalak Z. Op. cit. – S. 42.
- ²¹ Ibid. – S. 542.
- ²² Pawlak J. Op. cit. – S. 492.
- ²³ Cynk J.B. Op. cit. – S. 378.
- ²⁴ Pawlak J. Op. cit. – S. 47, 268.

РЕПАТРІАЦІЯ ЯПОНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІЗ СРСР ДО ЯПОНІЇ (1946–1956 рр.)

У результаті розгрому Японії і капітуляції Квантунської армії в серпні 1945 р. радянські збройні сили взяли в полон понад 640 тис. японських солдатів і офіцерів. За рішенням радянського уряду їх відправили до СРСР для використання як робочої сили в народному господарстві. Проте майже одразу постала проблема повернення військовополонених на батьківщину. Це пояснювалося передусім наполяганням США, які вимагали від СРСР додержання Потсдамських домовленостей і відповідно швидкого повернення полонених до Японії, а також тяжким становищем у таборах і високою смертністю серед бранців узимку 1945–1946 рр. Крім того, для СРСР було важливим зближення з Японією і укладення з нею мирного договору. Виходячи з цього, радянський уряд 4 жовтня 1946 р. ухвалив постанову „Про репатріацію з СРСР японських військовополонених та інтернованих цивільних осіб”¹.

Здійснення репатріації з СРСР японських військовополонених бу-

ло покладено на уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації генерал-полковника Ф. Голікова. Управління уповноваженого разом з військовими радами Далекосхідного, Приморського, Забайкало-Амурського, Східносибірського воєнних округів і начальником Тилу Збройних Сил СРСР мало провадити збір, облік, розміщення й утримання в репатріаційних таборах японських солдатів і офіцерів, яких відправляли на батьківщину. Взяти участь у виконанні цього завдання було зобов'язано також 8 міністерств. Для координації їхніх дій з Управлінням репатріації і таборами в округах створювали відділи репатріації.

Міністерства виділяли потрібні для організації репатріювання полонених кошти й транспортні засоби, забезпечували репатріантів продуктами харчування, одягом і взуттям, медично-санітарним обслуговуванням тощо.

Репатріацію передбачалося провести в два етапи: I – з листопада 1946 р., II – з квітня 1947 р. До квіт-

військово-історичний альманах

ня 1947 р. планувалося відправити додому до 30 тис. осіб. Темпи дальшої репатріації визначалися в 20 – 25 тис. осіб на місяць з двох портів. У першому ешелоні відправляли здорових і добре вдягнених військовополонених. Згідно з настановою заступника начальника Управління репатріації генерала К. Голубева, „потрібно, щоб авангардний ешелон репатріантів прибув у повному порядку, щоб ні до чого не могли причепитися для розпалювання антирадянських наклепів”².

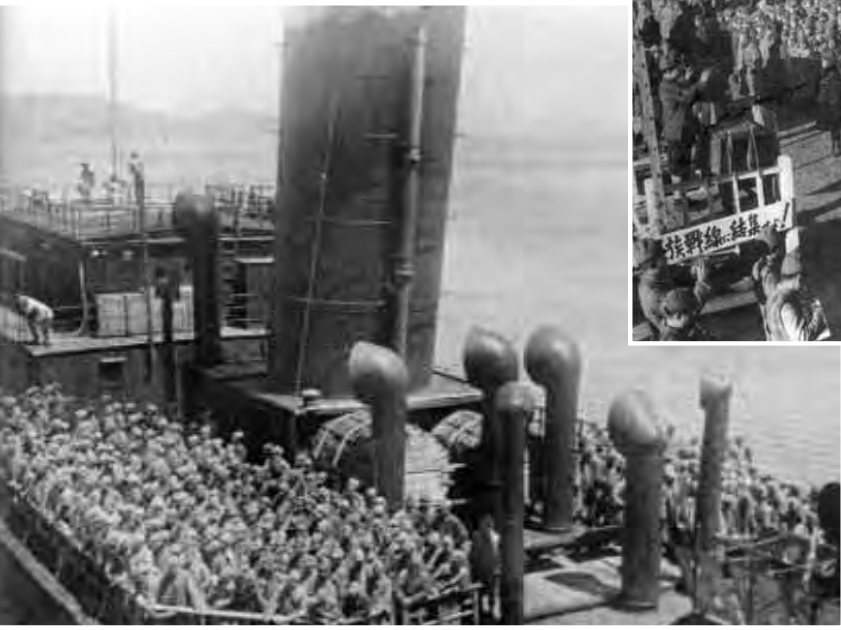
Усі видатки, пов'язані з репатріацією військовополонених і цивільних осіб з території СРСР і територій, які контролював СРСР, – відповідно до підписаної в грудні 1946 р. з американською стороною угоди про проведення репатріації – мав покривати японський уряд. Для здійснення репатріації було утворено спеціальні табори – збірні й транзитні. Перед збірними таборами ставилося завдання підготувати військовополонених до відправлення в транзитні табори. У збірних таборах належало зосереджувати ослаблених військовополонених для відновлення здоров'я. Проте на практиці більшість військовополонених скеровували одразу ж у транзитні табори. Основну роль в процесі репатріації відігравали транзитні табори. На території СРСР їх було два – № 379 у районі порту Маока (нині Холмськ) на Са-

халіні і № 380 у районі порту Находка в Приморському краї, кожен на 6 тис. осіб. Поза межами Радянського Союзу, на території Північної Кореї було створено табори № 51 (порт Гензан) і № 53 (порт Конан), на території Ляодунського півострова – табір № 14 у порту Дальній. У цих таборах розконвойованих військовополонених готували до відправлення на батьківщину і відповідно режим та охорона тут не були подібні до режиму утримання в таборах МВС.

Згідно з наказом МВС СРСР, усіх репатріантів забезпечували придатним одягом і взуттям, ешелони, на яких їх перевозили до портів, мали устатковані кухні, належний посуд, запаси продуктів і питної води з розрахунку на дво-триразове харчування на добу, паливо на всю дорогу. У кожному ешелоні були лікар та ще два інші медичні працівники.

Першу партію репатріантів відправлено з Північної Кореї на чотирьох кораблях – „Тоцукі Мару”, „Ейроку Мару”, „Дайозун Мару”, „Ейхо Мару”. Загальна кількість їх становила 12 673 особи, з них 9 774 – колишні військовополонені³.

Другого грудня 1946 р. на рейд порту Маока став перший японський пароплав, що прибув до СРСР по репатріантів. Підсумком тогорічної репатріації, а тривала вона лише протягом грудня, було відправлено з

СРСР і контрольованих ним районів 42 989 осіб, у тому числі 27 173 колишніх військовополонених.

У 1946 р. радянська адміністрація за короткий час зуміла створити систему репатріації, налагодити її роботу, а також виробити політику здійснення репатріаційних заходів у наступні роки. Проте далі репатріацію було фактично загальмовано. Це передусім зумовлювалося гострою потребою використання військовополонених японців як робочої сили. До початку репатріації вони масово працювали майже в усіх економічних структурах Далекого Сходу, Сибіру й Середньої Азії. Втрата такої великої кількості працівників загрожувала негативними наслідками для економіки цих регіонів. Скажімо, репатріація японців, зайнятих у рибній промисловості на Курильських островах і Сахаліні, могла перервати роботу цих підприємств на 1–2 роки.

„На підприємствах Міністерства лісової промисловості СРСР, – писав міністр М. Салтиков, – у районах Далекого Сходу й Сибіру розміщено 21 586 осіб військовополонених японців. Звільнення їх з роботи спричинить, через цілковитий брак місцевих контингентів для укомплектування підприємств робочою силою, зрив виконання виробничих планів”⁴. У зв’язку з цим він просив репатріаційні органи провести ре-

патріацію військовополонених в останню чергу.

Тим часом у Японії посилилась кампанія за пришвидшення репатріації, вона почала набувати дедалі виразнішого політичного відтінку. Тому радянське керівництво, стурбоване цим, ухвалило здійснювати репатріацію в 1947 р. з розрахунку 20 тис. військовополонених щомісяця. За даними Управління репатріації, на території СРСР перебувало тоді 698 673 японці, з них військовополонених – 455 327 осіб, решта – це населення Південного Сахаліну й Курильських островів⁵.

Згідно з наказом міністра внутрішніх справ, у 1947 р. передбачалося звільнити з таборів МВС, спеціальних шпиталів і робочих батальйонів та передати органам репатріації 160 тис. японських військовополонених⁶. Звільнення й відправлення їх до пунктів передачі пропонувалося розпочати у квітні й закінчити в листопаді 1947 р. Перша партія з 51 300 осіб, відібраних МВС СРСР, мала бути репатрійована у квітні – травні за планом, що його особисто склав міністр. Другу партію, чисельністю 40 000 осіб, передбачалося вивезти в червні – липні з таборів у Казахській, Грузинській і Українській РСР, Бурят-Монгольській АРСР, Красноярському й Алтайському краях, Іркутській, Читинській та Московській областях РРФСР.

Третю партію (40 000 осіб) з таборів названих республік, країв і областей, а також Хабаровського й Приморського країв планувалося відправити в серпні – вересні, а четверту партію – решту військовополонених (30 000 осіб) з тих самих таборів – у жовтні – листопаді.

Звільненню й репатріації підлягали передусім військовополонені, від трудового використання яких відмовилися самі господарські організації, а також ті, яких утримували в невідповідних таборах і батальйонах МВС і використовували дрібними групами на другорядних підприємствах та підприємствах місцевого значення. До першої черги також належали транспортельні хворі з лазаретів і шпиталів, військовополонені з оздоровчих команд, залічені до третьої категорії фізичної праці. Ця група військовополонених протягом 1947 р. мала бути звільнена повністю, при цьому вивезення хворих і кволих планувалося на теплу пору року (червень – серпень).

Репатріації не підлягали офіцери та інші військовополонені, на яких були компрометуючі матеріали і їх звинувачували у військових злочинах.

Після прибуття до транзитного табору військовополонених заводили до карантинної зони, там їх перевіряли за іменними списками, а від команди ешелону приймали речове число 2, 2004 р.

майно та продовольство. Проїшовши санітарну обробку й перевдягнувшись у нову білизну, репатріанти переходили до табірної зони, де їх розподіляли по ротах і відділеннях, складали списки прибулих, робили їм щеплення. Відтак починалось повсякденне життя репатріантів: праця, політичне навчання, підготовка до репатріації. Основна маса їх більш як два тижні в транзитному таборі не затримувалась.

Протягом 1947 р. репатріація колишніх військовополонених тривала до 29 грудня. За даними репатріаційних органів, з грудня 1946 по 29 грудня 1947 р. з портів Находка й Маока відправлено до Японії 199 281 колишнього військовополоненого⁷. З території України, де на квітень 1946 р. перебувало 5 132 полонені японці⁸, репатрійовано 4 847 осіб.

Одночасно з репатріацією з території СРСР у 1947 р. провадилася репатріація японських солдатів і офіцерів з районів Північної Кореї, а також з Ляодунського півострова, що його Радянський Союз орендував у Китаю. Там були дислоковані війська Приморського військового округу. На цих контрольованих СРСР теренах, крім військовополонених японців, перебувало також японське цивільне населення. Радянський уряд прагнув насамперед репатрійовати японців з цих районів і водночас затримати на

Статтю
проілюстровано
світлинами
з видання:
Карпов В.
Бранці Сталіна:
Сибірське
інтернування
японської армії /
Пер. Рьодзі
Нагасе. –
Хоккайдо:
Хоккайдо
сімбун, 2001. –
373 с.
(японською
мовою)

території СРСР японських військовополонених, зайнятих у народному господарстві. Репатріаційна кампанія з Північної Кореї і Ляодунського півострова Китаю була нетривалою, вона закінчилася до 1 квітня 1947 р.

У підсумку з цих територій репатрійовано 245 480 осіб, з них 210 621 цивільного і 34 859 колишніх військовополонених⁹.

Таким чином, за 1946 і 1947 рр. відправлено до Японії 243 060 колишніх військовополонених. Репатріацію японських солдатів і офіцерів у 1946–1947 рр. умовно можна об'єднати в один період і назвати його організаційним. Тоді було створено й перевірено на практиці радянську систему репатріації.

Під час репатріації побіжно розв'язувалися й деякі інші завдання. Передусім склад військовополонених очистили від „баласту робочої сили” – хворих і слабих. Зменшення внаслідок цього кількості бранців дало змогу розмістити їх у нормальних умовах. Разом з тим стало очевидним, що репатріація військовополонених і населення буде довготривалою. Відповідно постала нагальна потреба поліпшити організацію роботи з військовополоненими. До цього спонукали й непоодинокі вияви неналежного ставлення до них, випадки крадіжок, здирництва, хабарництва, пияцтва, порушень

дисципліни та інших злочинних і аморальних явищ серед військовослужбовців рот охорони таборів¹⁰.

Побут японських військовополонених був організований незадовільно. Це також не сприяло вихованню їх у дусі лояльного ставлення до СРСР.

Для наведення порядку в таборах було звільнено 22 офіцерів, серед них начальника табору, трьох начальників табірних відділень і трьох заступників начальника табору, а крім того, замінено 53 сержантів і рядових, 11 осіб засуджено. Завдяки вжитим заходам у репатріаційних таборах вдалося створити необхідні умови для життя й діяльності військовополонених¹¹.

Навесні 1948 року на території СРСР ще перебувало 256 тис. військовополонених і 106 тис. жителів Південного Сахаліну. Темпи репатріації в згаданій угоді 1946 року, було встановлено на рівні 50 тис. осіб на місяць, що давало змогу вивезти за сім навігаційних місяців 1948 р. всіх інтернованих японців. Проте „з огляду на народногосподарські інтереси закінчити репатріацію всіх японців протягом 1948 р. не видавалося можливим. Хоч це й могло спричинити порушення наявної угоди”, – писав В. Молотову Уповноважений уряду в справах репатріації генерал Ф. Голиков¹². Він запропонував протягом травня –

військово-історичний альманах

листопада 1948 р. відправляти по 25 тис. військовополонених щомісяця, разом – 175 тис. осіб.

Репатріації підлягали всі генерали, офіцери, унтер-офіцери й рядові. Зі списків виключали працівників розвідувальних, контррозвідувальних, каральних органів Японії; військових злочинців, на яких були матеріали слідства; членів „протиепідемічного загону 731”, що займався розробленням бактеріологічної зброї; керівників і активних учасників реакційних організацій та груп; керівників урядових закладів і органів Манчжоу-Го, а також членів японського імператорського двору¹³.

Усіх військовополонених, засуджених за злочини, скоєні в полоні, затримували до закінчення відбуття покарання. Так само затримували й нетранспортабельних хворих – до видужання. Було вжито заходів для унеможливлення вивозу за кордон радянської валюти. Також вилучали документи із записами, що містили секретну інформацію, яка могла бути використана проти СРСР.

Репатріаційна кампанія 1948 р. розпочалася третього травня відправленням партії з 2 001 колишнього військовополоненого. Загалом того року до Японії репатрійовано 175 103 колишніх військовополонених¹⁴, залишалося в таборах МВС 91 563 особи¹⁵.

число 2, 2004 р.

У лютому 1949 р. Рада Міністрів СРСР, вважаючи, що позосталі військовополонені вже не становлять особливого інтересу для радянської промисловості, ухвалила повністю репатріювати їх протягом того ж року. Показово, що японців, які потрапили в полон до американців, на той час було вже репатрійовано навіть з віддалених островів Тихого океану, і лише СРСР ще утримував японських військовополонених. Причиною цього на даному етапі був уже не так економічний інтерес, як плани радянської сторони політично перевиховати полонених на комуністів, які згодом, після прибуття до Японії, мали б поповнити лави Комуністичної партії Японії. На території СРСР повинні були залишитись також військовополонені, засуджені за вчинені проти СРСР злочини.

Репатріаційна кампанія 1949 р. була істотно відмінною од попередніх. По-перше, репатріантів, перш ніж відправити на батьківщину, обшукували й відбирали в них особисті записи, нотатники і навіть витинки з офіційно розповсюджуваної в таборах пропагандистської газети „Ніхон Сімбун”, не кажучи вже про окремі примірники цієї газети. По-друге, і це, можливо, була головна відмінність, проводили колишніх військовополонених, як зазначалося в політичних донесеннях, „перетворювались на потужні демонстрації

почуттів вдячності з боку репатріантів до радянського народу й великого Сталіна за гуманне ставлення до полонених”¹⁶.

По завершенні репатріації в 1949 р. генерал Ф. Голиков доповідав Голові радянського уряду, що того року репатрійовано 87 416 японських військовополонених¹⁷. Загалом, з погляду історика, репатріаційні кампанії 1948 і 1949 рр. можна об’єднати в один період і назвати його періодом масової репатріації.

Таким чином, репатріацію основної маси інтернованих японських військовополонених, а також цивільного населення було проведено протягом 1946–1949 рр. Проте ще шість років по тому тривало повернення на батьківщину засуджених у СРСР військовиків японської армії. Тобто репатріація, власне, продовжувалася, тільки змінилися її масштаби й характер. Тепер репатріантів відправляли до Японії нечисленними партіями, після того як набиралася достатня кількість їх, а це залежало від результатів фільтрації в’язнів, що відбувалася в таборах МВС.

У 1950 р. ставилася мета остаточно визначити долю позосталих військовополонених, щоб із закінченням репатріації в таборах не залишилося жодної людини, „крім засуджених і викритих слідчими матеріалами у військових злочинах,

які вони скоїли проти китайського народу”¹⁸. Остаточну перевірку полонених органи МВС закінчили в серпні 1950 р. Після цього в СРСР залишились тільки „засуджені”, а також звинувачені в злочинах, що чекали на рішення суду. Всього в 1950 р. відправлено до Японії 5 584 колишніх військовополонених¹⁹.

У жовтні 1956 р. в результаті переговорів, проведених у Москві на найвищому рівні, було досягнуто домовленості про нормалізацію відносин між СРСР і Японією. Одна зі статей підписаної тоді декларації передбачала згоду Радянського Союзу звільнити й репатріювати на батьківщину всіх японських громадян, засуджених як військових злочинців. Підбиваючи підсумок урегулюванню цієї проблеми, Президія Верховної Ради СРСР 13 грудня 1956 р. видала указ, яким зокрема передбачалося: по-перше, звільнити з місць ув’язнення всіх засуджених японських громадян; по-друге, дозволити всім звільненим з місць ув’язнення японським громадянам повернутися на батьківщину²⁰.

Згідно з указом, належало репатріювати останніх 1040 японців, які ще перебували в таборах МВС. Їх відправлено додому 24 грудня 1956 р. Для прийняття й перевезення японських підданих 22 грудня до порту Находка прибув японський пароплав „Коан Мару”. Репатріантів

було передано за іменним списком. 24 грудня пароплав „Коан Мару” з репатріантами на борту відплив до японського порту Майдзурі²¹. Загалом, за підрахунками автора, у роки репатріації до Японії відправлено 514 591 особу, хоча МВС СРСР свого часу подавало більшу кількість – 546 752 особи²².

Отже, зовнішньо- й внутрішньополітичні обставини спонукали радянський уряд у 1946–1956 рр. здійснити репатріацію до Японії колишніх військовополонених японських солдатів і офіцерів. Тривалий термін репатріації був зумовлений як військово-політичними, так і економічними та ідеологічними чинниками. Репатріація стала важливою передумовою для нормалізації відносин між СРСР і Японією.

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ). – Ф. 9526. – Оп. 3. – Спр. 75.

– Арк. 12.

² Там само. – Арк. 124.

³ Там само. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 99.

⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 170.

⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 51. – Арк. 173.

⁶ Там само. – Ф. 9401с. – Оп. 1а. – Спр. 222. – Арк. 85.

⁷ Там само. – Ф. 9526. – Оп. 4. – Спр. 54. – Арк. 414.

число 2, 2004 р.

⁸ Сергійчук В. Новітня каторга: Військово-полонені та інтерновані Другої світової в УРСР. – К., 2001. – С.152.

⁹ ДА РФ. – Ф. 9526. – Оп. 4. – Спр. 52. – Арк. 388.

¹⁰ Там само. – Оп. 5. – Спр. 34. – Арк. 180.

¹¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 98.

¹² Там само. – Арк. 171.

¹³ Там само. – Ф. 9401с. – Оп. 12. – Спр. 262. – Арк. 42.

¹⁴ Там само. – Ф. 9526. – Оп. 5. – Спр. 55. – Арк. 145.

¹⁵ Карпов В.В. Пленники Сталина: Сибирское интернирование японской армии: 1945 – 1956 гг. – Киев; Львов, 1997. – С. 264.

¹⁶ Див докладніше: Карпов В. Політична індокринія японських солдатів і офіцерів у радянському полоні (1945 – 1949 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 67–79.

¹⁷ ДА РФ. – Ф. 9526. – Оп.6. – Спр. 61. – Арк. 151.

¹⁸ Там само. – Ф. 9401с. – Оп. 12. – Спр. 340. – Арк. 186.

¹⁹ Там само. – Ф. 9526. – Оп. 7. – Спр. 51. – Арк. 85.

²⁰ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. – Москва, 1968. – Т. 2. – С. 632.

²¹ Центр зберігання сучасної документації РФ. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 176. – Арк. 219.

²² Катасонова Е.Л. Японские военнопленные в СССР: большая игра великих держав. – Москва, 2003. – С. 388.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Андрій ХАРУК

ВІЙСЬКОВІ ПРОГРАМИ ХАРКІВСЬКОГО АВІАЗАВОДУ (1926 – 1941 рр.)

Незаперечним є факт, що Україна належить до вузького кола країн, здатних здійснювати повний цикл створення сучасної авіатехніки – від проектування до серійного випуску. Традиції літакобудування, закладені ще перед Першою світовою війною¹, було розвинуто в 20 – 30-ті рр. XX ст. Прискорений розвиток авіаційної промисловості в цей період зумовлювався ініційованою керівництвом СРСР індустріалізацією і мілітаризацією країни. Досить помітне місце в планах радянських державних і військових керівників відводилося Харківському авіазаводу. Проте досі як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії це не дістало належного відображення. Окремі аспекти реалізації військових програм Харківським авіазаводом розглянуто в публікаціях В. Савіна² й у виданих ще в 1970-ті рр. довідниках В. Шаврова³. Серед дотичних нашої теми публікацій, що з'явилися останнім часом, можна відзначити монографію Д. Хазанова й М. Гордюкова⁴, статтю М. Маслова⁵, а також низку матеріалів ювілейно-рекламного характеру⁶. Однак і в них про організацію виробництва йдеться лише побіжно.

У нашій статті маємо на меті дослідити діяльність Харківського авіазаводу в передвоєнний період, зосередивши головну увагу на аналізі військових програм, що реалізовувались на ньому, а також розкрити місце й значення цього підприємства в переозброєнні радянських ВПС.

У перші роки існування Харківський авіазавод діяв як суто цивільне підприємство. Його виникнення пов'язане із заснуванням навесні 1923 р. акціонерного товариства „Укрповітрошлях”, установчі збори якого відбулись 11 квітня 1923 р.⁷ Це товариство закупило в Німеччині пасажирські літаки „Комета” фірми „Дорньє”, а для обслуговування їх у Харкові в районі Сокольників заснувало авіаремонтну майстерню⁸. Зростання масштабів діяльності „Укрповітрошляху” сприяло перетворенню майстерні на літакобудівне підприємство. 1925 року розглядалася можливість складання тут за німецькою ліцензією двомоторних гідролітаків „Валь” виробництва фірми „Дорньє” для використання на лінії Одеса – Стамбул⁹. Проте санкції московського уряду військово-історичний альманах

на реалізацію цієї програми одержано не було і співпрацю з „Дорньє” довелося поступово згорнути. За таких обставин увагу керівництва „Укрповітрошляху” привернула діяльність конструктора Костянтина Калініна, який улітку 1925 р. в Києві збудував досить вдалий чотиримісний літак К-1. У вересні К. Калініна запросили до Харкова на посаду головного конструктора й начальника виробництва майстерні, перейменованої відтак у ГРОС – від російського „Гражданское опытное самолетостроение”¹⁰.

17 вересня 1926 р. у зв'язку зі значним розширенням діяльності майстерні й запланованим розгортанням серійного виробництва літаків підприємство знову змінює свою назву, цього разу на „Авіазавод імені Раднаркому УСРР”. Перші літаки – дослідні К-2 і К-3 – були збудовані на ньому в травні й листопаді 1927 р.¹¹

Збільшення обсягів робіт потребувало істотного розширення виробничої бази. З 1926 до 1928 р. верстатний парк підприємства зріс з 4 до 73 одиниць. Заготівельний, механічний і слюсарно-складальний цехи розмістилися в трьох ангарах¹².

Першою серійною машиною, випуск якої було налагоджено на Харківському авіазаводі з 1928 р., став п'ятимісний пасажирський моноплан К-4 – розвинутий К. Калініним на основі своїх попередніх конструкцій. Літаки цього типу виробляли в Харкові до кінця 1930 р. Відомості про кількість випущених

К-4 у різних джерелах дуже відмінні – 22 одиниці, 39 чи навіть 55 одиниць¹³. Крім базового варіанту, машину випускали також у санітарній і аерофотознімальній модифікаціях. Практично всі літаки комплектували імпортованими двигунами BMW IV (потужністю 240 к.с.) або „Юнкерс” L-5 (300 к.с.). Тільки К-4, експонований у жовтні 1928 р. на III Міжнародній авіаційній виставці в Берліні й удостоєний там золотої медалі, мав мотор М-6, який виробляли в Запоріжжі¹⁴.

Новий літак одразу ж привернув увагу військових керівників. Було проведено випробування К-4 у варіанті фронтового бомбардувальника, які виявили непридатність літака для цієї ролі. Проте К-4 включили в мобілізаційні плани для використання як фоторозвідувача, санітарного і транспортного літака (в цьому останньому варіанті К-4 міг доставляти на передові аеродроми 420 кг бензину в стандартних бочках)¹⁵.

Першою по-справжньому масовою продукцією Харківського авіазаводу стала наступна конструкція К. Калініна – десятимісний пасажирський літак К-5. Його випробування розпочалися 18 жовтня 1929 р.¹⁶ Упродовж 1930 – 1934 рр. у Харкові збудували 260 (за іншими даними – 288) таких літаків¹⁷. Аж до 1941 р. К-5 був найпоширенішим пасажирським літаком у СРСР.

Програма випуску машин К-5 повністю завантажила ще доволі скромні виробничі потужності під-

приємства. Тож крім цих літаків, у першій половині 1930-х рр. на харківському підприємстві будували лише поодинокі дослідні зразки, зокрема в 1930 – 1932 рр. під керівництвом К. Калініна – поштовий К-6 (модифікація К-5), а також легкі літаки – сільськогосподарський К-9 і навчальний К-10¹⁸. Під керівництвом професора Харківського авіаційного інституту Й. Немана в 1932 р. на заводі склали дослідний зразок одномоторного пасажирського літака ХАИ-1 – першого в Європі й другого у світі з висувним шасі¹⁹. Проведені навесні 1933 р. державні випробування показали високі літні якості нової машини. ХАИ-1 виробляли серійно, але не у Харкові, а на Київському авіазаводі.

У 1930-х рр. Харківський авіазавод не оминула хвиля мілітаризації. Тут під керівництвом К. Калініна велося проектування двох літаків військового призначення – К-7 і К-12. Перший з них був плодом властивої часам перших п'ятирічок гігантоманії. К-7 являв собою семимоторний моноплан з крилом розмахом 53 м і злітною масою 36 т²⁰. Основне призначення літака – бомбардувальник далекої дії з 12 оборонними стрілецькими уставами й бомбовим навантаженням 10 т. Передбачалась і можливість використання в цивільному варіанті – як пасажирської машини на 140 осіб. Для будівництва дослідного зразка К-7 на заводі довелося спорудити спеціальний цех, який за зовнішніми обрисами нага-

дував новий літак. Значущість літака для військовиків підкреслював той факт, що на літні випробування К-7, які розпочались 11 серпня 1933 р., прибув з Москви начальник Головного управління авіаційної промисловості П. Баранов. Проте біографія літака виявилась недовгою – 21 листопада під час чергового випробувального лету машина розбилась. Загибло 15 осіб з 20, що були на борту. Подальші роботи над проектом перенесли до Воронежа, куди в грудні 1934 р. перевели конструкторське бюро К. Калініна²¹. У Воронежі був збудований ще один літак, роботи над яким починались у Харкові – двомоторний розвідувач-бомбардувальник К-12. Проектування машини оригінальної схеми „летюче крило” провадилося з вересня 1933 р. Зокрема в аеродинамічній трубі Харківського авіаційного інституту було виконано великий обсяг продувок моделей майбутнього літака²².

Рівнобіжно з цими проектними роботами керівництво Головного управління авіаційної промисловості ще з 1932 р. намагалося налагодити виробництво в Харкові винищувачів – спочатку И-5 конструкції М. Полікарпова, а згодом И-7 – ліцензійного варіанту літака HD-37 німецької фірми „Гейнкель”. Проте через завантаженість заводу виробництвом літаків К-5 реалізувати ці плани не вдалось. Лише в 1934 р. було остаточно ухвалено перевести Харківський авіазавод на виробни-

цтво військової техніки. Це відбилося і в назві підприємства – 7 вересня 1934 р. його перейменовано на „завод № 135”.

Для випуску на заводі № 135 обирали новий винищувач И-Z конструкції Д. Григоровича. Ця машина з 1930 р. проектувалась на московському авіазаводі № 39. Літак являв собою моноплан з двигуном повітряного охолодження М-22 (такі мотори випускали в Запоріжжі) й оригінальним озброєнням, що складалося з двох „динамореактивних” (безвідкатних) гармат АПК-4 калібру 76,2 мм²³ (докладніші літньо-тактичні характеристики И-Z наведено в табл. 1²⁴). Радянська концепція пе-

редбачала використання таких літаків як винищувачів протиповітряної оборони для протидії великим з'єднанням ворожих бомбардувальників.

У план на 1934 р. для заводу № 135 включили 80 нових винищувачів. Проте впровадження И-Z у виробництво затримувалося. Один літак такого типу – зразок для серійного випуску – надійшов до Харкова з заводу № 39 лише в березні 1934 р., а поставки замовникові машин харківського виробництва почалися наприкінці серпня. Загалом у план 1934 р. заводів зарахували 30 И-Z, однак реально виготовлення цієї партії завершили лише до квітня 1935 р.²⁵ Ще 20 машин було складено до кінця 1935 р.

Таблиця 1

Основні літньо-тактичні дані серійних літаків військового призначення, які будовав Харківський авіазавод у 1934 – 1941 рр.

Характеристики	И-Z	ИП-1	Р-10	Су-2
Період випуску	1934 – 1935	1936 – 1937	1937 – 1940	1940 – 1941
Кількість збудованих літаків	50	бл. 200	358	745
Тип двигуна	М-22	М-25	М-25В	М-88Б
Потужність двигуна, к.с.	480	700	730	1000
Маса літака порожнього, кг	1320	1200	1650	2954
Маса літака злітна, кг	1648	1880	2515	4310
Швидкість макс., км/год	258	343	388	455
Стеля, м	7000	7700	7700	8900
Далекість лету, км	600	600	1450	890
Стрілецьке озброєння:				
гармати	2х76,2-мм АПК-4,	2х20-мм ШВАК,	–	–
кулемети	1х7,62-мм ПВ-1	6х7,62-мм ШКАС	3х7,62-мм ШКАС	5х7,62-мм ШКАС
Нормальне бомбове навантаження, кг	–	–	200	400

Пасажирський літак К-5

Отже, за півтора року завод № 135 спромігся здати замовникові тільки 50 винищувачів. Безперечно, це свідчило про складнощі, з якими зіткнулося підприємство при перепрофілюванні з цивільного виробництва на військове.

Логічним розвитком винищувача И-З стала наступна конструкція Д. Григоровича – літак ДГ-52, прийнятий на озброєння радянських військово-повітряних сил під позначенням ИП-1. Від попередника він відрізнявся потужнішим двигуном М-25 (ліцензійний варіант мотора „Циклон” американської фірми „Райт”) і зміненим складом озброєння – дві 20-мм автоматичні гармати ШВАК і шість 7,62-мм кулеметів (це в той час, коли в Європі стандартним озброєнням винищувача вважались 2 – 4 кулемети!). Як і И-З, новий винищувач будували в Харкові. Впровадження ИП-1 у виробництво супроводилося знач-

ними проблемами. Вперше завод № 135 освоював технологію виготовлення дюралюмінієвих конструкцій (попередні літаки харківського виробництва будували з використанням дерев'яних і сталевих деталей). Брак досвіду вкрай негативно позначився на якості виготовлення літаків, яка оцінювалась як „посередня”²⁶. І хоч за два роки – 1936 і 1937 – завод № 135 випустив близько 200 ИП-1, у частинах ВПС їх експлуатували недовго.

Після переведення К. Калініна до Воронежа Харківський авіазавод певний час лишився без власного конструкторського бюро. За таких обставин цілком логічним було залучення до співпраці з цим підприємством конструкторського колективу Харківського авіаційного інституту під керівництвом уже згаданого Й. Немана. Ще з 1933 р. він розробляв швидкісного фоторозвідувача СФР (ХАИ-6) під двигун „Цик-

лон”²⁷. Досвід, набутий під час розроблення ХАИ-1, дав змогу створити літак з визначними літними даними, проте військові фахівці ХАИ-6 забракували. Хибною визнано було саму концепцію вузькоспеціалізованого швидкісного розвідувача, позбавленого оборонного стрілецького озброєння. Спираючись на проєкт ХАИ-6, Й. Неман створив двомісний розвідувач-бомбардувальник ХАИ-5. Дослідний зразок нової машини вийшов на заводські випробування в липні 1936 р. й одразу ж продемонстрував прекрасні результати – швидкість ХАИ-5 на 100 км/год перевищувала швидкість літаків такого призначення, які в той час були на озброєнні. Під впливом цих успіхів керівництво Головного управління авіаційної промисловості (з 1937 р. – 1-ше Головне управління Народного комісаріату оборонної промисловості – 1 ГУ НКОП) уже 23 вересня 1936 р. дало розпорядження запус-

Винищувач И-З

тити у виробництво на заводі № 135 три передсерійні літаки Р-10 (таке позначення дістав ХАИ-5 у радянських ВПС) і десяти машин першої серії²⁸.

Нову машину впроваджували в серійне виробництво в досить нервовій обстановці, оскільки передача на завод робочих креслеників і виготовлення вузлів і деталей ішли паралельно, що не раз змушувало вносити зміни в уже виготовлені деталі та оснастку. До того ж довелося учергове змінювати технологію – ледве встигнувши освоїти дюралюмінієві конструкції, завод № 135 мусив знову переходити на дерев'яні. Як наслідок терміни готовості першої партії Р-10, визначені на березень – квітень 1937 р., було зірвано. Це стало приводом для відвідання заводу № 135 начальником 1 ГУ НКОП М. Кагановичем. Ознайомившись зі станом справ, він при-

Винищувач ИП-1 (ДГ-52)

значив нову дату випуску серійного літака – 20 травня, водночас довівши до керівництва підприємства абсолютно нереальний план випуску на 1937 р. 200 Р-10²⁹. Розуміючи неможливість виконати ці вказівки в повному обсязі, колектив підприємства зробив усе можливе, щоб виконати бодай реальнішу частину розпорядження, і вже 4 травня перший передсерійний літак нового типу піднявся в повітря, а на початку червня 1937 р. були готові ще дві машини. Це дало змогу провести на аеродромі Науково-дослідного інституту ВПС порівняльні випробування харківської машини і її конкурента – літака Р-9 конструкції С. Кочеригіна. У висновку, який підписав командувач ВПС Я. Алксніс, відзначалася цілковита перевага Р-10 над машинами аналогічного призначення і доступність керуван-

ня ним для пілотів середньої кваліфікації³⁰.

Щоб підвищити якість серійних літаків, у червні 1937 р. на заводі № 135 було утворено серійне конструкторсько-технологічне бюро (СКТБ), яке очолив інженер А. Унік. На СКТБ було покладено всю роботу щодо супроводу і вдосконаленню Р-10 у виробництві. А власне бюро Й. Немана – ОКО-135 („Опыт-но-конструкторский отдел завода № 135“) далі займалося перспективними розробками³¹. Одночасно було скориговано й плани серійного виробництва, зокрема завдання на 1937 р. зменшено до 70 машин, а на 1938 р. визначено в обсязі 300 літаків.

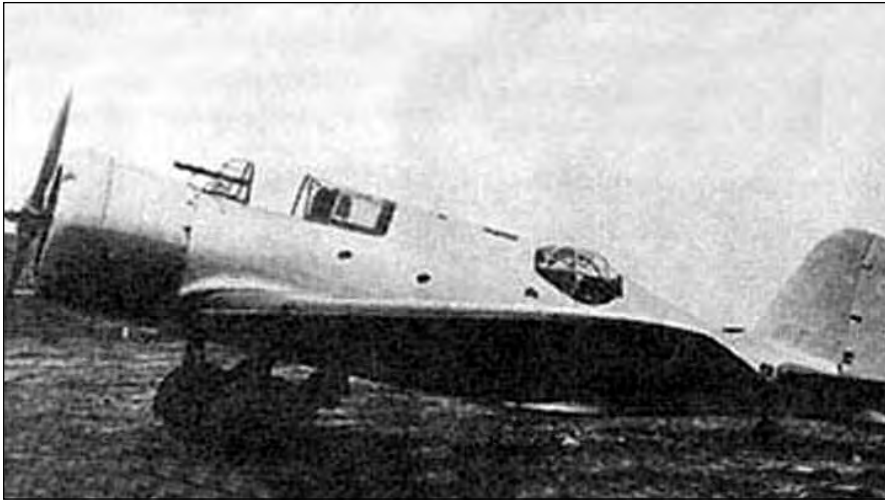
У серійному виконанні Р-10 комплектували двигуном повітряного охолодження М-25А або його модифікацією М-25В. озброєння складалося з трьох 7,62-мм кулеметів ШКАС – двох, установлених у крилі, і одного – на турелі МВ-3 (у перших

серіях – МВ-2). Нормальне бомбове навантаження становило 200 кг, а максимальне могло сягати 300 кг³². У виробництві Р-10 широко застосовувалась кооперація. Зокрема двигуни виготовляв пермський завод, комплекти озброєння – завод № 32, деякі дерев'яні деталі конструкції – Харківський завод „Серп і молот“ Головсільмашу. Водночас Харківський авіазавод постачав комплекти вузлів на Саратовський авіазавод № 292 (колишній комбайновий завод), де з початку 1938 р. запускала друга лінія з виробництва Р-10.

Поставки Р-10 у частини ВПС почалися у вересні 1937 р., коли три літаки надійшли в 20-ту окрему розвідувальну авіаескадрилью (ОРАЕ) 43-ї авіаційної бригади Харківського військового округу. Під час військових випробувань було виявлено понад 100 виробничих дефектів, усунення яких гальмувало серійний випуск літаків. У підсумку колектив заводу № 135, а особливо інженери й конструктори, опинилися між Сцилою і Харибдою: за випуск недоброякісної продукції винних оголошували „шкідниками“ й репресували, а намагання усунути вади призводило до зриву плану випуску літаків і, знову ж таки, до репресій. Зокрема у квітні 1938 р. було заарештовано двох найближчих помічників Й. Немана – С. Жолковського й Р. Марона, а трохи пізніше – керівника СКТБ А. Уніка³³. Врешті, 11 грудня того ж року настала черга й самого Й. Немана – його заарештували й

засудили до 15 років таборів за „організацію шкідництва на заводі і як агента іноземної розвідки“. Репресивні заходи аж ніяк не сприяли продуктивній роботі. У 1937 р. було випущено тільки 26 серійних Р-10, у січні – серпні 1938 р. замовникові здали 100 машин, відтак приймання літаків було припинено, відновилося воно лише у квітні 1939 р. після усунення більшості дефектів. По суті, масове виробництво Р-10 розгорнулося лише в 1939 р., коли було поставлено 230 таких літаків. Але за час, що минув від першого випробування, літак уже застарів, і після випуску на початку 1940 р. двох останніх Р-10 виробництво їх було припинено. Таким чином, Харківський авіазавод за три роки випустив 358 Р-10, ще 135 машин цього типу було складено в Саратові³⁴.

Незважаючи на складний шлях до масового випуску, Р-10 дістав своє місце в складі радянських ВПС, що підтверджується і його участю в численних військових конфліктах. Бойове хрещення новий розвідник прийняв улітку 1939 р. під час боїв на Халхін-Голі. На Далекий Схід було направлено близько півсотні Р-10. Літаки перевозили залізницею розібраними і вже на місці призначення їх складали відряджені з Харкова заводські бригади³⁵. У значно більшій кількості Р-10 було використано під час походу Червоної армії проти Польщі у вересні 1939 р. У цій операції брали участь шість ескадрилей Р-10 – 34-та, 36-та, 44-та і 52-га в Україні та

Літак-розвідувач Р-10

30-та і 43-тя в Білорусі³⁶. Взимку 1939/1940 рр. кілька підрозділів Р-10 взяли участь у радянсько-фінській війні. За результатами цієї кампанії було зроблено висновок про непридатність харківських літаків для бойових операцій у нових умовах – швидкість, яка донедавна вважалася мало не рекордною, тепер уже була замалою. Відповідно почалася прискорена передача Р-10 у навчальні заклади. Станом на середину 1941 р. в навчальних закладах, зокрема в авіашколах у Мелітополі, Василькові, Ворошиловграді, Одесі, Полтаві, Чугуївському військовому авіаційному училищі льотчиків, а також Кіровоградському резервному авіаполку налічувалось 111 Р-10³⁷. Невелику кількість таких машин передано прикордонним військам НКВС, які використовували їх для повітряного патрулювання кордонів з Німеччи-

ною і Румунією. Разом з тим близько 180 боєздатних Р-10 ще були в строю в підрозділах ВПС у європейській частині СРСР. З початком радянсько-німецької війни ці літаки активно використовували в боях, переважно на території України. Саме тут у важкі місяці літа – осені 1941 р. загинула більшість Р-10. Уцілілі екземпляри в складі авіаційних підрозділів Балтійського й Чорноморського флотів та Єйського військово-морського авіаційного училища дослужили до 1944 р.³⁸

За сприятливіших обставин міг би з'явитися й модифікований варіант ХАІ-к (Р-10). До арешту Й. Неман працював над удосконаленням своєї конструкції. На початку 1938 р. вийшов на випробування ХАІ-51 – бомбардувальник близької дії і розвідувач з потужнішим двигуном М-62 (розвиток того ж таки „Циклону”) і посиленням озброєнням. Та арешт конструктора згубно позначився на

Дослідний зразок літака ХАІ-52

долі перспективного літака. Деякий час випробування ХАІ-51 ще тривали. На початку 1939 р., уже під керівництвом нового головного конструктора О. Дубровіна, було створено ХАІ-52 під ще потужніший двигун М-63. Але ні одну, ні другу машини серійно не виробляли³⁹.

Новий етап в історії Харківського авіазаводу визначило прийняття наприкінці березня 1939 р. рішення Комітету оборони про запуск у виробництво на цьому підприємстві бомбардувальника ББ-1. Цей одномоторний моноплан спроектувало московське КБ під керівництвом Павла Сухого, пізніше він дістав позначення Су-2.

Щоб підготувати виробництво нового літака, до Харкова в червні 1939 р. прибула група конструкторів на чолі з Д. Ромейком-Гурком, а 7 серпня головним конструктором заводу № 135 призначили П. Сухого. Проте на новому місці московських

фахівців чекав не надто гостинний прийом – директор заводу В. Нейштадт довго зволікав з наданням дослідної бази для КБ, а міськвиконком не виділив для приїжджих жодної квартири⁴⁰. З огляду на ці обставини П. Сухой добився свого повернення в Москву, а КБ заводу № 135 очолив П. Грушин, під керівництвом якого тривала робота щодо запуску ББ-1 у серійне виробництво⁴¹.

Відповідно до наказу Наркомату авіаційної промисловості (НКАП, виділеного зі складу Наркомату оборонної промисловості) від 19 січня 1940 р. завод № 135 за перше півріччя мав випустити 110 нових літаків. Для забезпечення реалізації цього завдання на підприємстві впроваджували швидкісний спосіб виготовлення штампів. Було встановлено найновіші імпортні фрезерні верстати „Норт Америкен” і гідропреси

**Бомбардувальник близької дії
Су-2 (ББ-1) з двигуном М-87**

зусиллям 500 т. Значно зросла кількість працівників. Але ціла низка чинників гальмувала випуск ББ-1. Насамперед за технологією виробництва нова машина істотно відрізнялась від попередньої продукції заводу. Підводили й суміжники – Запорізький моторний завод № 29 замість запланованих на перше півріччя 1940 р. 185 двигунів М-87 і М-88 поставив у Харків лише 132, до того ж майже 15% з них – із заводськими дефектами⁴². Як наслідок перші 16 літаків ББ-1 здано замовникові лише в травні 1940 р., а піврічну програму вдалося виконати тільки на кінець року. При цьому виробництво було вкрай неритмічне – у „найкращих” традиціях радянської штурмівщини з 110 збудованих протягом 1940 р. ББ-1 40 одиниць здано в останніх числах грудня.

Перші Су-2 (ББ-1) надійшли в 135-й бомбардувальний авіаційний полк (БАП), сформований у Харків-

ському військовому окрузі. У цій частині, яка навіть номер свій дістала за номером Харківського авіазаводу, літак пройшов військові випробування. Машина харківського виробництва випуску 1940 р. надійшли також у 211-й і 227-й БАП, але ці частини одержали Су-2 вже в січні 1941 р.

Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів та ЦК ВКП(б), схваленої 7 грудня 1940 р., передбачалося впродовж 1941 р. збудувати 6070 бомбардувальників, з них 1150 – типу Су-2⁴³. Харківський завод самотужки впоратися з таким завданням не міг (його план передбачав випуск 600 літаків цього типу), тож замовлення на Су-2 було розміщено ще на двох підприємствах – заводі № 207 у Підмосков'ї і № 31 у Таганрозі. Однак виробництво на заводі № 207 ледве жевріло – тут у 1940 р. було випущено лише 3 літаки Су-2, а в 1941 р. – 89. А таганрозький завод, збудувавши взимку 1940/1941 рр. 16 Су-2, був перепрофільований на випуск винищувачів ЛаГГ-3. Отже, Харківський

**Бомбардувальник Су-2
з двигуном М-88Б. Випуск 1941 р.**

авіазавод став фактичним монополістом у виробництві бомбардувальників Су-2. При цьому невисокий рівень механізації на підприємстві зумовлював дуже високу собівартість Су-2 – 430 тис. карбованців (для порівняння – значно більший розмірами двомоторний бомбардувальник СБ виробництва московського заводу № 22 коштував 265 тис. карбованців)⁴⁴.

Свого піку серійний випуск Су-2 досяг у 1941 р. На вироблених того року літаках ставили двигуни М-88Б потужністю 1000 к.с. (характеристики саме такої машини наведено в табл. 1). Упродовж першого півріччя 1941 р. завод № 135 збудував 315 Су-2, що становило майже 20% загального виробництва бомбардувальників у СРСР за цей період⁴⁵.

Станом на 1 червня 1941 р. строюві частини Західного особливого військового округу (ОВО) мали 64 літаки Су-2, Київського ОВО – 91, Одеського ВО – 22, Харківського ВО – 124. Крім того, 85 літаків були на заводських аеродромах, а ще 7 – у навчальних центрах. Планом Голов-

ного управління ВПС Червоної армії передбачалося протягом 1941 р. переозброїти на Су-2 16 авіапунктів штатною чисельністю 64 літаки кожен⁴⁶. Але реально до 22 червня 1941 р. такі літаки тією чи іншою мірою освоїв особовий склад лише восьми полків – 43-го і 97-го в Західному ОВО, 226-го і 227-го в Київському ОВО, 210-го і 211-го в Одеському ВО, 103-го і 135-го в Харківському ВО. Однак якщо полки Харківського округу були укомплектовані повністю, то на шість полків прикордонних округів припадало всього 195 Су-2, з них 1/3 несправних⁴⁷. Та, незважаючи на це, усі полки Су-2 з перших днів війни взяли активну участь у боях.

Потреби фронту визначили швидке зростання планів випуску бойових літаків, зокрема Су-2. Згідно з постановою Державного комітету оборони від 4 липня 1941 р., у III кварталі того року завод № 135 мав виготовити 368

таких літаків. Для забезпечення реалізації цього плану три підприємства – харківські „Серп і молот” і „Гідропривід”, а також воронезький авіазавод № 450 повністю переклали на поставку комплектуючих для Харківського авіазаводу. Кількість працівників, зайнятих у цьому комплексі, досягла 10 тис. осіб, металорізальних верстатів на них було 800 одиниць. Робітники й службовці перейшли на 11-годинний робочий день без вихідних. Це дало змогу збільшити випуск літаків у липні до 94 одиниць (у червні – 62), а в серпні досягти рекордної місячної продуктивності – 117 Су-2⁴⁸. Усі випущені літаки відповідно до постанови Державного комітету оборони від 3 серпня було передано в частини Південного й Південно-Західного фронтів, що вели важкі оборонні бої на території України.

У зв'язку з тогочасними подіями перспективи для заводу № 135 склалися загрозливо. Уже 4 вересня 1941 р. німецька авіація вперше бомбардувала Харків. Нальоти тривали і в наступні дні. Зрозуміло, що цехи авіазаводу стали однією з головних цілей. Почалася евакуація. Виробництво літаків із заготовленого запасу деталей ще тривало, сягаючи чотирьох машин на добу, але устаткування основних цехів заводу поступово демонтували й відправляли на Урал. Останні Су-2 піднялися в повітря із заводського аеродрому 25 жовтня – у день, коли радянські війська покинули Харків. За 1941 р. завод № 135 випустив 635 літаків цьо-

го типу. Враховуючи 40 машин, складених уже в евакуації, харківське підприємство за 1940 – 1942 рр. випустило 785 літаків Су-2, тимчасом як інші заводи спромоглися виготовити лише 108 таких бомбардувальників. У роки війни Су-2 були на озброєнні 13 бомбардувальних авіаполків, 12 окремих розвідувальних і коригувальних ескадрилей та цілого ряду дрібніших підрозділів. У фронтових підрозділах цей літак експлуатовано до січня 1944 р.⁴⁹

Загалом у довоєнній історії Харківського авіазаводу можна виділити два періоди. Впродовж 1926 – 1933 рр. підприємство випускало цивільні літаки, а з 1934 р. було повністю переорієнтовано на військову продукцію. Тут послідовно запустили у виробництво чотири основні типи бойових літаків і створили кілька дослідних зразків. Загальний обсяг виробництва бойових літаків становив близько 1350 одиниць, причому майже половину їх випущено в 1941 р. (а фактично – за неповних 10 місяців того року, тобто до моменту евакуації). Виробництво літаків було дуже неритмічне. Траплялося, що приймання готової продукції замовником – військово-повітряними силами – через низьку якість і конструктивні дефекти літаків переривалося на кілька місяців. На заводі не вдалося створити стабільного конструкторського колективу – цілком сформоване конструкторське бюро К. Калініна було переведено до Воронежа, а конст-

рукторське бюро Й. Немана фактично ліквідовано внаслідок політичних репресій. Через це не забезпечувалась наступність конструкцій літаків, що впроваджувались у виробництво. Принаймні тричі в передвоєнний період підприємство мусило повністю змінювати технологію, переходячи з дерев'яних конструкцій на металеві і навпаки. Це, зрозуміло, істотно ускладнювало роботу виробничого колективу й знижувало продуктивність праці. Харківський авіазавод так і не спромігся посісти значного місця у виробництві літаків – навіть у 1941 р., який характеризувався найвищими обсягами випуску продукції, його частка в загальному виробництві бомбардувальників у СРСР не досягла й 20 %. Але в масштабах України цей завод став найбільшим підприємством авіаційної галузі, до того ж – з технічного погляду – одним з найкраще оснащених.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що подальше вивчення діяльності як Харківського авіазаводу, так і інших підприємств цієї галузі в Україні становить великий інтерес. Зокрема маловивченими лишаються питання організації процесу виробництва в авіаційній галузі в 1930-ті – на початку 1940-х рр. Дуже мало відомо про дослідні зразки літаків, створені в передвоєнні роки. Висвітлення цих питань, безперечно, сприятиме створенню цілісної картини історії розвитку авіаційної промисловості в Україні.

число 2, 2004 р.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Штик Т. Летунство в Україні на заранній історії (1867 – 1917) // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 3 – 4. – С. 1 – 27.

² Савин В.С. Авиация в Украине: Очерки истории. – Х., 1995. – 264 с.; Він же. Деревянная авиация профессора Немана // Крылья Родины. – 1997. – № 3. – С. 21–23; №4. – С. 26–29; №5 – С. 17–19; Він же. „Жар-птица” Константина Калинина // Моделист-конструктор. – 1989. – № 1. – С. 12–16.

³ Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – Москва, 1978. – 576 с.; Він же. История конструкций самолетов в СССР 1938–1950 гг. – Москва, 1978. – 440 с.

⁴ Гордюков Н., Хазанов Д. Ближний бомбардировщик Су-2. – Москва, 2000. – 88 с.

⁵ Маслов М.А. Самый секретный истребитель // Авиация и время. – 1998. – № 5. – С. 4–12.

⁶ Див., напр.: Мялици А.К. 70 лет Харьковскому государственному авиационному производственному предприятию // Авиация и время. – 1996. – № 4. – С. 1, 13; Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. 75 лет Харьковскому государственному авиационному производственному предприятию. – К., 2001. – 40 с.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4.

⁸ Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Знач. прая. – С. 4.

⁹ Котельников В.Р. Летающая лодка Дорнье Валь. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 27.

¹⁰ Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – С. 390, 391.

¹¹ Мялици А.К. Знач. прая. – С. 1.

- 12 Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Зазнач. праця. – С. 6.
- 13 Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – С. 391; Савин В. Калинин-4 // Аэрохобби. – 1994. – № 3. – С. 6; Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Зазнач. праця. – С. 6.
- 14 Савин В. Калинин-4. – С. 3.
- 15 Савин В.С. Авиация в Украине. – С. 129; Він же. Калинин-4. – С. 7.
- 16 Грацианский А.Н. 50 лет со дня начала испытаний самолета К-5 (1929 г.) // Из истории авиации и космонавтики. – 1980. – Вып. 37. – С. 105.
- 17 Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – С. 391; Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Зазнач. праця. – С. 7.
- 18 Грацианский А.Н. О жизни и деятельности К.А. Калинина // Из истории авиации и космонавтики. – 1975. – Вып. 26. – С. 105.
- 19 Савин В.С. 50 лет со дня первых летных испытаний самолета ХАИ-1 // Из истории авиации и космонавтики. – 1984. – Вып. 48. – С. 40.
- 20 Савин В.С. Авиация в Украине. – С. 236.
- 21 Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Зазнач. праця. – С. 10.
- 22 Савин В. „Жар-птица” Константина Калинина. – С. 13.
- 23 Маслов М.А. Зазнач. праця. – С. 12.
- 24 Таблицю склав автор, використавши такі джерела: Савин В. Крылатый сверхсрочник. – С. 16; Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – С. 458, 459; Гордюков Н., Хазанов Д. Зазнач. праця. – С. 85; Маслов М.А. Зазнач. праця. – С. 12.
- 25 Савин В. Деревянная авиация профессора Немана. – С. 7.
- 26 Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. – С. 474.
- 27 Савин В. Крылатый сверхсрочник. – С. 13.
- 28 Савин В. Деревянная авиация профессора Немана. – № 3. – С. 21.
- 29 Там само. – С. 21, 22.
- 30 Савин В. Крылатый сверхсрочник. – С. 13.
- 31 Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР 1938–1950 гг. – С. 41.
- 32 Савин В. Крылатый сверхсрочник. – С. 16.
- 33 Савин В. Деревянная авиация профессора Немана. – № 3. – С. 23.
- 34 Там само. – № 4. – С. 26.
- 35 Нестеров А.Ф., Савин В.С., Сovenко А.К. Зазнач. праця. – С. 11.
- 36 Котельников В. Авиация в советско-польском конфликте 1939 г. // Авиация и космонавтика. – 1999. – № 9. – С. 6.
- 37 Савин В. Деревянная авиация профессора Немана. – № 5. – С. 18.
- 38 Там само. – С. 19.
- 39 Савин В.С. Авиация в Украине. – С. 146, 147.
- 40 Кузьмина Л.М. Генеральный конструктор Павел Сухой. – Минск, 1985. – С. 60, 61.
- 41 Гордюков Н., Хазанов Д. Зазнач. праця. – С. 25, 26.
- 42 Там само. – С. 32.
- 43 1941 год: В 2-х кн. / Сост. Л.Е. Решин и др.; Под ред. В.П.Наумова. – Москва, 1998. – Кн. 1. – С. 442.
- 44 Гордюков Н., Хазанов Д. Зазнач. праця. – С. 36.
- 45 1941 год. – Кн. 2. – С. 493.
- 46 Там само. – Кн. 1. – С. 669, 670.
- 47 Гордюков Н., Хазанов Д. Зазнач. праця. – С. 85.
- 48 Там само. – С. 48–51.
- 49 Гордюков Н., Хазанов Д. Зазнач. праця. – С. 76, 77.д

ПІДВОДНИЙ ЧОВЕН „ЗАПОРІЖЖЯ” – ПЕРВІСТОК ПІДВОДНИХ СИЛ ВМС УКРАЇНИ

11 липня 1997 р. стало днем народження підводних сил незалежної України. Цього дня врочисто піднято Прапор Військово-Морських сил України на підводному човні, переданому Чорноморським флотом за результатами офіційного розподілу флоту між Росією і Україною. Дизельний підводний човен „Б-435” дістав нове ім'я – „Запоріжжя” й бортовий номер „U 01”.

Уже 21 липня 1997 р. субмарина офіційно ввійшла до бойового складу ВМС України (ВМСУ) і її перший командир – капітан 3 рангу Іван Джемела почав готувати свій корабель до переміщення в Балаклавську бухту, куди субмарина й перейшла під буксирами 3 серпня того ж року¹. Затишна бухта стародавньої Балаклави стала на п'ять років домівною для українського підводного човна.

„Запоріжжя” – це стандартна дизельна субмарина 641-го проекту. 75 човнів цього проекту зійшли зі стапелів трьох суднобудівних заводів колишнього СРСР, з них 56 становили основу радянського дизельного підводного флоту, 8 поставлено Індії, 2 – Польщі, 3 – Кубі й 6 – Лівії.

Рішення розпочати проектування океанської торпедної дизельної субмарини було прийнято ще в 1954 р.

Роботу доручили ЦКБ-18 (пізніше – ЦКМ МТ „Рубін”) під керівництвом головного конструктора С. Єгорова, а з 1958 року – З. Дерибіна. Нагляд за роботою від ВМФ очолив капітан 2 рангу Л. Александров. У серпні 1955 р. було вирішено впровадити в підводне кораблебудування нову корпусну сталь марки „АК-25” з границею плинності 60 кгс/кв. мм, а відтак використати її для побудови човнів 641-го проекту, щоб збільшити глибину занурення їх. Одночасно ці субмарини обладнувати новітніми засобами навігації, спостереження і зв'язку.

Підводні човни 641-го проекту дістали в НАТО кодове позначення „Foxtrot”. Вони призначалися для тривалих дій на океанських лініях сполучення і віддалених базах проти кораблів і транспортів супротивника, провадження оперативної розвідки, прикриття своїх конвоїв на океанських шляхах, встановлення мін на шляхах руху транспортів і бойових кораблів супротивника та поблизу його баз. Човни цього проекту порівняно з попередніми відзначалися більшою глибиною занурення (на 40 %), автономністю (на 20%), далекістю плавання, а також більшими запасами палива, запасами засобів регенерації повітря, кра-

Підводний човен „Запоріжжя” під час буксирування

щими умовами для життя екіпажу й обслуговування дизелів, найновішими гідроакустичними станціями й радіостанціями, можливістю використання новітніх торпед і мін тощо. При цьому залишились майже такими, як у субмарин старого проекту 611, обводи корпусу й загальна конструкція корабля.

Український підводний човен „Запоріжжя” збудовано на Новоадміралтійському заводі в Ленінграді. Закладення корпусу субмарини, що дістала тактичне найменування „Б-435” (заводський номер С-260), відбулося 24 березня 1970 р. А вже 29 травня 1970 р. корпус човна урочисто спустили на воду. Першим командиром його став українець – капітан 3 рангу Володимир Косенко.

Екіпаж із запалом допомагав робітникам заводу ввести човен до ладу. Розпочаті 16 жовтня 1970 р. державні випробування завершилися 6 листопада підписанням приймального акта. Наказом командувача ДЧБФ № 018 від 20 січня 1971 р. підводний човен „Б-435” увійшов до складу Балтійського флоту. Згодом, того ж року, субмарина була включена до складу Північного флоту. Вона здійснила 14 виходів на бойову службу в Атлантику й Середземне море, відвідала з візитом Кубу, лишила за кормою понад 13 000 морських миль, здобула приз головнокомандувача ВМФ СРСР з торпедної стрільби. У серпні 1990 р. перейшла на Чорне море й відтоді належала до 155-ї бригади підводних човнів Чорноморського флоту з базуванням на Балаклаву. Протягом

військово-історичний альманах

„Запоріжжя” на ремонті в плавдоку ПД-51 (Балаклава)

1970 – 1997 рр. на кораблі змінилося десять командирів, після Володимира Косенка ними були: Станіслав Потешкін (з 21 травня 1976 р.), Михайло Маначинський (з листопада 1979 р.), Володимир Пучнін (з 6 січня 1980 р.), Володимир Семенов (з вересня 1983 р.), Олег Кулик (з жовтня 1984 р.), Юрій Прохоров (з жовтня 1985 р.), Валерій Федоров (з 19 вересня 1986 р.), Сергій Табачний (з 11 березня 1992 р.), Андрій Єгоров (з 14 серпня 1993 р.) й Ігор Дмитрієв (з 26 грудня 1996 р. по 11 липня 1997 р.), який передав човен його першому українському командирові – Іванові Джемелі. З 1 червня 2000 р. підводним човном „Запоріжжя” командує Олег Орлов.

„Запоріжжя” має такі тактико-технічні характеристики: водотоннажність нормальна надводна – число 2, 2004 р.

1945 т., підводна – 2471,5 т. Довжина корпусу максимальна – 91,3 м (89,7 м по ватерлінії і 70,1 м – по міцному корпусу), ширина – 7,5 м (5,6 м – по міцному корпусу і 8,0 м – по стабілізаторах), осадження – 5,1 м. Як головні двигуни використано три чотиритактні дизелі марки „2Д42” потужністю по 1900 к.с. при 500 об/хв. На човні встановлено систему дистанційного керування дизелями ДАУ-2Д42. У підводному положенні рух субмарини забезпечують три гребні електродвигуни: один середній – марки „ПГ-102К” потужністю 2700 к.с. при 540 об/хв і два бортові – марки „ПГ-101К” потужністю по 1350 к.с. при 440 об/хв. Передбачено й один електродвигун економічного ходу марки „ПГ-104 К” потужністю

У Балаклаві

140 к.с. при 185 об/хв. Нормальний запас палива (соляр марки „ДС”) – 255 т, посилений – 455 т. Акумуляторні батареї „48СМ” розміщено в другому й четвертому відсіках чотирма групами по 112 елементів. Шестилопатеві бронзові гвинти змінного кроку мають діаметр: 1,68 м (середній, масою 622 кг) і 1,72 м (бортові, по 569 кг). Один якор Голла вагою 1 т має 175 м якорного ланцюга вагою 3805 кг, підіймають його за допомогою електрошпиля. Швидкість ходу в надводному положенні (під дизелями) досягає 16,8 вузла, у підводному положенні (під електромоторами) – 16,0 вузлів. Далекість плавання економічним ходом (8,3 вузла) під дизелями сягає 30 000 миль, під водою – 400 миль при 2 вузлах. Робоча глибина занурення – 250 м, гранична – 280 м. Автономність човна становить 90 діб. Чисельність екіпажу – 70 осіб, у тому числі 11–12 офіцерів. Озброєння субмарини – шість носових і чотири кормових 533-мм торпедних апарати, боезапас – 22 торпеди або 32 міни „МТД” замість 16 торпед. Глибина стрільби торпедами – до 80 метрів, застосовуються торпеди типів „КИТ”, „СЭТ”, „53-51”, „53-59”. Радіоелектронне забезпечення човна представлене радіолокаційними станціями „Флаг” (виявлення надводних цілей), „Накат” і „Хром-К” (відповідач системи розпізнавання), гідроакустичними станціями „Арктика-М”, „Свет-М” і ГАС зв’язку „МГ-15”). Є також пристрій швидкого перезаряджання торпедних апаратів, станція „Береста” (визначення швидкості

поширення звуку у воді), шумопеленгувальна ГАС „МГ-10”, пристрій РДП (робота дизелів під водою), ехолот „НЭЛ-6”, пристрій кондиціонування повітря „К-5”, стабілізатор глибини „Мрамор” і пристрій ДУК (видалення камбузних відходів). У рубці встановлено два перископи: командирський перископ атаки „ПК-8,5” діаметром 180 мм (з рухомим окуляром) і зенітний „ПЗНГ-8” (з гідравлічним приводом обертання). Для боротьби з пожежами призначена повітряно-пінна система пожежогашіння „ВПЛ-52”, є два дизель-компресори „ДК-2” і один електрокомпресор „ЭК-10-2”. За умови використання всіх засобів регенерації субмарина може перебувати під водою 575 годин. У цілому підводний човен „Запоріжжя” – це й досі доволі грізна зброя морського бою.

Проте човен був переданий від Чорноморського флоту до складу українських ВМС без акумуляторних батарей і з того часу через це жодного разу не зміг вийти в море. Врешті морякам допомогли шефи з „Укрзалізниці”. На закупівлю акумуляторних батарей і першочергові ремонтні роботи з допомогою спонсорів удалось знайти 4,5 млн. гривень. Виготовлені грецькою компанією „Germanos S. A.” і фірмою „Sunlight” акумуляторні батареї для „Запоріжжя” було доставлено з Греції на борту великого десантного корабля „Костянтин Ольшанський”. У серпні 2002 р. човен поставили в плавучий док № 51 Балаклавського БРЗ „Металіст” для виконання середнього

ремонту. Вранці 22 лютого 2003 р. субмарину вивели з доку й підготували до буксирування з Балаклави в Севастополь. О 7 годині ранку 28 лютого українські буксири „Кременець”, „Красноперекопськ” і „Корець” вивели човна з Балаклави й до 14 години дня щасливо завели його в акваторію Кілен-бухти судноремонтного заводу № 13 Чорноморського флоту РФ. У березні 2003 р. уряд України створив спеціальну комісію для розгляду доцільності перебування субмарини в складі ВМС. Комісія ухвалила позитивне рішення. Передбачено повністю відновити „Запоріжжя”. Роботи на човні плануються закінчити до середини грудня 2004 р., і на це з державного бюджету виділено відповідні кошти. Після ремонту підводний човен використовуватиметься з навчальною метою і для тренування протичовнових кораблів та морської авіації ВМС України.

2004 року група офіцерів субмарини – командири бойових частин і груп – вирушила в службове відрядження до США. Там, на великій військово-морській базі м. Гротон, вони відбули одномісячний перевишкіл і тренування на спеціальному тренажері щодо керування дизельними підводними човнами. Повернувшись додому, українські офіцери готуються взятися за практичне відпрацювання здобутих навичок на відновленому човні. Передбачається, що вже на початку 2005 р. підводний первісток незалежної України зможе вийти в море. Базуватиметься

ся „Запоріжжя” разом з російськими човнами на Південну бухту Севастополя.

Попри гарні бойові якості єдиної української субмарини її 35-річний вік обмежує можливості використання човна. Тож Україна зіткнулася з нагальною потребою якомога швидше оновити підводні сили своїх ВМС.

На чорноморському театрі підводні човни мають ще чотири країни. У Болгарії – це навіть старіша від української дизельна субмарина радянської будови „Слава” (проект 633, 1960 р.). У складі ВМС Румунії є досить сучасний дизельний підводний човен, також побудований у СРСР, – „Дельфінул” (проект 877ЕКМ, 1986 р.), при цьому країна орієнтується на переозброєння під стандарти НАТО. Підводні сили Росії на Чорному морі перебувають у катастрофічному стані, адже в строю тут лише одна експериментальна дизельна субмарина з водометним рушієм „Алроса” (колишня „Б-871” проекту 877В, побудована в 1990 р.). Старий човен „Б-380” (проект 641Б, побудований у 1982 р.) – у довготривалому ремонті. Є ще човен-мішень „СС-226” (проект 690, 1968 р. будови), але це не бойовий корабель, до того ж він не має акумуляторних батарей. Нині єдина грізна підводна сила на чорноморському театрі – турецькі підводні човни, яких налічується 19 одиниць: 5 субмарин – застарілі човни, побудовані в США в 1944 і 1952 рр. (їх використовують з навчально-тренувальною метою), 6 порівняно

військово-історичний альманах

нових субмарин типу 209/1200 і 8 найновіших човнів типу 209/1400 (перші з них озброєні вісьмома торпедними апаратами з боєзапасом 14 торпед, другі несуть на борту по 10 торпед і по 4 крилаті ракети „Суб-Гарпун” з далькістю лету 110 км).

Тим часом ВМС України, зокрема їхнім підводним силам, є що захищати на Чорному морі. Для прикладу можна назвати приблизно півтора десятка українських плавучих нафтобурових платформ, це стратегічні цілі для будь-якого ворога. З дистанції близько 100 км підводний човен супротивника може безкарно атакувати ракетами ці платформи й спричинити в прилеглому районі екологічну катастрофу. Протиставити такій загрозі нині немає чого, а покладатися й надалі на тимчасову відсутність потенційного супротивника неадекватно й небезпечно.

На одному з цьогорічних брифінгів головнокомандувач ВМС України віце-адмірал Ігор Князь повідомив, що плани розвитку збройних сил передбачають у складі ВМС один-два підводні човни. Один потрібен для виконання бойових завдань, а другий – для підготовки екіпажів (йдеться про ПЧ „Запоріжжя”).

Те, що ВМС України повинні набути ще кілька субмарин, не викликає сумнівів. Справу гальмує брак коштів. У разі цільового виділення їх урядом України постане інше питання: де купувати потрібні субмарини? Можна замовити сучасні дизельні підводні човни родини „Амур” у Росії, але це досить проблематично, бо російські

корабельні перевантажені іноземними замовленнями. Набагато реальніший варіант купівлі або оренди дизельних підводних човнів в одній з країн НАТО, зокрема ще й тому, що Україна орієнтується в розвитку збройних сил на стандарти цього блоку. Скажімо, Німеччина має 12 човнів типу 206 і 206 А (побудовані в 1973 – 1975 рр.), Греція – 4 човни типу 209/1100 (побудовані в 1971 – 1972 рр.) і 4 човни типу 209/1200 (побудовані в 1979 – 1980 рр.). Ці човни вони виводитимуть з експлуатації у зв'язку з надходженням нових субмарин. Придбання субмарин у Німеччині або Греції – цілком реальне й приступне щодо можливих витрат розв'язання проблеми. При цьому треба враховувати, що Україні для охорони кордонів потрібні не 1 – 2, а щонайменше 4 – 5 підводних човнів.

ПРИМІТКИ

- 1 При написанні статті використано матеріали історичного журналу підводного човна „Запоріжжя” ВМС України та відомості з таких видань: История отечественного судостроения. – Санкт-Петербург, 1996. – Т. 5. – С. 137–139; Кузин В.П., Никольский В.И. Военно-морской флот СССР. 1945–1991. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 88–95; Павлов А.С. Военные корабли СССР и России. 1945–1995. – Якутск, 1994. – С. 46, 47; Широков А.Б. – Советские подводные лодки послевоенной постройки. – Москва, 1997. – С. 63–69; Jane's Fighting Ships. – 2000.

ВЕКСИЛОЛОГІЯ. ЕМБЛЕМАТИКА

Андрій СОВА

СИМВОЛІКА ТОВАРИСТВА „СІЧ”

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувалися в Галичині бурхливим розвитком політичних, культурно-освітніх, господарських, спортивних, військових та інших товариств і організацій, які відіграли помітну роль у формуванні національної свідомості українців. Особливо спричинилися до цього товариства „Січ”¹. Саме січова молодь стала основою першої в новітній історії України добровільної військової формації – Легіону Українських січових стрільців (УСС), який відновив збройну боротьбу за українську державність і позитивно вплинув на весь подальший хід національного розвитку.

Символіка товариства „Січ” у Галичині не була предметом фахового дослідження. Радянська історіографія історію „Січі”, а поготів її символіку – не висвітлювала, бо товариство вважалося „буржуазно-націоналістичним”. Лише в 1990-х рр. з’явилася змога дослідити історію й діяльність товариств „Січ” на теренах Галичини, Буковини, Закарпаття та інших українських землях. Проте і в сучасних публікаціях І. Андрухова, А. Доценка, М. і Н. Лазаровичів, Г. Приступи й О. Винничука, Б. Тро-

фим’яка² та інших викладається більше історія українських молодничих товариств і організацій, а про їхню символіку йдеться лише побіжно й принагідно.

Ідея заснування пожежно-гімнастичних товариств „Січ” належить коломийському адвокату Кирилові Трильовському³. 1900 року він заініціював їх створення, а потім очолив січовий рух. Постать К. Трильовського вплинула на характер і напрям діяльності січової організації, недарма його називали Січовим Батьком.

Перший осередок товариства „Січ” засновано на загальних зборах у с. Заваллі 5 травня 1900 р. Цьому передувала невдала спроба, про яку К. Трильовський писав так: „Першу „Січ” я старався оснувати зимою з 1899 на 1900-й рік в селі Устя, над Прутом”⁴. Однак статут цієї організації Галицьке намісництво тоді відхилило, бо йшлося про січову символіку (зокрема січові ленти), на яку намісництво вимагало окремого дозволу. К. Трильовський, розуміючи, що цього навряд чи пощастить домогтися, подаючи статут для товариства „Січ” у Заваллі, вилучив статті про січову символіку й таким чином

військово-історичний альманах

уник поновної заборони. Статут „Січі” в Заваллі був прийнятий рескриптом Галицького намісництва 8 березня 1900 р. (ухвала № 16995)⁵.

Завдяки активній діяльності К. Трильовського січовий рух охопив чимало сіл Снятинщини, Городенківщини, Коломийщини та Косівщини, а згодом поширився на значній території Галичини, Буковини й Закарпаття, а також за кордоном.

Важливе значення в справі поширення січових ідей мала січова атрибутка, одним з головних елементів якої був прапор. Спочатку статут „Січі”, з огляду на згадані труднощі з одержання дозволу, не передбачав прапора для товариства. Але К. Трильовський усіма можливими способами намагався масово вводити прапори у вжиток „Січей”. Достеменно не відомо, яка була кількість січових прапорів, однак використання їх січовими осередками навіть на початках було непоодиноким, а пізніше, за намісника Галичини Міхала Бобжинського (1908 – 1913 рр.), стало масовим явищем.

У першому випуску календаря „Запорожець” на 1904 р., що його редагували К. Трильовський і І. Чупрей, подано опис січової хоругви (прапора). Згідно з цим описом, хоругва мала розмір 120x200 см⁶. З лицевого боку на малиновому полотнищі було зображення одного з видатних українських державних або громадсько-політичних діячів, на-

приклад Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Юрія Федьковича, або „руський” герб – лев, що спирається на скелю. Над зображенням напис „Січ в...” (замість крапок мала бути назва конкретної місцевості). На зворотному боці хоругви – січовий знак: „восьмикутна зірка, у середині якої зображення двох рук, які „в братерській злуці” тримають серп”. „Есть се такий знак, – зазначалося в календарі, – як сей, що поміщений на першій стороні (тобто восьмипроменева зірка – А. С.) отсего календаря, лише без букв Р. П.”⁷ Також на цьому боці був напис „В єдності сила!” або „Бодрімся!” На держак (завдовжки 3,5 м) над полотнищем під гострою посрібленою або позолоченою верхівкою прив’язували синьо-жовту стрічку з відповідним вишиваним написом. Повітові січові отамани мали дбати про те, щоб зображення на прапорах товариств „Січ” їхніх повітів по змозі не повторювалися й таким чином під час січових свят давали немовби перегляд української історії. Розповіді про українських діячів, зображених на прапорах, були обов’язковими для членів товариства. Зображення святих на прапорах січові товариства не використовували⁸. Це було пов’язане з кількома міркуваннями. По-перше, у січовому товаристві вважалося, що святих належить зображувати лише на церковних хоругвах. А по-друге, як

*Комітет
шостого
січового
свята в
Снятині.
12 липня
1912 р.*

обґрунтовувалось в одній з тогочасних публікацій, „малювати на січових прапорах святих, – се не лише глупе, але прямо нерелігійно. Се ж не означає великої пошани для святця, коли його таскається на [с]получені з танцями фестини і т. ін.”⁹

Більшість зображень на січових прапорах виконували місцеві художники-аматори, тож були вони не завжди високої мистецької вартості. Окремі заможні осередки винаймали для цієї справи професійних художників. Серед них був і Ярослав Пестрак, видатний український мистець – родом з покутського містечка Гвіздця, автор чудових картин з життя селян на Покутті¹⁰. Починаючи з 1910 р., повітові „Січі” використовують синьо-жовті прапори з малиновими стрічками.

В останні роки перед Першою світовою війною „Січ” організовує прапорові свята і в цей час з’являється

велика кількість прапорів. Однієї неділі на початку червня 1914 р. на площі „Сокола-Батька” у Львові відбулося велике повітове січове свято, на якому львівській „Повітовій Січі” вручено прапор. Він був малинового кольору, обведений синьо-жовтими трикутниками, з вигнутим з одного боку портретом славного козацького полковника Івана Богуна, а з другого – гербом Києва (святий Михаїл), гербом Галичини (Лев) і січовою емблемою (восьмипроменева зірка) під ними¹¹.

„Січ” у с. Красноставцях Снятинського повіту мала портрет гетьмана Петра Дорошенка¹². Зображення гетьмана І. Мазепи було на прапорі „Січі” с. Камінного Надвірнянського повіту. Ось як цей прапор згодом описував очевидець: „Пригадується, що десь року 1911 або 1912 відбувся величавий здвиг [...] майорили січові прапори. Між ними най-військово-історичний альманах

*Генеральна
старшина
Українсько-
го січового
союзу
у Львові.
1912 р.*

кращий – села Камінного – малинового цвіту, на якому з одної сторони красувався великий портрет гетьмана Івана Мазепи, на другій дві руки держали кріпко серпа”¹³. Повітова „Січ” у Коломії теж мала на прапорі портрет І. Мазепи¹⁴.

На шосте січове свято, що відбулося в липні 1912 р. в м. Снятині, К. Трильовський привіз прапор з прозорої тканини, який його коштом виготовила одна віденська фабрика. Це було прямокутне полотнище червоного кольору з шестисантиметровою лиштвою, складеною з синіх і жовтих трикутників¹⁵. Крізь прозору тканину посередині полотнища з обох боків було видно січову восьмипроменеву зірку жовтого кольору, а в ній дві руки, які тримають серпа (з другої сторони серп проглядався як повернений в інший бік). З-поміж січових прапорів належить виділити прапор „Січі” з Ясениці-число 2, 2004 р.

Сільної, що неподалік Дрогобича. До жовтня 1917 р. це був прапор Легіону УСС¹⁶.

Привертала увагу врочиста церемонія посвяти прапорів. У держак прапора, як і в товариствах „Сокіл” та „Пласт”, забивали цвяшки. Прапор вручав на святкових зборах почесний Січовий Батько, а почесна Січова Мати пов’язувала січові стрічки. Кожен січовик „прирікав на козацькому звичаї” берегти його, відтак увесь кіш проходив урочистим маршем біля прапора¹⁷. Церемонію вручення прапора хорунжому закінчував січовий хор співом українського національного гімну „Ще не вмерла Україна”.

Щоб товариство „Січ” могло використовувати в походах січову атрибутику, треба було мати окремий письмовий дозвіл від староства. Дуже часто траплялося так, що із заборону котрогось із січових осередків

влада забирала в січовиків їхнє майно, у тому числі й прапори. Зокрема 7 вересня 1906 р. комісар Калуського повіту заборонив діяльність найкращої в повіті „Січі” с. Хотіння й конфіскував з приміщення „Прогресу” січовий прапор, козацькі шапки та ін.¹⁸ Такі випадки стали масовими за намісника Галичини Анджее Потоцького (1903 – 1908 рр.).

Гордістю січовиків були січові ленти („ленту” в цьому контексті не слід плутати зі „стрічкою”; стрічкою в той час називали малу синьо-жовту відзнаку, яку носили на лівому боці грудей з нагоди українських національних свят; також були стрічки до прапорів). Ще починаючи з 1910 р., січовики використовували червоні ленти, які виготовляли з такої самої тканини, з якої робили пошивки на подушки. 1902 року на першому січовому святі в Коломиї з’явилися ленти з сатини, і лише з осені того ж року, з ініціативи керівника товариства „Січ” К. Трильовського, почали вживати вовняні ленти¹⁹. Січові вовняні ленти носили через праве плече і зав’язували з лівого боку над стегном. Лента кошового була синьо-жовта, осавула – синя (по обох краях вона мала жовті паски завширшки 1,5 см), писаря – синьо-червона, скарбника – жовто-червона. Четарі носили червоні ленти з пасками по боках, як в осавула: перший четар – з синіми пасками, другий – з зеленими, третій – з жовтими, четвертий – з чорними. Хорунжий мав синьо-

жовто-синю ленту. Рядовий січовик мав темно-червону (тобто малинову) ленту завширшки 10 см, а кошовий і хорунжий носили ленти шириною 12 см. На кожній ленті був напис „Січ” в ...” (зазначалася назва місцевості). Сурмач і барабанник мали ленту чорну з червоними пасками обабіч, ад’ютанти (прибічники) носили сині ленти, обозний – зелено-червону²⁰. Організацією виготовлення й поширення січових лент, а також інших січових атрибутів – топирців, медалей, прапорів, червоних „січових пер”, січових одностроїв тощо – займався активний діяч січового руху Ярослав Вінцовський (відомий ще як композитор і хоровий диригент Ярослав Ярославенко), а також один з помічників К. Трильовського Лесь Пушкар²¹. Однак з набуттям атрибутики виникали й певні труднощі. Приміром, „Січ” у с. Чернівці Станіславівського повіту станом на 5 січня 1908 р., проіснувавши три роки, не спромоглася забезпечити своїх членів січовими лентами²².

Січові ленти були дуже популярними, ними навіть відзначали видатних українських діячів. Скажімо, коли в 1913 р. у Львові святкувався день народження Івана Франка, К. Трильовський вручив йому січову ленту²³. Він також був найменований почесним членом „Січі”.

Згодом нові відзнаки доповнили однострій січовиків. Звертаючись до них у календарі „Запорожець” на 1908 р., К. Трильовський закликав: військово-історичний альманах

„Крім лент січових, не забуваймо, браття, на січові медалі (з Шевченком), на січові зірки та червоні радикальні пера”²⁴. Його пізніші спогади допомагають з’ясувати щЧ саме було зображено на січових медалях. Згадуючи про Юру Соломійчука-Юзенчука (кошового товариства „Січ” у Жаб’ї), він писав, що той носив на грудях дві медалі: одну із зображенням Т. Г. Шевченка, другу – Б. Хмельницького²⁵. Найпоширенішими були медалі з двома зображеннями: на аверсі – Т. Шевченка (із зазначенням років його життя), на реверсі – січової емблеми²⁶. Медалі часто виготовляли місцеві умільці в домашніх умовах з дешевого металу, тому вони не завжди

Січовики в одностроях. Не пізніше за 1914 р.

відзначалися високою художньою вартістю. Втім були й високоякісні медалі, зокрема з срібла, якими січовиків нагороджували за активну роботу в товаристві.

До обов’язкових належала відзнака з січовою емблемою – восьмипроменевою зіркою, у середині якої дві руки, стискаючи одна одну, тримали серп. Цю відзнаку вперше впроваджено в широкий обіг заходами К. Трильовського на вічі радикальної партії 5 жовтня 1900 р.²⁷

Січова емблема вказувала на селянський характер організації. Її використовували на металевих відзнаках, прапорах, бланках і печатках

Печатка товариства „Січ” у Коломії

товариства. З обох боків серпа були в металі витиснуті літери „Р. П.” (радикальна партія), бо спершу „Січі” мали радикальний характер. А коли пізніше осередки почали виникати і в нерадикалізованих повітах, ці літери змінено на „У. С. С.”, тобто Український січовий союз (створений у Львові в грудні 1912 р.)²⁸. Тут варто зазначити, що УСС був центральним осередком „Січі” (як „Сокіл-Батько” у соколів), а ще раніше, у 1908 р., як центральний орган постав Головний січовий комітет. Його члени мали січові ленти з написом „ГСК”.

Серед січових відзнак були і ювілейні. У 1914 р. за задумом Івана Боберського інженер Роман Грицай створив відзнаку для ювілейного Шевченківського здвигу, що відбувся у Львові 28 червня 1914 р.²⁹ Ця відзнака мала форму трикутника з півкругом на кожній стороні, де було вміщено аббревіатури товариств, які організовували здвиг: СБ, УСС, СТУ, тобто „Сокіл-Батько”, Україн-

ський січовий союз і спортове товариство „Україна”. В середині трикутника був напис: „Шевченковий здвиг 1914, 28. VI”. Цю відзнаку випущено у Відні коштом „Сокола-Батька” й Українського січового союзу. Тираж, як на той час, був досить великий – 10000 штук з білого металу і 100 штук з міді. Розмір відзнаки становив 35х35 мм. Форму трикутника взято для того, щоб кожен, прикріплюючи відзнаку до одягу, міг повернути її так, аби назва його товариства була згори.

Використання прапора й носіння відзнак членами організації „Січ”, згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 10 вересня 1895 р. № 27152, потребувало окремого дозволу. Те, що такого дозволу „Січ” не мала, стало формальною причиною для переслідування її владою. 1902 року галицький намісник у своєму обіжнику звертав увагу повітових старост і дирекції поліції на діяльність „Січей”, а також просив повідомляти про політичні заходи організації. У листопаді 1903 р. з’являється перший обіжник намісництва, що застерігав староства перед небезпекою дальшого неконтрольованого зростання „козацьких” товариств, які всупереч своїм статутним цілям „проводять політичну агітацію, перебуваючи під керівництвом руських радикалів”, влаштовують „військову муштру” й походи. Старостам було наказано забороняти товариства, що виходять

військово-історичний альманах

за межі приписів своїх статутів, а головне не дозволяти так звані корпоративні відзнаки³⁰. Такі обіжники намісництво надалі видавало кожного року, а в 1907 р. заборону носити січові ленти підтвердило своїм рескриптом Міністерство внутрішніх справ у Відні.

Щодо обмеження діяльності „Січей” показовий таємний обіжник, що його в червні 1904 р. видав намісник А. Потоцький. Там по пунктах розписано напрями діяльності товариства й методи боротьби з ним. Загалом вони зводились до трьох заборон. Найперше повітові старости були зобов’язані видати на підставі § 7 цісарського розпорядження від 20 квітня 1854 р. (кодекс законів № 96, руською мовою*) і оголосити осередкам „Січі” заборону носити під час масових виступів і зборів без окремого дозволу будь-які відзнаки або прапори. Порушення цієї заборони підлягало грошовій карі від 2 до 200 корон або карі арештом від 6 годин до 14 днів, передбачених § 11 того ж цісарського розпорядження³¹. Щоправда, при цьому додавалося, що „Січі” мали право використовувати відзнаки й прапори під час вправ і пожеж, але прохання про дозвіл з додачею кольорових ескізів відзнак і прапорів повинні були подати до староства за три дні наперед³². Друга заборона стосувалася організації фестинів і походів січовиків. Для цього також потрібен був спеціальний дозвіл від староства. число 2, 2004 р.

Січовий хорунжий

Третя заборона, сформульована в обіжнику, була особливо дискримінаційна. Йшлося про те, що якби „Січі” звернулися з проханням надати їм дозвіл використовувати відзнаки й прапори, „то на такі заяви, з огляду на панівні відносини, треба відповідати негативно (не покликаючись на цей обіжник). А як виняток, тим товариствам „Січ”, поступЧвання яких було досі абсолютно легальним, можна дозволити, до відкликання, вживати відзнаки, але тільки під час гасіння пожеж”.

Проте ні циркуляри, ні арешти, ні переслідування, ні інші обмеження не зламали духу січової організації. Рік у рік кількість осередків „Січі” зростала. Для прикладу, 1913 року налічувалось понад 900 осередків товариств з 80000 членів³³. У травні 1908 р. з нагоди січового з'їзду в Станіславові газета „Громадський голос” писала: „Постановлено також, щоби без огляду на старання радикальних послів о знесення наказу січових лент народ сам через масове ношення тих лент зробив проведення того наказу неможливим. Коли 2 або 3 січовики покажуться публічно в лентах, то очевидно легко їх імена записати і їх покарати, але коли тисячі січовиків буде рівночасно ленти носити, то годі буде староствам тисячі людей тягати по термінах і засаджувати до арешту. Впрочім, тисячі таких виробів карних мусили доказати парламентаві і центральному урядові, що наказ лент є не тільки глупий, але і не дасться перевести”³⁴. За січовими наказами, „Хто в ленті, мусить стати до походу. Впрочім всі в лентах мають стати в ряд і слухати старшини свого коша”³⁵. Ці накази виконувалися вправно, без заперечень і з завзяттям.

За носіння лент було покарано тисячі людей – як грошовими штрафами, так і арештами. В самій тільки Саджавці Надвірнянського повіту за це побували під арештом 56 осіб. 1904 року гуцули із с. Устерік пере-

ховувалися в лісах від каральних загонів упродовж тривалого часу³⁶. Переслідування торкалися чи не всіх аспектів діяльності січових осередків. Доходило до абсурду, коли, наприклад, січовиків змушували вкорочувати ручки дерев'яних топирців. Тут варто зазначити, що подібні топирці, та ще й із залізною ручкою, так звані цюпаги, носили польські гуралі в околицях Закопаного. А члени польського „Сокола” в той час вільно використовували для своїх вправ булави й списи з металевими наконечниками, які були набагато небезпечніші для людей, ніж дерев'яні січові топирці. І. Чупрей щодо січових лент писав: „Самі собою відзнаки – річ маловажна, однак коли вони притягають на все байдужих і темних людей до товариства, до організації, тоді й марна лента набирає особливого значіння”³⁷.

Великого поширення у вжитку членів товариства набули січові марки. Їх випустила радикальна партія, до якої належав К. Трильовський, щоб зібрати кошти на організаційні потреби. Марки використовували в повсякденній роботі січової організації: на листах, документах. Їх рекомендувалося також уживати на одностроях, зокрема парубкам наклеювати на стяжки для капелюхів, а дівчатам носити з квітками на голові³⁸. На марках розміром 17х23 мм були портрети українських громадсько-політичних діячів та національних героїв – М. Павли-

військово-історичний альманах

Марки Селянського фонду

ка, М. Драгоманова, Т. Шевченка та ін., а також січова емблема³⁹.

Як уже згадувалося, січовики мали однострої. Спочатку використовували національне вбрання. З весни 1910 р. в „Січах” заведено однострої для тих осередків, особливо міських, які не мали національного вбрання. До січового однострою належали: широкі синьо-сірі штани, заправлені в чоботи, і така сама чимерка з червоними закарвашами, вишивана червоними шнурками на зразок гуцульських узорів; попід пагони на раменах і через плечі та груди йшов грубий шнурок, яким послуговувалися, вдягаючи чимерку наопашки. Невід'ємними елементами однострою були також вишивана сорочка й темно-синій пояс – завширшки такий, як і лента. Якщо чимерку вдягали наопашки, то ленту носили на сорочці. На голову січовики надівали чорну суконну шапку з червоним шликом, опущеним на лівий бік. Спереду шапки січовою зіркою кріпили червоне перо⁴⁰. До 1912 р. січовики мали не чорну, а сіру шапку⁴¹. Однак і пізніше її могли надівати нарівні з чорною.

Значне зацікавлення в спадщині товариства „Січ” викликає сфрагістичне число 2, 2004 р.

тичний матеріал. У фондах Центрального державного історичного архіву у Львові й Державного архіву Івано-Франківської області збереглася велика кількість різних формою, легендою і зображенням відтисків печаток. Символічно, що до нашого часу дійшла печатка першої „Січі” з написом: „Січ у Заваллі”⁴².

Умовно всі січові печатки можна поділити на дві групи. Перша – печатки центральних відділів товариства – Головного січового комітету, „Повітової Січі” у Львові, а також Українського січового союзу. Ці печатки круглі, з різними зображеннями. Так, на печатці Головного січового комітету зображення таке ж, як і на емблемі товариства „Січ”, а саме: дві з'єднані в потиску руки тримають серп⁴³. Зображення було без січової зорі. Натомість на печатці „Повітової Січі” у Львові використано елементи військової атрибутики: ядра, гармати, прапори, шаблі, бунчуки тощо⁴⁴. Козацькі символи фігурують на печатці Українського січового союзу. На ній зображено козака з мушкетом⁴⁵.

Друга група – це печатки міських та сільських осередків. Тематично їх можна поділити на три підгрупи:

1) Печатки округлі, еліптичні й без зображення⁴⁶; 2) Печатки із зображенням двох з'єднаних у потику рук у восьмипроменевій зірці та без неї (часом до зображення додавали ще літери Р. П.)⁴⁷; 3) Печатки з особливим зображенням. Наприклад, печатка „Січі” в Чортківцях-Великих – з гербом Галичини (лев у короні повернений уліво), „Січі” в Корчині – портретом Т. Шевченка в центральному колі⁴⁸. Проте такі зразки трапляються рідко.

Будь-які святкування й виступи українських січовиків супроводилися виконанням Січового маршу „Гей, там на горі „Січ” іде!”, що його написав К. Трильовський.

Під час Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. осередки „Січі” з Галичини поширилися на інші території України, що свідчило про велику популярність січової ідеї. Новоутворені осередки мали свою символіку. Так, у § 7 статуту українського гімнастичного товариства „Січ” у Кам'янці-Подільському (1919 р.) зазначалося: „Товариство має право мати свій прапор, печатку, членські відзнаки і однострій зразків, ухвалених загальними зборами Товариства [...]”⁴⁹.

Занепале в роки Першої світової війни товариство „Січ” відродилося в Галичині на початку 1920-х рр. Робота тоді спрямовувалась головним чином на відновлення колишніх осередків⁵⁰. Знову в походах, під час виконання вправ січовики використо-

ували свої відзнаки, прапори та іншу традиційну атрибутику. Однак польська влада не хотіла допустити розвитку „Січі”. На початку 1923 р. видано було розпорядження, згідно з яким усі передвоєнні товариства, що на той час ще не відновили своєї діяльності, вважалися нечинними. У червні 1925 р. відбулось у Львові останнє січове свято, а в травні наступного року „Повітову Січ” у Львові закрито. Варто зазначити, що найдовше проіснувала „Січ” у с. Горбачах Львівського повіту. Тільки восени 1930 р. під час „пацифікації” знищено й цей останній осередок галицького січового товариства⁵¹.

Ще за часів існування „Повітової Січі” у Львові січова старшина, щоб зберегти організацію, подала на затвердження владі проекти статутів товариств під різними назвами – „Січ” (с. Сороки), „Луг” (с. Підберізіці) й „Братство” (с. Глуховичі). Львівське воєвідство затвердило статут товариств „Луг” і „Братство” й відкинуло статут товариства „Січ”.

25 березня 1925 р. утворено перше „Руханкове товариство і сторожі огневої Луг” у с. Підберізіцях Львівського повіту. Великих зусиль до цього доклав Роман Дашкевич – колишній кошовий львівської „Повітової Січі” й колишній полковник київських Січових стрільців. „Луги”, як і „Січі”, ставили за мету виховувати українську молодь, а також допомагати громадянам у випадку пожеж і стихійних нещасть.

військово-історичний альманах

Таким чином на руїнах „Січей” виникла нова, лугова організація, яка швидко поширилася в Галичині. Цьому сприяла й назва товариства, пов'язана з історичними традиціями козащини, оскільки давня історія Січі починалася з Великого Лугу. В умовах польської окупації в діяльності „Лугу” дістала своє продовження ідея колишньої січової організації.

На тлі Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. і подій наступних десятиріч стала очевидною та велика роль, яку відіграла „Січ” у процесах національного освідомлення українського населення Галичини. Використовуючи національні традиції й національні символи, січові товариства сприяли національно-патріотичному вихованню української молоді, плеканню в неї бойового духу. Було створено своєрідну символіку, що відображала українську традицію. Вміщені на січових прапорах та інших атрибутах портрети українських гетьманів, громадсько-політичних діячів, письменників символізували традиціоналізм товариства, яке передавало сучасникам героїчний дух кількох епох історії України. Популярність серед загалу січових лент свідчила, що ідея „Січі” дістала широку підтримку. Пропагуючи українську ідею, зокрема через символіку, товариство підготувало цілу когорту самовідданих борців за Українську незалежну соборну державу.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше див.: Якимович Б. „Гей, „Січ” іде, красен мак цвіте!”: (До 100-річчя заснування галицьких „Січей”) // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 6 – 23.

² Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: (Короткий історичний нарис). – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.; Доценко А. Українські громадсько-патріотичні організації „Січ” і „Сокіл” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 листопада 1996). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 123 – 127; Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських січових стрільців // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10 – 12 листопада 1994 року): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 48 – 50; Приступа Г., Винничук О. Ставлення польських владних структур до січового руху в Галичині // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – С. 127 – 130; Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні: (З початку 30-их років ХІХ ст. до 1939 р.) // Визвольний шлях. – 1997. – Серп. – Кн. 8 (593). – С. 963 – 981.

³ Кирило Трильовський (літературні псевдоніми – Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий Батько та інші; 6.05.1864 – 19.10.1941) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист,

видавець. Організатор січового й січово-стрілецького руху в Галичині.

⁴ Трильовський К. З мого життя...: (Уривок зі спогадів) // Гей, там на горі „Січ” іде!..: Про пам’ятна книга „Січей” / Збір. і упоряд. Петро Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С. 15.

⁵ Статут товариства гімнастичного і сторожі огневої „Січ”. – Коломия, 1908. – С. 3; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів). – Оп. 25. – Спр. 1240. – Арк. 5.

⁶ Січові звичаї // Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1904. – Коломия, 1903. – С. 94.

⁷ Там само.

⁸ Соколи а Січі // Запорожець: Календар для народу на рік звичайний 1911 / Улож. К. Трильовський і І. Чупрей. – Коломия, 1910. – С. 160.

⁹ Кл. Об. У Січі, у Січі єднаймось, брати! // Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1912 / Улож. К. Трильовський і І. Чупрей. – Коломия, 1911. – С. 224, 225.

¹⁰ Трильовський К. З мого життя... – С. 26.

¹¹ Дашкевич Р., Ничка Г. Товариство „Повітова Січ” у Львові // Гей, там на горі „Січ” іде!.. – Едмонтон, 1965. – С. 234.

¹² Трильовський К. З мого життя... – С. 26.

¹³ Гільтайчук М. Історична довідка села Камінного // Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 601.

¹⁴ Трильовський К. Гей! Там на горі „Січ” іде!..: Уривок зі спогадів // За волю України: Історичний збірник УСС: В 50-ліття збройного виступу Українських січових стрільців проти Москви. 1914 – 1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 83.

¹⁵ Трильовський К. З мого життя... – С. 49; Січові вісти. – Львів, 1913. – Лют. – берез. – Ч. 2 – 3. – С. 21.

¹⁶ Лазарович М., Лазарович Н. Зазнач. праця. – С. 49.

¹⁷ Січові звичаї. – С. 97.

¹⁸ Трофим’як Б. Зазнач. праця. – С. 964.

¹⁹ Кл. Об. У Січі, у Січі єднаймось, брати! – С. 221, 222.

²⁰ Трильовський К. З мого життя... – С. 14.

²¹ Там само. – С. 22; Запорожець: Календар для народу на рік звичайний 1913 / Улож. К. Трильовський і І. Чупрей. – Коломия, 1912. – С. 1.

²² Громадський голос. – Львів, 1908. – 27 січ. – Ч. 6. – С. 3.

²³ Залеський О. З мого життя // Альманах Станіславівської землі. – Т. 2. – С. 126.

²⁴ Кирило [Трильовський]. Добре слово до добрих людей // Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1908. – Коломия, 1907. – С. 161.

²⁵ Трильовський К. З мого життя... – С. 36.

²⁶ Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1908. – С. 201.

²⁷ Кл. Об. У Січі, у Січі єднаймось, брати! – С. 224.

²⁸ Трильовський К. З мого життя... – С. 15.

²⁹ Сова А. Роль Івана Боберського у розробці символіки українського товариства „Сокіл-Батько” у Львові // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків; Львів, 2003. – № 5. – С. 28.

³⁰ Доценко А. Зазнач. праця. – С. 126.

* Руська мова – офіційна в той час у Галичині, Буковині й на Закарпатті назва української мови.

³¹ Нова Січ. – Станіславів, 1904. – 24 черв. – Ч. 26. – С. 3.

³² Січові вісти. – Львів, 1912. – Трав. – Ч. 5. – С. 16.

³³ Жарський Е., Трильовський П. „Січ” // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2846.

³⁴ Громадський голос. – Львів, 1908. – 2 трав. – Ч. 29. – С. 1.

³⁵ Січові вісти. – Львів, 1912. – Черв. – Ч. 6. – С. 2.

³⁶ Приступа Г., Винничук О. Зазнач. праця. – С. 129; Про січовий рух // Запорожець: Календар для народу на рік звичайний 1921 / Улож. К. Трильовський. – Відень, 1921. – С. 32.

³⁷ Чупрей І. Січовий рух на австрійській Україні // З Великого часу: Український альманах з 98 ілюстраціями. – Київ; Львів; Відень, 1921. – С. 211.

³⁸ Товариші! // Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1904. – С. 90.

число 2, 2004 р.

³⁹ Кирило [Трильовський]. Добре слово до добрих людей. – С. 159.

⁴⁰ Про січовий рух // Запорожець: Календар для народу на рік звичайний 1921. – С. 22, 23; В справі січового однострою // Запорожець: Календар для народу на рік звичайний 1913 / Улож. К. Трильовський і І. Чупрей. – Коломия, 1912. – С. 140 – 144.

⁴¹ Січові вісти. – Львів, 1912. – Трав. – Ч. 5. – С. 1, 2.

⁴² Ярош Я. За волю України воювали... // Україна. – 1990. – № 49 – 50 (1765 – 1766). – С. 11.

⁴³ ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 1240. – Арк. 3; Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 2.

⁴⁴ Там само. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 39.

⁴⁵ Там само. – Арк. 37, 38.

⁴⁶ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 439. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1; Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 493. – Арк. 27; Ф. 847. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 443.

⁴⁸ Там само. – Ф. 847. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 157, 473.

⁴⁹ Гречило А. Українська спортивна емблематика: повернення до традицій? // Знак. – Львів, 1993. – Трав. – Ч. 1. – С. 7; Устав українського руханково-стрілецького товариства „Січ”. – Кам’янець, 1919. – С. 6.

⁵⁰ Січовий голос. – Коломия, 1919. – 19 січ. – Ч. 3. – С. 4.

⁵¹ Дашкевич Р., Ничка Г. Зазнач. праця. – С. 248.

ФАЛЕРИСТИКА

Віталій МАНЗУРЕНКО

ЗАГАДКА УКРАЇНСЬКОЇ ФАЛЕРИСТИКИ: НЕВІДОМІ УКРАЇНСЬКІ ВІДЗНАКИ

Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ ст. зродив багато питань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді. Щобільше – постають питання, пов'язані, зокрема, з виявленням не відомих дотепер українських відзнак та нагород загадкового походження. У збірках музеїв і приватних колекціонерів несподівано знаходять відзнаки, про які історики не мали раніше жодної гадки.

У фалеристичній збірці відомого українського колекціонера, члена фалеристичних і нумізматичних товариств багатьох країн Америки і Європи доктора Юрія Сас-Подлуського з Чикаго (США) є ордени, медалі та інші військові відзнаки з цілого світу. Та особливо збирача свого часу цікавила українська тематика. У його колекції можна побачити орден Залізного Хреста армії Української Народної Республіки, орден Симона Петлюри, Хрест Легіону Українських січових стрільців, Воєнний Хрест Української Народної Республіки, шапкові відзнаки УСС-ів, УГА й УНР, відзнаки

1-ї УД УНА й УПА, а також багато відзнак українських комбатантських організацій. Саме він розшукав пропам'ятний Хрест Директорії УНР, виданий для вояків у десятиліття самостійності й соборності України¹. В червні 1967 р. за проектом Ю. Сас-Подлуського колишній Голова Сейму Карпатської України Августин Штефан затвердив і апробував Хрест Карпатських Січовиків для вояків Карпатської Січі². Цей хрест у кількості 100 штук особисто замовив Ю. Сас-Подлуський в Австрії й доставив до Чикаго для подальшого вручення відзначеним³.

Серед великого масиву унікальних українських нагород у колекції відомого збирача зберігається понад двадцять відзнак, про які не згадувалося до цього часу в жодному відомому нам історичному джерелі.

З історії національно-визвольних змагань відомо, що після тривалих боїв з Червоною армією значна частина військ УНР мусила 21 листопада 1920 р. перейти через Збруч і була інтернована польською владою. Українських вояків розмістили в

Юрій Сас-Подлуський
(ліворуч)

спеціально створених таборів у містах Вадовіце, Пйотркув, Ланьцут, Стшалкув, Александер Куявський, Щепорно. Незважаючи на важкі умови інтернування й непевність дальшої долі, рядовики і старшини української армії були сповнені прагнення продовжувати боротьбу й підтримували в таборах високий бойовий дух, готувалися до майбутніх боїв за визволення українських земель. Свідченням цього є створення проекту емблем для організованих у таборах інтернування окремих військових загонів. Цей

проект виявлено серед документів Центрального архіву Війська Польського у Варшаві. Усі емблемні знаки передбачалося виготовляти з металу жовтого кольору⁴.

Можна висловити припущення, що крім цього віднайденого проекту емблем родів зброї тоді було розроблено проекти й виготовлено військові відзнаки, наявні в колекції Ю. Сас-Подлуського.

На те, що ці відзнаки спроектовано й виготовлено в одному з таборів для інтернованих українських вояків на території Польщі, вказує

напис MAJDANSKI на закрутці однієї з них (світлина 1). Очевидно, це прізвище одного з польських майстрів, що виготовляв військові відзнаки під час Першої світової війни й на початку 1920-х рр. Якщо цю закрутку не долучено пізніше до знака, можна припустити, що у виготовленні її брав участь польський майстер – можливо, в співавторстві з українським проектантом. За методом виготовлення знаки мають спільне походження, а судячи з дизайну – це розробки одного проектанта і належать вони до так званих проектних знаків.

Знаки умовно можна поділити на дві групи. На кожній відзначі першої групи (світлина 2, 3, 4, 5) є загальне зображення лева в щиті, що двома верхніми лапами спирається на його правий край. Таке зображення, але з

левом, поверненим в інший бік, вміщено на відзнаках Українських січових стрільців, що їх у 1914 – 1917 рр. випустила Центральна управа УСС у Відні⁵. Гадаємо, знаки зі збірки Ю. Сас-Подлуського мають стосунок до Західноукраїнської Народної Республіки. На них лев повернений у свій правий бік – як вимагав зображувати його п'ятий артикул ухваленого 13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою „Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії”. У цьому артикулі, що мав назву „Герб і прапор”, проголошувалося: „Гербом Західноукраїнської Народної Республіки є Золотий Лев на синьому полі, обернений у свою праву сторону”⁶.

На перший погляд, додаткове пояснення про те, що лев повинен бути „обернений у свою праву сторону”, видається зайвим, бо, згідно з правилами геральдики, гербові тварини повинні бути завжди повернені в т. зв. праву геральдичну сторону (вліво від глядача і вправо від уявного щитоносця). Однак у Галичині 1918 р. таке пояснення мало свою вагу й мету. Під впливом польської геральдики, яка здебільшого повертала гербових тварин у ліву геральдичну сторону, у Галичині, починаючи вже з часів Руського воєвідства й кінчаючи більшістю емблем Українських січових стрільців, дійшло до

військово-історичний альманах

1

2

3

4

5

хибного зображення руського лева поверненим у свій лівий бік. Закон ЗУНР відновив правильну геральдичну поставу гербового лева, таку саму, яку бачимо на печатках руських королів XIV – XV ст., отже поновно надав йому не тільки загальноєвропейського, а й староукраїнського, з число 2, 2004 р.

часів державно-династичної гідності цього герба оформлення⁷.

Якщо в гербі ЗУНР немає побічної гербової фігури, наявної на численних давніх зображеннях руського лева, а саме: скелі, на яку він спирається, то на відзнаках УССів зображено скелю, але лев поверне-

6

ний уліво. Знаки з колекції Ю. Сас-Подлуського (світлини 2, 3, 4, 5) являють собою комбінований варіант: на них є зображення лева, поверненого вправо (як на гербі ЗУНР), і скелі, на яку він спирається (подібно до відзнак УССів). Отже, можна зробити таке припущення: ці знаки виготовив автор, який спочатку воював у лавах УСС-ів, а потім в УГА, – оскільки мистець, виготовляючи знаки, намагався поєднати традиції цих двох військових формувань.

Знак на світліні 2 в нижній частині має зображення перехрещених крісів (гвинтівок), а під ними напис „УСС”. Можливо, цю відзнаку планувалося надавати ветеранам УСС, які під час Першої світової війни воювали в піхотних частинах. А що УССи мали й незначні кінні підрозділи, то для кавалерії, ймовірно,

7

був призначений знак з перехрещеними шаблями на тлі підкови й написом „УСС” (світлина 3). Звертає на себе увагу оригінальне вирішення цього проекту: верхня половина лівої шаблі міститься під підковою, а права шабля – над нею. Таке вирішення знака надало йому об’ємного вигляду.

Знак на світліні 4 стосується воїнів самохідних частин. Знаючи, що УСС-и не мали власних самохідних частин, можна припустити: це була відзнака УССів, які пізніше воювали в лавах УГА. На світліні 5 – проект відзнаки, призначеної для надання телеграфістам або радіотелеграфістам.

Друга група відзнак (світлини 6, 7) має зображення тризуба. На світліні 6 у горішній частині знака вміщено тризуб, під ним – дві перехрещені гармати, що вказує на військово-історичний альманах

його стосунок до артилерійських частин. Знак на світліні 7 містить посередині зображення хреста, виконане в синій емалі, під ним – два перехрещені мечі, у верхній частині знака – тризуб, у нижній частині – пластина з датами „1918–20”. Це, згодом, – проект відзнаки, яку мали надавати кінотникам, що воювали в УСС, УГА й армії УНР. Зважаючи на наявність емальованого хреста синього кольору, відзнака могла призначатися старшинам.

Встановити реальне авторство описаних відзнак не вдалося. Відомо, що питання виготовлення українських відзнак не раз порушували УССи. Скажімо, 28 квітня 1917 р. в листі, адресованому проф. І. Боберському у Відень, підхорунжий УСС Левко Лепкий писав: „[...] давня справа – це пам’яткові медальйони учасництва. Війна поки що є, але багато з наших вже немає. Бодай би рідня мала по них пам’ятку. Може би, цей проект виконав Новаківський”⁸. Не виключено, що проекти до цих відзнак розробив саме О. Новаківський, хоча у львівських архівах їх не виявлено. Можливо, з часом архівні фонди відкриють нам таємницю проектування й виготовлення їх. Та хоч би яке було їхнє походження, нині ці унікальні відзнаки, завдяки невтомній і безкорисливій праці доктора Юрія Сас-Подлуського, посіли визначне місце в історії української фалеристики.

ПРИМІТКИ

- ¹ Куцинський А. Три тисячі орденів і відзнак // Бюлетень Союзу бувших українських воїнів у Канаді. – Торонто, 1964. – Ч. 18. – С. 14.
- ² Лист А. Штефана до Центрального проводу Братства карпатських січовиків (Стемфорд, США, 21.06.1967 р.) // Immigration History Research Center (University of Minnesota). – Ukrainian American Collection, Stefan Augustin.
- ³ Лист А. Куцинського до С. Росохи. (Торонто, Канада, 02.08.1968 р.) // Immigration History Research Center (University of Minnesota). – Ukrainian American Collection, Stefan Augustin.
- ⁴ Шуст Р. Емблематика українських військових частин, інтернованих у Польщі після завершення визвольних змагань 1917–20 рр. // III наукова геральдична конференція (Львів, 4–5.11.1993р.): Збірник тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 111, 112.
- ⁵ Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004. – С. 50.
- ⁶ Цит. за вид.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918 – 1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 89, 90.
- ⁷ Климкевич Р. Найвищі відзнаки Західноукраїнської Народної Республіки // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 3–4 (15–16). – С. 112.
- ⁸ Лист Л. Лепкого до І. Боберського від 28.04.1917 р. Копія листа зберігається в архіві Я. Семотюка.

ЮВІЛЕЙНА МЕДАЛЬ „60 РОКІВ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ”

З 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р., протягом 40 місяців, тривала війна на території України. Дії регулярних військ поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою. Ще в грудні 1942 р. загарбників було вибито з перших населених пунктів на Луганщині. Восени 1943 р. розгорнулася битва за Дніпро, у якій взяли участь війська п'яти фронтів. Це був початок центральних подій, пов'язаних з визволенням України, 60-річчя якого урочисто відзначається нині.

На першому етапі битви радянські війська вели боротьбу за визволення Лівобережної України й Донбасу, а на її завершальному етапі, визволивши повністю Лівобережну Україну, блокували із суходолу німецьке угруповання в Криму й захопили стратегічний плацдарм на правому Дніпровому березі до 400 км по фронту й 100 км у глибину. Масовий героїзм виявили воїни під час форсування Дніпра й визволення Києва, 2438 з них було удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Мільйони радянських солдатів і офіцерів билися за Україну в 33 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних і 2 саперних арміях, 8 кавалерійських корпусах тощо. Із 10 гвардійських армій 8 діяли на українських фронтах. На території України

проведено найбільші наступальні операції Червоної армії: Донбаська, Нікополь-Криворізька, Кримська, Львівсько-Сандомирська. Саме в боях за визволення України відбулося наймасштабніше на той час оточення й знищення великої маси німецьких військ у районі Корсунь-Шевченківського, успішно здійснено унікальні щодо складності операції з форсуванням великих водних перешкод і подолання важкодоступних, до того ж укріплених оборонною лінією „Арпад”, масивів Карпат.

116 діб тривала Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція, у рамках якої проведено десять фронтових операцій: Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Рівненсько-Луцьку, Нікополь-Криворізьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Умансько-Ботошанську, Березнегівсько-Снігурівську, Поліську й Одеську. Радянські війська розгромили в запеклих боях усі армії південного крила німецького Східного фронту й докорінно змінили обстановку на інших театрах бойових дій.

28 жовтня 1944 р. було визволено від окупантів останній населений пункт Закарпаття. Цей день увійшов до календаря української історії як свято.

На відзначення 60-ї річниці визволення України від фашистських

загарбників Указом Президента України від 17 вересня 2004 р. встановлено ювілейну медаль. Відзнакою Президента України – ювілейною медаллю „60 років визволення України від фашистських загарбників” передбачено нагороджувати учасників бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Ювілейна медаль кругла, діаметром 32 мм, виготовлена з латуні. На лицевому боці – зображення воїна-визволителя, якого вітає квітами дівчина, на тлі пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві й святкового салюту. Зліва – зображення бань Софіївського собору й напис „1944 – 2004”. На зворотному боці медалі – напис „60 років визволення України від фашистських загарбників” і

зображення лаврової гілки, перевитої георгіївською стрічкою. Стрічка медалі шовкова, муарова, малинового кольору, з лівого боку з двома смужками синього й жовтого кольорів, а з правого – двома смужками чорного й однією – оранжевого кольорів. Ширина стрічки – 24 мм. Ширина смужок по 2 мм кожна. Автор медалі В.Бузало – кандидат історичних наук, заступник керівника Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України.

Нагородження і вручення ювілейної медалі проводять від імені Президента України центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська й Севастопольська міські державні адміністрації.

Віктор КАРПОВ

ПРОПАМ'ЯТНИЙ НАГРУДНИЙ ЗНАК „10 РОКІВ ПОВІТРЯНИЙ РОЗВІДЦІ”

Указом Президента України від 6 липня 1993 р. № 243/93 визначено структуру й чисельність Головного управління військової розвідки Збройних Сил України. На підставі цього Указу Міністр оборони України 25 жовтня 1993 р. видав директиву „Про організаційно-штатні заходи на друге півріччя 1993 року”. Виходячи зі змісту директиви, начальник Головного штабу Збройних Сил України 27 жовтня 1994 р. затвердив і ввів у дію штат, яким передбачалося створення Управління повітряної розвідки ВПС Збройних Сил України. Відтоді повітряна розвідка у складі сучасної української армії існує вже десять років. На відзначення цієї річниці встановлено пам'ятний нагрудний знак. Ініціатором у цій справі виступили Управління повітряної розвідки ВПС ЗС України і Фонд ветеранів військової розвідки на чолі з його президентом генерал-майором запасу Ю. Левченком. До створення знака безпосередньо причетний підполковник Д. Васягін.

Пам'ятний нагрудний знак „10 років повітряній розвідці” після погодження його ескізу, опису та положення головнокомандувачем Військово-повітряних сил Збройних Сил України генерал-лейтенантом Я. Скальком і начальником Воєнно-гераль-

дичної служби полковником О. Муравйовим був затверджений 24 червня 2004 р. виконувачем обов'язків начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майором О. Сивушенком.

Виготовляється знак з білого металу й має форму круга діаметром 32 мм. На лицевому боці в центрі розміщено стилізоване зображення сови в колі, оточеному чотирма дубовими гілками. На крила сови накладено блискавки, а на тулуб – меч, який вона тримає в пащу. Меч і блискавки спрямовані донизу. Стилізоване зображення на лицевому боці знака має емальоване синє тло, блискавки покриті емаллю жовтого кольору. По колу зроблено написи: у верхній частині – „10 років повітряній розвідці”, у нижній частині – „Оперативність та достовірність”.

На зворотному боці знака в центрі зображено прямий хрест з рівними кінцями, що розширюються, і круглим медальйоном у центрі, на якому вміщено Знак Княжої Держави Володимира Великого. По колу виконано написи: „Збройні Сили” (згори) і „України” (знизу), між ними – дві дубові гілки. Слід зауважити, що зворотний бік знака ідентичний зворотному боку знаків „10 років аеромобільним військам” і „10 років спеціальній розвідці”.

Усі зображення й написи – рельєфні. Знак має опуклий борт з обох боків. За допомогою вушка й кільця знак з'єднаний з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Розмір колодки: довжина – 35 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення до одягу.

Стрічка пам'ятного нагрудного знака „10 років повітряній розвідці” – шовкова муарова синього кольору з поздовжніми смужками: малиною по центру й двома блакитними з боків. Ширина стрічки – 28 мм, ширина смужок: малинкової – 2 мм, блакитних – по 6 мм.

Згідно з положенням, нагрудний знак вручається військовослужбовцям Управління повітряної розвідки ВПС Збройних Сил України й військових частин повітряної розвідки, які мають високі показники в бойовій і професійній підготовці, зразково виконують військові обов'язки, досягли високої бойової вучки і станом на 25 жовтня 2004 р. перебувають на військовій службі, а також ветеранам повітряної розвідки та іншим особам, які зробили вагомий внесок у справу розвитку й зміцнення повітряної розвідки.

Вручення нагрудного знака здійснюється на підставі наказів командирів частин повітряної розвідки по особовому складу в урочистій обстановці з одночасним врученням посвідчення. Нагрудний знак носять на лівому боці грудей і за наявності державних нагород України, заохочувальних відзнак Міністерства оборони України та інших центральних органів виконавчої влади України, державних і відомчих нагород колишнього СРСР та іноземних держав розміщують нижче їх або після них. У разі втрати нагрудного знака або посвідчення до нього дублікат не видається. Його може бути видано, як виняток, лише за умови, що особа, якій вручено нагрудний знак, не змогла запобігти його втраті або псуванню.

Розроблення й виготовлення пропам'ятного нагрудного знака „10 років повітряній розвідці” здійснено коштом військовослужбовців. Тираж – 500 штук.

МУЗЕЙ

ЮВІЛЕЙНА ВИСТАВКА „СИМОН ПЕТЛЮРА – ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

У середині 2003 р. було створено Всеукраїнський громадський комітет для відзначення 125-річчя від дня народження голови Директорії Української Народної Республіки, Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри та спорудження йому пам'ятника в столиці України – місті Києві. До складу комітету ввійшли видатні й відомі політичні, громадські й культурні діячі, народні депутати, представники Фондації С.Петлюри з країн українського поселення, а очолив його останній Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк.

Комітет провів у співдії з іншими державними й недержавними установами та організаціями, Українською Православною Церквою Київського Патріархату низку заходів. Серед них – урочисту академію з нагоди 125-ліття від дня народження С.Петлюри в Будинку Центральної Ради (нині Київський міський Будинок учителя); наукову конференцію в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка; урочисте покладання з нагоди ювілею квітів до монумента Незалежності на майдані Незалежності в Києві, чим зроблено спробу започаткувати таку традицію вшанування героїв,

що боролися за Незалежну Україну; панахиди пам'яті С.Петлюри в православних храмах України. Ювілейні заходи комітет організував або ж сприяв проведенню їх у Полтаві, Рівному, Чернівцях, Кам'янці-Подільському та інших містах.

Окрема тема – це пам'ятник С.Петлюрі в Києві (автор проекту – скульптор В.Луцак). Комітет звернувся з відповідним листом до органів державної влади, міського голови Києва, але наразі справа не дістала вирішення.

Новим у відзначенні українського державного діяча такого рівня стало заініційоване комітетом відкриття Віртуального музею Симона Петлюри в інтернеті (symonpetlura.Kiev.ua), що упростило для всіх охочих текстові документи (три томи праць С.Петлюри, дослідження істориків його життя та діяльності, спогади та ін.), дотичні теми графічні матеріали, світлини тощо.

Тривалим актом ушанування С.Петлюри стала виставка в Національному музеї історії України. Керівництво музею одразу дієво відгукнулося на пропозицію комітету підготувати експозицію. Разом з Національним музеєм історії України,

*Знак Третньої київської
школи прапорщиків. 1917 р.*

*Посвідчення С.Петлюри –
заступника уповноваженого
Всеросійського земського
союзу при штабі IV армії.
3 липня 1916 р.*

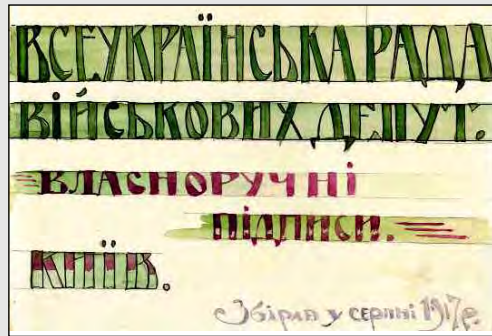
участь у підготовці виставки взяла Бібліотека ім. О.Ольжича, Музей гетьманства, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, Бібліотека й архів ім. Т.Шевченка Союзу українців у Великій Британії в Лондоні, Національна бібліотека України ім. В.Вернадського.

Основну роботу провів Національний музей історії України в особі завідувача відділу Т.Ралдугіної і заступника директора з наукової роботи Н.Ковтанюк у співпраці з ди-

ректором Бібліотеки ім. О.Ольжича О.Кучеруком. Було опрацьовано структуру, складено тематико-експозиційний план виставки, визначено змістові акценти.

Розробники поставили за мету показати якомога більше автентичних документів. Передусім було проведено виявлення автентичних фотографій С.Петлюри, їх у Києві виявилось тільки три – одна, 1916 р., на посвідченні С.Петлюри як представника Союзу земств при дієвій армії (ЦДАВО України), друга, 1919 р., зроблена під час перебування С.Петлюри й уряду УНР у Кам'янці-Подільському (Музей гетьманства), третя – з останніх років життя

Резолюція 2-го
Всеукраїнського
військового
з'їзду. Листівка.
Червень 1917 р.

Альбом з власноручними
підписами українських
військовиків. Київ, 1917 р.

С.Петлюри в Парижі (Бібліотека ім. О.Ольжича).

Особистих листів виявлено значно більше, переважно у фондах ІЦДАВО України. Зокрема дуже цікаве листування С.Петлюри й М.Грушевського (1910-ті рр.), що належить до часу праці С.Петлюри у Львові в редакції „Літературно-наукового вісника”.

Переважну більшість матеріалів виставки „Симон Петлюра – лицар української революції” забезпечили

Національний музей історії України й Бібліотека ім. О.Ольжича.

Розпочинається експозиція блоком матеріалів з полтавського періоду життя С.Петлюри. Будинок, у якому він народився, був знищений у 1960-х рр., тому його зображення подано за репродукцією. Дуже цікавою є оригінальна листівка Революційної української партії (РУП) 1903 р. (членом її С.Петлюра був з 1900 р).

Наступна частина експозиції висвітлює діяльність С.Петлюри у військово-історичний альманах

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ Українського Гайдамацького Коша.

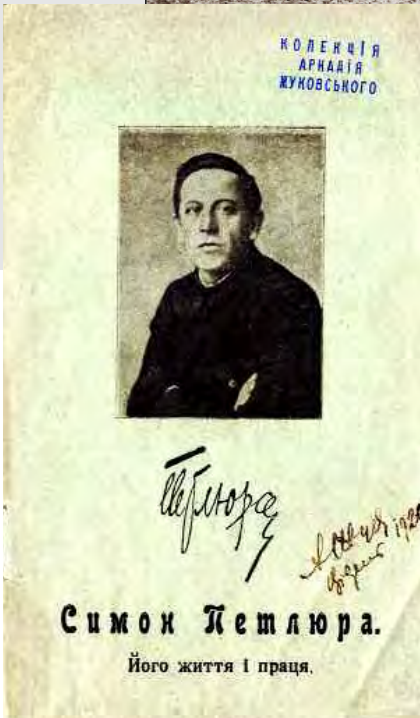
Вступивши до Українського Гайдамацького Коша (сформованого за ініціативи С.Петлюри), Листівка. 1917 р.

„Десять заповідей
Українського
Гайдамацького
Коша” (сформова-
ний за ініціативою
С.Петлюри).
Листівка. 1917 р.

Козаки Гайдамацького коша
Слобідської України біля
Михайлівського Золотоверхого собору
в Києві (у центрі – С.Петлюра,
праворуч отаман Чорного куреня
О.Савельєв). Зі світлини 1918 р.

Обкладинка видання „Симон Петлюра.
Його життя і праця”. Київ, 1918 р.

Мітинг на Софійському майдані в Києві з нагоди відкриття 3-го Всеукраїнського військового з'їзду. 2 листопада 1917 р.

Знак „С.Петлюра”. 1919 р. (копія)

Обкладинка брошури В. Королева. 1919 р.

мії. Поруч експонується дуже характерний нагрудний знак Третньої школи прапорщиків у Києві (1917 р.), на якому його власник приробив перехрещені два прапорці – синьо-жовтий і червоний.

Створення Української Центральної Ради й Генерального секретаріату УНР показано кількома, але дуже важливими документами. Екс-

військово-історичний альманах

поновано унікальний рукописний альбом з власноручними підписами українських військових старшин, зібраними в Києві у серпні 1917 р. Відкриває альбом підпис майбутнього генерального секретаря військових справ С.Петлюри.

Бурхливі події національної революції відображено через оригінальні друковані матеріали того часу – відбитки тексту Четвертого універсалу УЦР й Десяти заповідей Українського гайдамацького коша, організатором і командиром якого був С.Петлюра, примірник видання „Симон Петлюра. Його життя і праця” (К., 1918). Тут уперше показано світліну отамана (командира) Чорного куреня О.Савельєва у військовому українському однострої (березень 1918 р.). На звороті картки – дарчий напис С.Петлюри на згадку про захист Києва від більшовицького вторгнення.

Доба Директорії УНР представлена серед іншого кількома особовими документальними комплексами сподвижників С.Петлюри. Це – матеріали команданта формацій січових стрільців полковника Є.Коновальця, його заступника, а згодом начальника штабу Дієвої армії полковника А.Мельника, бойових генералів М.Капустянського і Б.Палія-Неїла, учасника Другого зимового походу підполковника Т.Нетреби та командира 16-ї стрілецької бригади 6-ї стрілецької дивізії полковника Р.Сушка. Тут виставлено як документи й світліни, так і речові експонати. Скажімо, поряд з фото

генерала Б.Палія-Неїла (з дарчим написом М.Капустянському) експоновано його ж шаблю.

Серед матеріалів Кам'янець-Подільського періоду Директорії УНР вирізняються велика оригінальна фотографія С.Петлюри й металевий нагрудний знак з портретом Головного отамана і написом по колу „Симон Петлюра. 1919” на аверсі та державним гербом Тризубом і словами з широковідомої галицької пісні „Не пора москалеві й ляхові служити” на реверсі.

Наступні розділи виставки ілюструють еміграційний період життя С.Петлюри, дчасну трагічну смерть національного героя від рук більшовицького агента.

Завершує експозицію добірка матеріалів Державного центру УНР в екзилі та Президента УНР в екзилі М.Плав'юка, який 1992 року передав повноваження еміграційного уряду УНР всенародно обраному Президентові України. Так було поставлено останню крапку в змаганнях С.Петлюри та його сподвижників за державну самостійність України.

Насамкінець зазначимо, що до відкриття виставки було видрукувано виконані в одному стилі афіші, буклет і запрошення.

Організатори сподіваються, що після тривалого експонування в приміщенні Національного музею історії України (18 травня – 1 вересня 2004 р.) виставку вдасться показати і в інших містах та країнах, де жив і працював С.Петлюра.

О.К.

*о. Юрій МИЦИК, Олександр КИСЛЮК***БИТВИ ПІД ЗБАРАЖЕМ І ЗБОРОВИМ В ОПИСІ ХРОНІСТА XVII СТ. САМУЕЛЯ ГРОНДСЬКОГО**

Автор твору, фрагменти якого тут публікуємо, – Самуель Грондський (20-ті рр. XVII ст. – після 1672 р.) походив зі знаного польського шляхетського роду герба „Равич”, який осів на західноукраїнських землях. Майбутній хроніст здобув добру освіту, а досягнувши повноліття, служив у кварцяному війську Речі Посполитої, потім осів у своїй маєтності (с. Фаліївка). У роки Національно-визвольної війни українського народу Грондський брав участь у військових походах, виконував дипломатичні доручення, ведучи, наприклад, разом з іншим польським послом – Любовидзьким під Львовом переговори з Б. Хмельницьким (1655 р.). Під час так званого Потопу 1655–1657 рр. він перейшов на бік шведського короля Карла X Густава, причому служив йому вірою і правдою. Навесні 1656 р. він з доручення шведського короля їздив до Чигирина, щоб укласти союз з Б. Хмельницьким. Гетьман порадив йому повертатися назад через союзню Трансильванію, тим більше, що туди виїжджав посол Хмельницького чернець Данило Олівенберг. Грондський скористався з поради, проте це не завадило йому передати трансильванському князеві Дьєрдю II Ракоці презирливий відгук про нього Хмельницького („войак, вихований у запічку”). Ракоці запропонував Грондському перейти до нього на службу, що той і зробив. Він навіть брав участь у поході свого нового володаря на Краків. Після поразки Ракоці Грондський емігрував до Трансильванії, де був секретарем князя Дьєрдя II та його спадкоємця Михая I (1661–1690)¹. Своему патронові Михаєві Грондський присвятив фундаментальну латиномовну хроніку „Історія козацько-

польської війни”, створену близько 1672 р., хоч матеріал до неї він готував ще з 1650-х рр.

У творі відображено події 1648–1672 рр., що відбувалися переважно на території Речі Посполитої та України, особливо ж Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Головним його джерелом був латиномовний твір польсько-німецького хроніста Йоахіма Пасторія, видрукуваний у Гданську 1652 року „Війна скіфо-козацька”. Він так само ліг в основу звісток Грондського про Зборівську битву й облогу Збаража. Тому вони є нерідко вторинними, а опис подій – досить поверховий, автор припускається певних помилок, на що вказано в нашому коментарі. Водночас тут наявні й деякі оригінальні цікаві відомості, важливі також і авторове трактування подій та оцінки осіб, наприклад, його відверта нехіть, навіть ворожість до коронного канцлера Єжи Оссолінського.

Хоч Грондський походив з панівної верстви Речі Посполитої, однак він досить об’єктивно змалював Національно-визвольну війну українського народу 1648–1658 рр. На це вплинуло, зокрема, й те, що він перейшов до табору супротивників Речі Посполитої, куди в той час входили Україна, Швеція і Трансильванія.

Рукопис твору Грондського опубліковано мовою оригіналу тільки один раз. Це видання, що побачило світ 1789 року в Пешті, підготував угорський професор Карой Коппі². Іншими мовами твір ніколи не перекладали. Втім окремі звістки з нього подеколи дослідники використовували, але й досі немає спеціальної студії, присвяченої йому. Шкода, що це вартісне джерело з історії України надто тривалий час перебуває поза увагою загалу істориків.

ПРИМІТКИ

¹ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 63, 64.

² Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. Див.: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Відділ стародруків. – Р. 1206; 1374.

Самуель ГРОНДСЬКИЙ

ІСТОРІЯ КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ

Фрагменти

Фірлей¹ рушає на Україну

Хмельницького тим часом було від імені короля² сповіщено, що коли він припинить бунти й триматиме старих козаків у послушху, то в разі додержання цієї умови, він може сподіватися на милість його величності. Хмельницький, між іншим, від королівської милості чекав значно більшого, або ж того, що йому було обіцяно. Як ходили чутки, поки він минулого року стирчав біля Замостя³, йому багато чого обіцяно. Він побачив же не лише військо з цими гетьманами, а й інших магнатів, побачив, що майже вся шляхта, котра залишилася з тих країв, де виникли бунти, просувається з військом. Тому він не тільки розподілив, де змога, стоянки хоругвам, а й поширив за давнім панським звичаєм свою юрисдикцію або своє панування на землевласників там, куди козаки приходили. Це він робив і з огляду на свої успіхи торік. А що через значні заворушення не можна було стягти данини, то Хмельницький став вилучати й вивозити у віддалені місця все, що можна було знайти в жителів з рухомого майна, наприклад, усю худобу, мед, збіжжя. Через це декотрі з його підданих небезпідставно ремствували, а багато воїнів-добровольців стали чинити беззаконня. Тоді він знову запросив на допомогу татар і якомога швидше скликав козаків. Вони ж, розуміючи, що їм загрожують значно тяжчі, ніж раніше, випробування, у разі якщо їхні пани знову підпорядкують усе собі, почали збиратися з ще більшим завзяттям. Тим часом Фірлей, просуваючись далі на Україну, здобув кілька міст, насамперед Звягель, Остропіль і Бар⁴; багато тисяч козаків він розігнав у кількох битвах і набрав чимало здобичі. Відтак, відходячи в безпечніші місця, він, непокоячись тим, що його воїни з кожним днем розбігалися, а сили ворогів дедалі зростали, мусив змінити плани походу в Україну. З огляду ж на те, що через нагальну потребу у створенні запасів провіанту для великого війська треба було відходити, Хмельницький одразу ж, закликавши татарського хана⁵, із незліченною кількістю його воїнів почав швидко наближатися до польського табору.

Польський командувач відходить табором

Побачивши це, Фірлей сповістив короля й порадив, щоб він прискорив свій прихід з основним королівським військом. А сам, думаючи вже не про свою, але держави безпеку, бо йому з незначними силами довелося б зіткнутися з могутнім ворогом (адже багато хто, зайнятий і обтяжений

забраним зі своїх володінь майном, щезав), відійшов з табором до Збаража. Там на дуже розлогій рівнині є прекрасно укріплена фортеця. У цій фортеці поставив залогу, розташувавшись табором у полі, досить віддаленому від фортеці, укріпив його ровом і валом. За ним слідом ішов Хмельницький з козаками, а татари з таким військом, що, як уважали, навіть у Тамерлана⁶ не було більшого. Через безперервну облогу війська Фірлея так сильно втомилися, що він мусив покинути ту дуже простору рівнину й зосередити табір за іншим валом. Там знову протягом двох чи трьох тижнів⁷ він стримував натиск ворогів, однак, не змігши вчинити опору, повернувся в укріплення. Зрештою, він не вирушив туди ще спочатку, аби ворог утратив більше часу в штурмі, а король виграв час для того, щоб приспіти на поміч. Зробивши 17 штурмів і доклавши всіх зусиль, Хмельницький так і не спромігся нічого вдіяти, тому став турбувати Фірлея, щоб той уклав мирну угоду. Фірлей же відповів, що укладати угоду, коли війна не закінчена, він не може в будь-якому разі. Але ж Хмельницький хоче в цій справі домогтися чогось сталого, то треба досягати цього з найяснішим королем і керівниками Корони. Він же діятиме згідно з покладеним на нього обов'язком, бо йому личить бути відданим слугою держави й дієвим командувачем.

Козаки беруть в облогу Збараж і штурмують місто

Коли Хмельницький не зміг досягти успіху цим шляхом у своїх намаганнях, тоді він підійшов підземними ходами до валу. Він підступився впритул, щоб зробити підкіп під польський табір, проводячи цю роботу з великою старанністю. А власні табори він безперервно зміцнював новими насипами й підступив уже так близько, що міг перемовлятися з вартовими, головним чином тими, що стояли на сторожі. Скориставшись нагодою, він почав непокоїти німців і схилити їх до відходу. Але, не знаходячи серед них зодягнутих по-німецькому русинів, він і в цій справі мало чого досягнув. Втім, оскільки воїни були дуже призвичаєні до такого виду трудів, а оборона табору видавалася їм за страшний тягар, то вони почали вже мовчки бунтувати, показуючи, які великі біди їм загрожують з облоги, що так затяглася. Побачивши це, навіть найвідданіші друзі Вишневецького⁸ вже почали його переконувати прийняти рішення, кажучи, що військо більше не хоче виконувати наказів гетьмана. Однак він, діючи так, як належить у немолодому й почесному віці, тримав у послушху військо своїм авторитетом. При цьому він вигадував усіляких способів, наприклад, одного разу показав стріли, що нібито вночі біля табору були кинуті, з прив'язаними листами. У цих листах ішлося про наближення короля з допомогою. Так він підносив у них настрій, який уже занепав був зі страху. І хоч вони дійшли до такої скрути, що мусили їсти кінське м'ясо й пити воду, що текла з гноєм трупів, які козаки старанно скидали в поблизу річку, однак з величезною мужністю витримували найтяжчу облогу протягом восьми місяців.

Король їде на допомогу

Тим часом король з листів, надісланих до нього, і з різних ознак стосовно всього, що відбувається, зрозумів: не слід чекати, поки з усієї Корони зберуться воеводи. Тому, набравши новобранців лише з Малої Польщі й створивши гвардійські загони, разом приблизно сорок тисяч вояків, він якомога швидше поквапився на допомогу обложеним. Від інших він своєю чергою зажадав, щоб і вони якнайшвидше йшли за ним; таким чином його військо зростало. Він з'явився напроти Зборова, за одну милю по цей бік від міста. Там він поставив свій табір напроти боліт. Під вечір з'явилося близько двох тисяч перемиської і сяніцької шляхти. Оскільки вона прийшла пізно, він не дозволив увечері ввійти до табору; тому ці частини війська залишилися поза межами табору, у недалекій від нього місцевості. Наступного дня король пройшов своїм табором у напрямку Зборова, в такому порядку, як і перше. Він подолав одну милю до цього міста. Однак у такий спосіб було недоцільно просуватися. Треба було стати в такий стрій, у якому можна було б битися з ворогом, що вже перебував на відстані всього двох миль.

Татари нападають на задні ряди і влаштовують січу⁹

Вони стали в якійсь зайнятій позиції, підозрюючи, що татари своїм звичаєм робитимуть набіги, аби захопити позиції в тилу. Вони стали в захищеному місці напроти розваленого насипу біля якогось озера. Двісті піхотинців і п'ятсот кіннотників перебувало під командуванням надзвичайно вправного полковника Корецького¹⁰. Ці нещасні прибули за день перед цим і побачили, що король пройшов уперед. Знаючи, що він цього дня далі від Зборова не піде, зрештою спостерігши, що з того боку, де слід було боятися, ворог поставив варту, безтурботно розташувалися, бо не хотіли йти слідом за королем, доки не пообідають. Тим часом десь опівдні примчали татари вперемішку з козаками туди, де з вартою був залишений Корецький, і вчинили на нього напад. Той мужньо боронився. Бачачи ж, що їх з'явилося багато юрмами, і розуміючи, що сили для опору нерівні, він послав до тих перемишлян, аби вони прислали йому якнайшвидше допомогу: мовляв, він не в змозі відбити натиск з тими силами, що приєдналися до нього. А ті, всіляко глузуючи, відіслали гінця назад, мовляв, у них якраз трапеза. Тоді він ще раз послав гінця, сповіщаючи, що тут ідеться про важливі справи, і нехай вони негайно приходять, щоб не загинули. Тоді вони послали зі своїх рядів гінців, щоб розвідати, що там діється. Коли ж вони туди з'явилися, то побачили, що піхотинці розчавлені масою, яка насунулась на них, і збезголовлені, а сам Корецький уже думає про втечу. Побачивши це, вони прибігли назад до своїх, щоб сповістити їх про це. Причому разом з ними був і сам Корецький. Тільки тоді вони стали братися до зброї. Тоді Корецький сказав: „Словам пана ви не

повірили, тоді повірите вже тому, що бачите!” Отже, залишивши їх позаду себе, сам разом зі своїми подався до королівського табору. І в той час, коли ворог затримався біля перемишлян, він, примчавши до короля, сповістив про те, що сталося. І вже з багато більшою частиною війська король пройшов милю. А коли до нього дійшла чутка про це лихо, він одразу звелів, щоб, хоч би яка лишалася відстань, вони помчали на допомогу своїм. Тим часом ті нещасні були потяті вщент. А вороги, зі свого боку, окрилені, полишивши втомлених коней, з неймовірною швидкістю побігли до королівського табору і дорогою розбили безладні хоругви, що трапилися їм, і змусили їх тікати, і отак, якнайкраще діючи в цих обставинах, дійшли аж до табору. Проте на тому шляху вони натрапили на вози, із цієї несподіваної і лихого okazji, бо всі стали спершу перестрибувати, вони так змішалися, що навіть одному піхотинцеві важко було перестрибнути, а тоді з возів і з міста, у якому король розташував 1500 німецьких піхотинців, стали стріляти з рушниць, тому не без значної шкоди для своїх були відкинуті й відійшли назад. Але і з боку поляків кілька хоругов стрільців, через те, що вони не дотримувалися порядку, розсіялися на рівнині, а інші, найкращі вояки, числом понад чотири тисячі, загинули: серед них Балдуїн Оссолінський, стобницький староста, Феліціан Тишкевич і Станіслав Жецицький, муж, що дуже відзначився і в інших випадках, насамперед у московській війні за часів Володислава IV¹¹.

Ворог знову з'являється попереду

Тим часом, не зволікаючи, відступивши тим шляхом, яким вони прийшли, вороги знову повернулися з великим, але безладним військом, татари вкупі з козаками й напали на королівський табір. Але оскільки вони знайшли поляків підготованими інакше, ніж у задніх шикуваннях, тому нічого не домоглися, щобільше, їх підпустили якомога ближче до встановленого шикування, і від гармат, розташованих у невідомому місці, багато ворогів загинуло. Бо для влаштування битви, оскільки вже сонце сідало і багато возів уже залишилися далі за шляхом, не видавалося розумним виводити військо; було лише зроблене широке й розтягнене шикування, тобто від самого озера, яке перекривав лівий фланг польського табору, а правий фланг тягнувся аж до боліт. Король повільно виводив військо, розширюючи дорогу для гармат, а також відкидаючи ворога, щоб він не захопив рівнину. Після цього він настільки пройшов, що з возів було зроблено укріплення, а німців виведено з міста. Тоді, добре укріпивши табір, тобто поставивши вози як укріплення, що підносилися на певну висоту за табором, й укріпивши ними місця піхотинців, бачачи, що ворог дуже зухвало накидається, король велів то одному, то іншому полку ударити на ворога. Однак вони, неабияк схвильовані тією нещодавною втратою своїх братів, не дуже корилися. Побачивши це, король і сам

перейнявся тривогою. Тоді Станіслав Сарбевський¹², грабовецький староста, підступив до короля й сказав: „Ми тому сюди прийшли, щоб покласти життя заради твоєї безпеки. Тож повелівай нами, як тобі до вподоби”. Почувши таке, король віддав наказ, щоб сказане перевірити на ділі. Той з трьома тисячами легкоозброєних вояків здійснив раптову вилазку. Дуже мужньо насаючи з тилу, вони вбили багатьох ворогів. Але коли вони вже відбігли далеко від табору, король звелів допомогти тим полкам. Ворог, бачачи, що має справу з сильним суперником, більше не намагався тривожити наших. Тоді король звелів розмістити навколо табору численні сторожові пости з цих полків. Тим часом сутичку перервала ніч, яка минула спокійно. Назавтра всі палали бажанням битися на дуже зручній рівнині, особливо зручній тим, що з лівого крила замість мурів вони мали прохідне озеро, а з правого – води, важкопрохідні якомусь пішому, середину ж займала вся фаланга. Врешті наступні ряди перекривали той шлях, від якого король уже почав розкидати мости, зроблені поспіхом. Коли насамкінець туди пройшли табором, то до самої фортеці Збараж, де перебували обложені, то на відстані лише двох миль їм не було ніякої перешкоди. Нарешті короля підбадьорив начальник артилерії Криштоф Арцишевський¹³, дуже відважний вояк, який у Голландії завдяки своєму героїзму здобув титул адмірала й там кілька років виконував обов'язки з похвалою. Потім Арцишевський був викликаний на батьківщину і обійняв цю посаду. Арцишевський казав, що хоч би й чотириста тисяч ворогів виступили проти нього, то, дотримуючись цього порядку, він би без будь-якого страху зійшовся з ними в битві й табір провів би недоторканим аж до обложених. Однак лише коронний канцлер Оссолінський¹⁴, котрий, як було усім відомо, вдома був сміливіший від лева, а в битві полохливіший від зайця, умовив короля не піддавати себе такій небезпеці, а замиритися з козаками, обіцяючи, що він досягне цього на дуже почесних умовах. Він запевняв, що зробити йому це неважко, бо ж ще за життя Володислава IV він був пов'язаний дружбою з Хмельницьким, про що й було сказано вище. А тому з боку короля через згаданого Оссолінського й київського воєводу Киселя, а з боку татар і козаків – через ханського візиря Сефер Казі¹⁵ й Сулеймана-агу¹⁶ розпочалися переговори. На цих переговорах були складені такі основні пункти: між найяснішим Яном-Казимиром і його наступниками – польськими королями та Іслам Гіреєм – ханом татарським, його родиною Гірейською – нехай буде мир, дружба й братерство навіки. Найясніший король Ян-Казимир з щедрості своєї, як потвердження братерства на даний час, дає подарунок – значну грошову суму, щоб сплатити тим, хто прийшов на битву, і вони ж одразу взяли ділити її, кожен брав, скільки хотів, і в майбутньому дасть платню татарським воїнам, що не так давно було припинено попередниками

Казимира. Прийнявши це, татарський хан з усім військом допомагатиме проти будь-якого ворога короля, хоч би скільки разів його покличе король. У присутності ж цього татарського хана король дав козакам довічне прощення за всі злодіяння і прийняв їх під свою ласку; відновив давні вольності козакам, відновив грецьку релігію київського митрополита, якого нарівні з іншими католицькими єпископами має прийняти до складу senatorів; відтепер усі достоїнства й обов'язки у воєводствах Чернігівському, Київському, Брацлавському надаватимуться людям грецької релігії, а кордони козаків простягатимуться до річки Горинь; за Горинню ніхто з магнатів чи знаті не домагатиметься собі, і воїни більше не таборитимуться на зиму; Хмельницький на посаді запорізького гетьмана затверджується королем і не буде залежним ні від кого іншого, а тільки від короля. Місто Чигирин надається на гетьманську булаву, а Бар – верховному командувачеві коронного війська, причому цей останній має завжди повідомляти про свої переміщення. Козаки ж, покинувши ворожість, залишатимуться в належній відданості королеві. Козаки ж, після складення присяги короля й senatorів, котрі були з ним, а з іншого ж боку – хана, Хмельницького та кількох козаків – одразу ж припиняють облогу Збаража й не чинитимуть ніяких перешкод на дорозі військові, яке вирушить звідси, і не лаштуватимуть засідок. І татари, й козаки повідсилають свої бойові сили, а кожен з них повернеться до своїх місць. І якщо мирна угода буде порушена чи то з боку поляків, чи то з боку козаків, тоді хан має повну владу прийти на допомогу своїми силами скривдженій стороні, порвавши дружні зв'язки зі стороною, яка вдасться до насильницьких дій¹⁷. А після складення кожною стороною присяги дозволено було ханові сісти з королем, Хмельницький же, підступивши з благанням, отак привітав короля: я волів би усвідомити виняткові заслуги перед королем, аніж, червоніючи за стільки пролитої крові, з'явитися на очі його королівської величності, але оскільки все бачиться досить інакше, то вже, каючись, благаючи, прошу милості в його величності. Йому ж від імені короля було дано відповідь: його величності властива така милість, що він бажає бачити скоріше каяття тих, хто провинився, аніж покарання. З цієї причини, хоч і багато підстав для гніву буде в його величності за те, що вчинили козаки, однак усе це він цілковито дарує їм, аби лишень у них було бажання відшкодувати все це вірною службою. А щодо намірів, то Хмельницький ще раз пообіцяв виконати все це. Залагодивши всі справи, король подався до Глинян з табором, який він привів із собою. З метою ж сповістити обложеним умови мирної угоди і для того, щоб спонукати їх зняти облогу, він послав якогось полковника, названого Мінор¹⁸, з козаками, котрі разом з татарами відійшли від табору короля, але, наблизившись до Збаража, вони вирішили відрядити згаданого вище Мінора до обложених і зняти саму облогу лише

тоді, коли вони відпустять татарам якогось дуже знатного чоловіка. А ті заявили, що не мають наміру дати ані шеляга, а радше битимуться до останньої стріли. Про цю справу точилася суперечка між ними майже вісім днів безперервно, коли дійшла чутка про страшну поразку своїх від Радзивила й загибель Гладкого¹⁹. Узявши це до відома, він (Хмельницький) одразу ж відступив од Збаража з усім тим своїм, так і татарським військом і відіслав назад того самого полковника, призначеного королем, тобто Мінора; а король Фірлеєві за перенесені неабиякі поневіряння й здійснені героїчні подвиги в тій облозі надав Сандомирське воєводство і Єремії Вишневецькому, як вірному Ахатові, – звання старости перемиського, Миколаєві Остророгові – старости кізуненського, Лянцкоронському²⁰ – Брацлавське воєводство; Сенявському²¹ – старости львівського; Розражевському – старости стобницького; Незабитовському – старости Тарногоринського; і іншим усілякі, відповідно до заслуг кожного, достоїнства. Однак, на думку всіх, він нічого особливо не вчинив, оскільки доблесть найхоробріших мужів заслуговувала на більше. Адже заслуги пошановуються належно лише в далекому майбутньому. Незначне військо, а проте явило нові зразки стійкості (бо ж інші добровольці, залишивши Фірлея, зі здобиччю подалися додому), чинило безперервний опір татарським воєначальникам і руській потузі впродовж двох місяців, якнайзапекліше б'ючись і зазнаючи всілякого обстрілу, (перебуваючи) у такій незручній позиції, (терплячи) неймовірну скруту, так що навіть мусили були їсти конятину, посеред стількох трупів, і, зрештою, не втративши надій на визволення, витримали! Оскільки ж мирна угода була немов дарунок тим, хто був з королем біля Зборова, – видно з того, що впливає з розмови, яку, хоч і побіжно, записав якийсь придворний і там же опублікував²², після чого вже нові друзі, а саме король польський, татарський хан і єпископ руський²³, зішлись для ствердження нової дружби, і мали дружній обід, і, знайомлячись (один з одним), говорили: канцлер королівський Осолінський, Кисіль – воєвода київський грецької віри, коад'ютор канцлера в укладенні мирних угод, нарешті якийсь довірений короля на прізвище Радзейовський²⁴.

Проведені переговори

Канцлер, отож став говорити королеві, що сидів з ханом:

– Ось як чудово, як приємно, що брати живуть разом.

Король канцлерові:

– Нас поєднала лише любов, тобі ж належить честь рятівника вітчизни.

Канцлер про Киселя:

– Ось рятівник Вітчизни, устань мій любий, ти заслуговуєш на вінець.

А той єпископ, удостоєний нової честі, до нього ж:

– Ти – окраса русинів, ти слава схизматиків.

Кисіль до того єпископа:

– Сидітимеш і ти над дванадцятьма колінами Ізраїлю (тобто в сенаті).

Радзейовський, схопивши ліру, заспівав:

– Це день, що його вчинив Господь, радіймо й веселімося в ньому.

А канцлер на це:

– Візьми нагороду, сину, яку ти заслужив! – І простягнув йому привілей щодо ужендовського старости.

Останній воєвода Станіслав Жечицький²⁵ загинув у битві, що сталася біля Зборова з татарами. Його ж синові, котрий був разом з батьком у таборі, винісши звідти, де відбулася битва, батькове тіло, принесли новий привілей, у якому чітко рукою короля йшлося про якийсь службовий обов'язок, а він мав виняткові заслуги перед Річчю Посполитою, скроплені й батьківською кров'ю, з'явився до короля. Його батько ще багато років до цього служив попередникові, братові його величності (Володиславу IV), важачи життям. Він (Жечицький-старший. – *Ю. М., О. К.*) отримав привілей короля на староство, а потім, схвилюваний новим добродійством з боку його величності, щоб заслужити нову милість, помчав у перших лавах проти ворога і втратив там життя, перш ніж зміг порадити наданим йому достоїнствам.

Прийнявши цей новий, наданий йому привілей, він уважатиметься ужендовським старостою, обов'язки якого виконував багато років його батько, зобов'язуючись також за прикладом батька всіма силами заслужити милість його величності. Однак він не зміг це мати від короля, хоч і виявляв вірність, бо найменше підходив для такої нагороди. Вчинивши це, король віддалив од себе ще більше тих, хто намагався отримати від нього гарну нагороду, учинивши добродійства і до себе прихиливши тих, хто їх заслужив героїзмом біля Збаража.

Коли ж ті, хто перебував в облозі, дізналися, на яких умовах був укладений мир, то стали аж скреготати [зубами] на канцлера; бо таким ганебним учинком він без будь-якої потреби насолить королю, і це було тим прикріше, коли надійшла звістка про неабиякі успіхи в Литві Радзивила. (Далі йде розповідь про події в південній Білорусі й Сіверській Україні, насамперед про Лоївську битву. – *Ю. М., О. К.*)

[...] Однак, попри цю яскраву й незабутню перемогу Радзивила, звістка про це не змогла швидко дійти до короля, бо всі дороги були перекриті козаками. Хмельницький же дізнався про все від своїх людей і мусив виконувати умови перемир'я й втихомирення. Він більше не відважувався порушувати їх, відійшов з татарами від Збаража, а 60-тисячне військо під командуванням Золотаренка, яке був спорядив на підмогу Кричевському, відкликав назад, коли воно вже почало переходити через Прип'ять.

Року 1649-го

Тим часом король перебував з табором біля Глинян. Як тільки дійшла чутка, що обложених фактично випущено зі Збаража, то кожен шляхтич без дозволу на те від короля став і собі вертатися додому. Король також повернувся у Варшаву, надавши зручні квартири тим, хто був визволений з облоги під Збаражем. З огляду на те, що з кожним днем майже всі дедалі більше порушували умови мирного договору, то з цієї причини багато чого відбувалося супроти достоїнства королівської величності, що я намагаюсь випустити з уваги, аби, пишучи правду, не завдати образи його найяснішій величності. Ці умови договору недовго діяли. З одного боку, військо, розквартироване на зиму в Україні, зневажало ці умови й скрізь сваволило, не звертаючи уваги на козацькі володіння й на межі, зазначені в мирному договорі. З другого боку, і Хмельницький не був задоволений тим, що присяга короля не була підтверджена, і на вальному сеймі в 1650 році²⁶, після святкувань у Варшаві, завдяки чийсь підтримці він став просити короля, щоб часто згадувані умови мирної угоди були підтверджені присягою чотирьох перших сенаторів королівства, щоб вони ж з огляду на більші гарантії у вірності були дані йому як заручники. Крім того, одна річ стосувалася всієї уніатської Русі. Ті, хто, визнаючи грецьку релігію, уклав з католиками таку домовленість, з якої випливало, що, незважаючи на якісь незгоди у вірі між собою, католицькі ксьондзи могли входити в руські храми й проводити в них свої священнодійства; так само і русинам дозволялося робити те саме в католицьких храмах. Католики користувалися цією поступкою. Коли ж русини захотіли чинити те саме в католицьких храмах, то їх викидали звідти як невігласів і варварів. Коли таке трапилося з одним-другим, то решта вже не одважувалася робити це. Хмельницький хотів ліквідації католицьких храмів разом з усією шляхтою; щоб вони не висували в тих краях якихось прав, а русини залишалися вільними й недоторканими козаками в Чернігівському, Київському та Брацлавському воєводствах на вічні часи.

Вимога Хмельницького не мала під собою жодних справедливих підстав. Він розумів, що з боку Корони не буде ані найменших поступок. Однак з огляду на те, що король прийняв у свій час під своє заступництво цей народ вільним і, будучи його повним господарем, обіцяв віддати королівські провінції іншому, тобто своєму власникові, – через це всі на сеймі одностайно почали наполягати на тому, аби справжній герой вчасно повикидав з державного дому покидьків, обіцяючи, що для досягнення цього вони жодною мірою не будуть байдужими, якщо він сам (король) не відвернеться від цієї справи. З цієї причини, обговорюючи на сеймі, не відкрито, а таємно

питання про війну проти козаків, було ухвалено, що захист королівства є нагальною справою і що слід наwerbувати 50 тисяч найманців і відрядити на війну генеральне військо всього королівства за рішенням короля. Коли ж його величність уважатиме за доцільне, то йому слід розіслати звістки й по одному, по два зібратися до табору. Там же верховне командування найманцями було знову покладено на Потоцького й Калиновського²⁷ – польного гетьмана, котрі тим часом були звільнені за величезний викуп з татарського полону. Фірлей як міг допоміг їм і радо передав свої повноваження, швидко й успішно провівши військові дії.

Хмельницькому ж на це прохання обережно відповіли, пообіцявши йому посаду королівського комісара в Київському воєводстві, з усіма повноваженнями, щоб залагоджував усі вимоги козаків; Кисіль після цього на-завжди мав залишатися в Києві, пильнуючи того, аби хтось з польського боку не порушував ухвалене комісарами. Щоб установити сталий мир, до Києва було послано з певним числом війська комісарів. Однак Хмельницький, уважаючи, що той єпископ – київський архимандрит, котрий, згідно з умовами Зборівського договору, був зачислений до сенаторів, але в обіцяному достоїнстві був ошуканий і, вважаючи так само, що розквартироване військо на Україні завдає клопоту, почувши про нову підготовку до війни, а відтак, зваживши, що той договір, який був вимучений під Зборовом страхом, не діятиме довго, і, будучи невдоволений відповіддю, отриманою на сеймі, він почав будувати свої плани інакше. Насамперед він послав посла до татарського хана, сповіщаючи його, що умови Зборівського договору поляки вже знехтували, і став просити, щоб, згідно зі своїм зобов'язанням, хан подав йому допомогу як покривдженій стороні. Тим часом сам Хмельницький став закликати козаків і весь простолюду до зброї й скликувати їх. Отож, коли козаки знову стали зчиняти заколоти, ті комісари, послані королем до Києва, бачачи, що вони не доможуться ніякого успіху, вирішили повернутися до короля. Тим часом по всьому королівству почався поспішний набір війська і до нього щодня долучалося чимало воїнів і шляхти, котрі, зв'язані умовами Зборівського договору, втративши будь-яку надію на проживання тут, частково збиралися на тому боці Дніпра. Бачачи тут відкриті вияви нових бунтів, вони взяли трохи якогось провіанту зі своїх статків і утворили численніші групи, охоче прямуючи до безпечніших місць. Дехто рушав у віддаленіші місця і не міг швидко дістатися, проти них козаки почали дуже неприхильно ставитися, а то й нещадно гуртуватися. Коли ж про це було донесено командувачам Війська Польського, Потоцькому й Калиновському, вони на початку 1651 року почали стягувати військові сили біля Бара [...]

КОМЕНТАРІ

¹ Анджей Фірлей (Фірлій) (кін. XVI ст. – 1649 або поч. 1650 р.) – белзький каштелян (1638–1649 рр.), сandomirський воєвода (1649 р.), регіментар (формально – виконувач обов’язків головнокомандувача) коронних військ під час боїв навесні 1649 р. на Волині й при обороні Збаража.

² Мається на увазі Ян-Казимир, король Речі Посполитої у 1649–1668 рр.

³ Йдеться про облогу українською армією Б.Хмельницького м. Замостя в листопаді 1648 р.

⁴ Після перемоги військ Фірлея під Шульжинцями (Сульжинцями) на Волині (1 червня 1649 р.) хоругви Корицького й Пишиєвського здобули Звягель (нині – Новоград-Волинський) і Олику, а хоругви Лянцкоронського – Остропіль. Бар, очевидно, поляки здобули ще раніше.

⁵ Мається на увазі правитель Кримського ханства Іслам-Гірей III, який панував у 1644–1654 рр.

⁶ Йдеться про середньоазійського завойовника Тимура (Тимур-Аксака), еміра (1370 – 1405 рр.), творця могутньої імперії. Його ім’я, поруч з іменами Чингіс-хана й деяких інших історичних осіб, увійшло в історію як символ войовничості й жорстокості.

⁷ Неточність – облога Збаража тривала з 10 липня по 19 серпня 1649 р., отже понад місяць.

⁸ Князь Ярема Вишневецький (1612–1651) – польський магнат і воєначальник, непримиренний ворог українських повстанців, організатор кількох каральних акцій. Був фактично командувачем польських військ в обло-

женому Збаражі (формально командувачем був Фірлей).

⁹ Першого удару під Зборовом татари завдали 15 серпня 1649 р.

¹⁰ Криштоф Корицький – надвірний ротмістр сandomirського воєводи князя Домініка Заславського-Острозького.

¹¹ Мається на увазі старший брат Яна-Казимира, король Речі Посполитої в 1632–1648 рр. Володислав IV.

¹² Станіслав Сарбевський – грабовецький і коритницький староста, пізніше мазовецький воєвода, був маршалком останнього сейму за часів Володислава IV (травень 1647 р.).

¹³ Криштоф Арцишевський, герба „Правдзіч” (помер 9 грудня 1656 р.) – командувач військ Голландії в Південній Америці, засновник Ріо-де-Жанейро та деяких інших бразильських міст, потім генерал артилерії в коронному війську (1646–1650 рр.), учасник ряду битв проти українських повстанців у часи Національно-визвольної війни.

¹⁴ Єжи Оссолінський (помер у 1650 р.) – відомий державний діяч Речі Посполитої XVII ст., обіймав кілька важливих посад, насамперед був коронним канцлером у 1643 – 1650 рр. Прихильник мирного розв’язання польсько-українського конфлікту.

¹⁵ Сефер Казі-ага – видатний державний діяч кримського ханства, дипломат. Був великим візирем за ханів Іслам-Гірея III і Мухамед-Гірея IV.

¹⁶ Сулейман-ага – один з членів уряду Кримського ханства за ханів Іслам-Гірея III і Мухамед-Гірея IV. Брав участь у численних посольствах до Яна-Казимира, зокрема в 1654 і 1658 рр.

військово-історичний альманах

¹⁷ Тут переказано основні положення Зборівської мирної угоди, укладеної 18(8) серпня 1649 р.

¹⁸ Йдеться про учасника Зборівської битви Тобіаша Мінора, командира гусарської хоругви (100 кіннотників). Його син Александер Мінор перебував тоді в Збаражі при боці Станіслава Лянцкоронського.

¹⁹ Помилкова звістка. Миргородський полковник М. Гладкий був страчений з наказу Б. Хмельницького в січні 1652 р. за організацію опозиційних виступів.

²⁰ Станіслав Лянцкоронський (помер у 1657 р.) – відомий державний і військовий діяч Речі Посполитої XVII ст. Був регіментарем коронного війська в 1649–1650 рр., брацлавський воєвода в 1649–1652 рр. Сягнув уряду польного гетьмана коронного (1654–1657 рр.).

²¹ Адам-Єронім Сенявський (помер у 1650 р.) – львівський (руський) староста, писар польний коронний у 1649–1650 рр. Під час облоги Збаража командував трьома хоругвами легкої кінноти („козацької”).

²² Це уривок з друкованого публіцистичного трактату, фактично пасквіля „Zaciąg powu...” (1649 р.), спрямованого проти Є. Оссолінського, А. Киселя і Є. Радзейовського, котрі, на думку анонімного автора трактату, своєю політикою щодо України призвели до укладення тяжкого для Речі Посполитої миру.

²³ Мається на увазі Сильвестр (Косов), київський митрополит у 1648–1657 рр. Далі його Грондський (теж не зовсім точно) іменує архимандритом.

²⁴ Єронім Радзейовський (помер 8 серпня 1667 р.) – відомий державний діяч Речі Посполитої XVII ст., обіймав кілька важли-
число 2, 2004 р.

вих посад, насамперед уря^д коронного підканцлера (1650–1652 рр.).

²⁵ Йдеться насправді про Єжи Жечицького – ужендовського старосту, розпорядника маєтностей князя Богуслава Радзивіла, литовського конюшого. Коли він загинув у Зборівській битві, його посаду було передано Петрові Гренбошевському, а не, як твердить Грондський, Жечицькому-молодшому. Див.: Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 216.

²⁶ Насправді цей сейм відбувався 20 листопада 1649 – 14 січня 1650 р. У конституції сейму про Зборівський мир згадувалося в найзагальніших рисах, причому повний текст договору до неї не було включено, хоч на цьому дуже наполягали українські представники. Отже, Зборівський мир не був повністю ратифікований і твір Грондського подає додаткове свідчення цього.

²⁷ Маються на увазі Микола Потоцький і Марцін Калиновський – коронні гетьмани Речі Посполитої. Перший у той період був великим коронним гетьманом (1646 – 1651 рр.), другий – польним (1646–1652 рр.). Обидва потрапили в полон після поразки від українсько-татарських військ під Корсунем 26(16) травня 1648 р. і опинилися в кримській неволі. Навесні 1650 р. їх викуплено з полону й вони заходилися готувати новий каральний похід в Україну.

Златини переклав

Олександр КИСЛЮК

Коментарі уклали о. Юрій МИЩИК

і Олександр КИСЛЮК

ПРО АВТОРІВ

Баята Л., провідний науковий співробітник ЦМЗСУ

Данилов І., завідувач відділу фортифікацій Національного історико-архітектурного заповідника „Кам'янець”

Заруба О., кандидат військових наук, ст. викладач Національної академії оборони України, полковник

Кислюк О., ст. викладач Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Ковальчук М., аспірант Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Костриченко В., історик військово-морської справи, ст. лейтенант запасу

Кукуруза Л., полковник, офіцер Головного управління розвідки Міністерства оборони України

Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О. Ольжича

Манзуренко В., редактор часопису „Однострій”

Мищик Ю., о., доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету „Кієво-Могилянська академія”

Сова А., аспірант Львівського національного університету ім. І. Франка

Харук А., ст. викладач Національного університету „Львівська політехніка”

Коректа	Антоніни Жихорської
Складання	Оксани Жихорської
Макет, верстка	Олени Михайлець,
	Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.

У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідцтво: серія KB, № 4170

Поштова адреса редакції:

01001, Київ – 1, а/с 91

Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12

Факс (044) 294-64-76

E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua

web site: milmuz.com.ua

Друк: ЗАТ „Віпол”. ДК №15.
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.
Замовлення № 4-2450

„Мультиспектральний знімок Києва з космічного апарата „Квік Берд” (США). Його зроблено в 2002 р. з висоти 650 км. Розрізнявальна здатність зображення – 2,4 м.

Супутник запущено в жовтні 2001 р. за допомогою ракетносія „Дельта П”. Висота його сонячносинхронної орбіти – 650 км, нахил – 98°. Один знімок охоплює площу 16,5 x 16,5 км. Максимальна розрізнявальна здатність – 60 см при зніманні в панхроматичному режимі, 60 – 70 см – в інфрачервоному діапазоні і 2,4 – 2,8 м – при мультиспектральному зніманні.

Супутник належить компанії „Діджитал Глоб”. Вона надає для продажу супутникові зображення, зняті із застосуванням новітніх цифрових технологій. В архіві компанії зберігається більш як 75 млн км² космічної зйомки земної поверхні.

Продукцію компанії використовують державні й комерційні структури по всьому світу для наукових і господарських потреб, зокрема картографування, геологічної розвідки, проектування промислових об'єктів тощо.

На 1-й стор. обкладинки:
Підводний човен „Запоріжжя” в Баллаві

На 4-й стор. обкладинки:
Танк „Шерман” М4А2 американського виробництва, піднятий фірмою „Танайс” з дна річки Гнилий Тікич (Черкаська обл.) і встановлений 20 листопада 2004 р. в експозиції військової техніки ЦМЗСУ на території Національної академії оборони України.

Військово-історичний альманах. — 2004. — Ч.2(9). — С.1—160. Індекс 21813

Адреса в інтернеті: www.milmuz.com.ua і www.uarmy.com.ua

